

OCT-DEC 2021
ISBN : 978-93-52050-22-2

**Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal**

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2021

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

**Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal**

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

**ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ :
ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ**

ਅਕਤੂਬਰ - ਦਸੰਬਰ 2021

ISBN 978-93-52050-22-2

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:

**ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼,
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ**

ਸੰਪਰਕ ਨੰਬਰ: 01887-292286

ਈ-ਮੇਲ: sovs2019@gmail.com

ਵੈੱਬਸਾਈਟ: www.sovs.in

ਛਾਪਕ:

ਸ਼ਹੀਦ-ਏ-ਆਜ਼ਮ ਪ੍ਰੈਸ ਐਂਡ ਹੋਸਪੀਟੈਲਿਟੀ, ਪ੍ਰਾ. ਲਿਮ.

ਪਟਿਆਲਾ - 98146-32807

**Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal**

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਅਕਤੂਬਰ - ਦਸੰਬਰ 2021

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)

ਸੰਦੇਸ਼

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਧੁਰਾ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਅਨੰਦਪੁਰੀ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਨੰਦ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤਿ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤਪੱਸਿਆਕੁੰਨ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਉਂਤ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਲਈ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਬਣੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਕੁਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਈ ਵਿੱਚ 'ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ' ਦਾ ਅਗਲੇਰਾ ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ ਅੰਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਕਾਮਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਧਾਨ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਕੇ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕੇ।

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਐਸ.ਪੀ ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ
ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ
ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)

ਸੰਦੇਸ਼

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪਿਰਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਚੇਤਨਾ ਦਾ ਟੀਚਾ ਵੀ ਸਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ : ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਛਿਮਾਹੀ ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਇਸ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਾਣਮੱਤੀਆਂ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਗਿੱਲ
ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ
ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)

ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸੁੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਜੁਟਾ ਲਈ ਹੈ, ਜਾਂ ਇੰਝ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਂ ਸਥਾਨ ਦੂਰੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵਿਜੈ ਪਾ ਲਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਅੱਜ ਦਾ ਮਹਾਂਮਾਨਵ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸਰਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਦਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਤਾ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਮਨਫੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਜ ਮਨੁੱਖ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵੱਲ ਤਾਂ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਬੌਧਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਛੜ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਨਾਲੇਜ਼ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਨਿਉਕਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਨੈਨੋ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਗੈਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਜੀਵਨ ਸਵੈਚਾਲਕ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਰੋਬਟਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹੇਗਾ, ਨਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਉੱਤੇ। ਅੱਜ ਦਾ ਮਹਾਂਮਾਨਵ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਮਕੈਨੀਕੀ ਵਿਚਾਰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਪੱਧਰੀ ਮਹਾਂਮਾਰੀਆਂ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਗਿਰਾਵਟ ਇਸ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਹਿਹੋਂਦ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗਤਾ ਵਾਲਾ ਨਾਤਾ ਟੁੱਟਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੁੱਲ ਅਨੇਕਤਾ ਰੱਬ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਪਰਮਹਸਤੀ ਦੀ ਟੇਕ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਏਕਤਾ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਰਾਹੀਂ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ, ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਆਸ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਟਰੱਸਟ ਦੇ ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ ਨੇ ਇਸ ਮਾਣ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਇਸ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਅਕਾਦਮਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਵੇਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ, 'ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ' ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਵੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸ਼ਨੀ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਉਤਪੰਨ ਨਵ ਸਾਹਿਤਕ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਜਗ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰੀ ਦੀ ਧਰਤਿ ਵਿੱਚ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰ ਨਵੇਂ ਦਿਸ਼ਹੱਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਆਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਅੰਕ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼,

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

ਸਰਪ੍ਰਸਤ

ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ

ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ।

ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ

ਡਾ. ਰਾਜ ਬਹਾਦੁਰ

ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਹੈਲਥ ਸਾਇੰਸਜ਼,
ਫਰੀਦਕੋਟ।

ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਡਾ. ਜੋਰਾ ਸਿੰਘ

ਚਾਂਸਲਰ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਜਾਬ।

ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰੋ. ਅਤੇ ਡੀਨ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਡਾ. ਲਖਵਿੰਦਰ ਜੌਹਲ

ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਮਾਹਰ।

ਡਾ. ਨਵਜੋਤ ਕੌਰ

ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ।

ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ।

ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ

ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੈਨਲ

<p>ਡਾ. ਪ੍ਰਭਲੀਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਇੰਜਨਿਅਰਿੰਗ ਵਿਭਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਫਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ।</p>	<p>ਡਾ. ਸੁਜਾਤਾ ਸ਼ਰਮਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਤਪਨ ਰਿਹੈਬਿਲੀਟੇਸ਼ਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੀਲੋਖੇੜੀ, ਕਰਨਾਲ, ਹਰਿਆਣਾ</p>
<p>ਡਾ. ਮਰਿਤੁੰਜੇ ਸ਼ਰਮਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਮਰਹਿਲ ਸ਼ਿਮਲਾ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਭਾਰਤ।</p>	<p>ਡਾ. ਜਮੀਰਪਾਲ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਡੀਨ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਸੈਂਟਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬ</p>
<p>ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਡੀਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਫੈਕਲਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ।</p>	<p>ਡਾ. ਉਮਾ ਸ਼ਰਮਾ ਸਾਬਕਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ।</p>

<p>ਡਾ. ਰਾਜੇਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ।</p>	<p>ਡਾ. ਸੁਗੰਧਾ ਕੋਹਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ, ਸੈਕਟਰ-26 ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ</p>
<p>ਡਾ. ਪੁਸ਼ਪਮ ਨਾਰਾਇਣ ਲਲਿਤ ਨਾਰਾਇਣ ਮਿਥਿਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਮੇਸ਼ਵਰ ਨਗਰ, ਦਰਭੰਗਾ ਬਿਹਾਰ।</p>	<p>ਪ੍ਰੋ. ਮਨਜੀਤ ਧਾਰੀਵਾਲ ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਮੋਹਰ ਚੰਦ ਕਾਲਜ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਭਨੂਪਲੀ, ਨੰਗਲ, ਪੰਜਾਬ।</p>
<p>ਡਾ. ਮੀਨਾਕਸ਼ੀ ਮਦਾਨ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੋਸਟ ਗਰੈਜੂਏਟ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਸੈਕਟਰ - 46 ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ</p>	<p>ਡਾ. ਹਰਜਸ ਕੌਰ ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੁਖੀ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਰੋਪੜ</p>
<p>ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਮੁਖੀ, ਕਾਮਰਸ ਵਿਭਾਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ।</p>	<p>ਡਾ. ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜੰਮੂ, ਭਾਰਤ।</p>
<p>ਡਾ . ਜਗਦੇਵ ਕੁਮਾਰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ</p>	<p>ਡਾ. ਮਨਮੀਤ ਕੌਰ ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੁਖੀ, ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਸਾਇੰਸ ਵਿਭਾਗ ਬਰੇਲੀ ਕਾਲਜ ਬਰੇਲੀ ਯੂ: ਪੀ</p>
<p>ਪ੍ਰੋ. ਦਿਨੇਸ਼ ਆਰ. ਜਰੋਂਦੇ ਮੁਖੀ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ ਇੰਦਰਾ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਾ ਕਲੰਬ ਯਾਵਾਤਮਲ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਭਾਰਤ</p>	<p>ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ।</p>

ਤਤਕਰਾ

ਨੰ:	ਲੇਖਕ	ਖੋਜ ਪੱਤਰ	ਪੰਨਾ ਨੰ:
1.	ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਯੁੱਗ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ	1
2.	ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ	9
3.	ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ	ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਸਰੋਕਾਰ	16
4.	ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ	ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਚਾਦਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ	22
5.	ਡਾ. ਸੁਨੀਤਾ ਰਾਣੀ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜਾ	31
6.	ਪ੍ਰਭਦੀਪ ਸਿੰਘ	ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਅਵਨੱਧ ਸਾਜ਼	37
7.	ਪ੍ਰੋ ਦਿਨੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ: ਚਰਨਜੀਤ ਕੌਰ	ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ (ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ	43
8.	ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖੋਸਾ	ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ	52
9.	ਡਾ. ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਥਾਪਰ	ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ (ਨਾਵਲ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਬਲੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ)	58
10.	ਡਾ. ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਕੌਰ	ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ: ਇਕ ਜਾਇਜ਼ਾ	74
11.	ਸਰਗਮ ਮਹਿਤਾ	ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ	86
12.	Harbhajan Singh Sapra	Sikhism and Sovereignty	96
13.	Priyanka	A Glimpse at The Life of Guru Arjan Dev Ji	116
14.	Manjinder Kaur	Environmental Phenomenon in the Poetry of Wordsworth	120
15.	Dr. Neelam Bhardwaj	Indian Cinema : Portrayal of Women and Women's Voice in Select Movies	126
16.	Kuntal Dutta	Implication of Rabindranath Tagore's Naturalistic Philosophy for Enriching Eco-Consciousness	132

17.	Dr. Jagdev Kumar	Effect of Music on Human Body with Special Reference to Hindustani Instrumental Music	142
18.	Prof. Manjeet Dhariwal	Learning Disabilities	153
19.	Prof. Navjot Kaur	Management Information System for Effective and Efficient Decision Making	165
20.	Prof.Mandip kaur	Cloud Computing and it's Applications	174

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਯੁੱਗ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ :

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਗੁਰੂ ਮੇਰੈ ਸੰਗਿ ਸਦਾ ਹੈ ਨਾਲੇ॥

ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਮਹਾਵਾਕ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੁਗਤੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ, ਪਦਾਰਥ, ਨਿਰਲੇਪ ਸੁਰਤੀ ਗਿਆਨ, ਇਸ ਰਹੱਸ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਦਘਦਾ ਮਘਦਾ ਰਹੱਸ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਨਾਦ ਬਿਨੋਦ ਕੋਡ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਮਰੱਥ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਜੇ ਨਾਮ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਮਿੱਠਤ ਵਰਗਾ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਤ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਅਤੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀਆਂ (ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ) ਨੂੰ ਤਾਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਉਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ‘ਗੁਰੂ’ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ’ ‘ਗ੍ਰੀ’ ਧਾਤੁ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਨਿਗਲਣਾ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਣਾ ਜੋ ਅਗਯਾਨ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਤਤਵਗਯਾਨ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰ, ਗੁਰੁ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਹੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ¹। ਗਿ: ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ‘ਅੰਧੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਇਸ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ‘ਵਾ ਗੂ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਮੰਗਿਯਮ ਤਮ ਨਿਰੋਧਕ ਵਾਚਕਰ’ ਤਮ ਨਿਰੰਧਕ ਰੂ ਸ਼ਬਦੋ ਗੁਰੋ ਰੇ ਤਦੀ ਲਖਸ਼ਣੰ ਭਾਵ ਗੁ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਧੇਰਾ, ਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਰੋਸ਼ਨੀ) ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅੰਧੇਰੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਲਖਸ਼ਣ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਗੁਰੂ’ ਹੈ।² ਡਾ.ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਗੁਰੂਪਦ ਦਾ ਉਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਆਮ ਹਿੰਦੂ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਭਲੇ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਦਾ ਮੇਲ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੈ।³ ਇਸ ਤੁਕ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਤ ਭਾਵਨਾ ਸਹਿਤ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਥਕ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵੱਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:

ਆਗਿਆ ਭਈ ਅਕਾਲ ਕੀ
 ਤਬੈ ਚਲਾਇਉ ਪੰਥ
 ਸਭ ਸਿਖਨ ਕੇ ਹੁਕਮ ਹੈ
 ਗੁਰੂ ਮਾਨਿਉ ਗ੍ਰੰਥ
 ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਮਾਨਿਉ
 ਪਰਗਟ ਗੁਰਾਂ ਕੀ ਦੇਹ
 ਜੇ ਪ੍ਰਭਿ ਕੇ ਮਿਲਬੋ ਚਹੈ
 ਖੋਜ ਸ਼ਬਦ ਮਹਿ ਲੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਨਿੱਤ ਅਰਦਾਸ ਵਿੱਚ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੀ ਜੋਤਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣ ਗਏ। ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਕਲਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸੇਧਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਗਟ ਜੋਤਿ ਦੀ ਨਿਆਂਈ ਦੇਹ ਸਰੂਪ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਪਰਮਾਤਮ ਰਾਹ ਦੀ ਅਗਵਾਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਥਨ ਵੀ ਹੈ:

ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ ਵਿਚਿ ਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਰੇ
 ਗੁਰੁਬਾਣੀ ਕਹੈ ਸੇਵਕੁ ਜਨੁ ਮਾਨੈ ਪਰਤਖਿ ਗੁਰੂ ਨਿਸਤਾਰੇ।⁴

ਮੇਰੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਥੇ ਉਸ ਸਵੈ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਦੀ ਆਸ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਾਨਵੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਗੁਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨਯੁਕਤ ਦ੍ਰਿੜ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਵਜੋਂ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਸਾਰੀ ਬਾਹਰ ਮੁਖਤਾ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਦੀ ਨਹੀਂ, ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

‘ਸਦਾ ਹੈ’ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਅਬਿਨਸਣਹਾਰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ:

ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਰਾ ਸਦਾ ਸਦਾ ਨਾ ਆਵੈ ਨ ਜਾਇ।।
 ਓਹੁਅਬਿਨਾਸੀ ਪੁਰਖੁ ਹੈ ਸਭ ਮਹਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ।।⁵

‘ਸੰਗ’ ਅਤੇ ‘ਨਾਲੇ’ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸਮਾਦੀ ਭੇਦ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਮੇਲ,ਸੰਗ ਸੁਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਕਥਨ ਹੈ:

ਜੀਆ ਅੰਦਰਿ ਜੀਉ ਸਬਦੁ ਹੈ
 ਜਿਤੁ ਸਹ ਮੇਲਾਵਾ ਹੋਇ ॥⁶

ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸੰਗ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸਹਜ-ਜੀਵਨ, ਅਰੂਪ ਅਤੇ ਬਹੁ ਮੁਖੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਰਿਤੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਅਗਿਆਨ ਕਾਰਣ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਨਿਰੋਲ ਬਿਰਹਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਮਿਲਨ ਦੀ ਮੂਰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਦੁਲਹਨ ਦਾ ਰੂਪਕ ਵੀ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ।⁷ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਬਿਨਸਣਹਾਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਦੀਵਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਵਰੁ ਪਾਇਆ ਅਬਿਨਾਸੀ ਨਾ ਕਦੇ ਮਰੈ ਨਾ ਜਾਇਆ ..।’⁸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਪਰਮ ਪਦ ਨੂੰ ਨਾਮ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਅਭਿਵਿਅੰਜਕ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਹੋਂਦਮੂਲਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਯਥਾਕਥਨ ਹੈ:

ਜਹ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਮੀਤ ਨ ਭਾਈ
ਮਨ ਊਹਾ ਨਾਮੁ ਤੇਰੈ ਸੰਗਿ ਸਹਾਈ।⁹

ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਰਣ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਜੀਵਨ ਰਹੱਸ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮ ਰਿਦੈ ਨਿਤ ਧਿਆਈ
ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ ਸਗਲ ਤਰਾਂਈ ॥ 1 ॥
ਗੁਰੁ ਮੇਰੈ ਸੰਗਿ ਸਦਾ ਹੈ ਨਾਲੇ ॥
ਸਿਮਰਿ ਸਿਮਰਿ ਤਿਸੁ ਸਦਾ ਸਮਾਲੇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ
ਤੇਰਾ ਕੀਆ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ । ।
ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਨਾਨਕੁ ਮਾਂਗੈ ॥ ੨ ॥ ੪੨ ॥ ੯੩ ॥
ਆਸਾ ਘਰੁ ੭ ਮਹਲਾ ਪ ॥¹⁰

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮੇਲਣਹਾਰ, ਤਾਰਨਹਾਰ, ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ, ਔਗੁਣ ਨਾਸ਼ਕ, ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਕ, ਸਮਰੱਥ, ਸਤਿ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ, ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਅਤੇ ਵਿਚੋਲੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਚੋਲੇ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੀਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ‘ਘੋਲਿ ਘੁਮਾਈ ਤਿਸੁ ਮਿਤ੍ਰੁ ਵਿਚੋਲੇ ਜੈ ਮਿਲਿ ਕੰਤੁ ਪਛਾਣਾ’¹¹ ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸਲੋਕ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘(ਹੇ ਭਾਈ ! ਮੇਰਾ) ਗੁਰੂ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵੱਸਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ (ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ) ਮੈਂ ਉਸ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਿਮਰ ਕੇ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਵਸਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ।¹²

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਇਕ ਰਹੱਸਭਰਪੂਰ ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਵਾਚਦਿਆਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨਕਸ਼ ਬਿੰਬ ਅਕਸਰ ਜਿਗਿਆਸਾਵਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

Mysticism is the surest and greatest of personal rapport between man and The Eternal Being ¹³

ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਣੀ ਦੀ ਸੱਚਾਈ, ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨੇਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਜਤਾਉਣਾ, ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਜੇ ਸਦੀਵੀਂ ਸੱਚ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਿਮਾਣੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਸਹਾਈ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਚਖੰਡ ਵਾਸੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਅਕਾਲ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਦੀਵਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਛੱਡ ਅਡੋਲ ਅਤੇ ਨਿਰਭਉ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵਟਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੇਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਬਲਕਿ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਉਲੀਕਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੀ ਰਾਹਬਰੀ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਖਾਵਾਂ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹⁴ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਬਿਬੇਕਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਵੀ ਇੰਝ ਹੀ ਘੜੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪਾਰਗਾਮੀ ਅਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਚੈਵੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਾਡਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਸਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ (Process of meditation) ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ ਸੇਧ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ‘ਹੁਕਮ’ ਵਜੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਨਿੱਤ ਅਰਦਾਸ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਸਹਾਈ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਮੂਲਕ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਮੂਲਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ॥ਗੁਰੂ ਮੇਰੇ ਸੰਗਿ ਸਦਾ ਹੈ ਨਾਲੇ॥, ਮਨੁੱਖੀ ਯੁਗਾਂਤਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ?

ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਯੁੱਗ ਤਬਦੀਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ,

ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਯੁਕਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀਆਂ ਸੂਝਵਾਨ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਅਨਿਵਾਰਤਾ ਵੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਵੀ। ਮਨੁੱਖ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਲਈ ਜਨੈਟਿਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਠੰਡੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਪਰ ਜੀਨਾਂ ਕਾਰਣ ਸੰਘਣੀ ਜਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਲੋੜ ਬੌਧਿਕਤਾ ਪੂਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਲਿਕ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨ ਖੋਜ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਬਸ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਸੂਝਵਾਨਤਾ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਧਿਆਨ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਪਦਾਰਥਕ ਸੰਸਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਸੰਤੁਲਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਦੀਵੀਂ ਸੱਚ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਸੰਤੁਲਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ:

ਜਿਹੜੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਢਾਂਚੇ, ਰੂਪ ਜਾਂ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੰਤੁਲਨ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਹਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਆਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਸੰਤੁਲਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਤੁਲਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਉਹ ਆਈਸੋਲੇਟਿਡ ਸਮੁੱਚਤਾ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਚੌਗਿਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਕੁਝ ਜਿਸਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।¹⁵

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਰਹੱਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਮਾਡਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਝੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਵੈ-ਚੇਤਨ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਵੈ-ਚੇਤਨ ਗੁਰੂ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਯੁਗ ਅਨੁਕੂਲਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦੀਵਤਾ ਦੇ ਸੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਯੁੱਗ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਜੋਕਾ ਯੁੱਗ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇੰਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਮਿਥ ਲਈ ਬੈਠੇ ਹਾਂ। ਨਿਊਕਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ, ਨੈਨੋਟਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਗੈਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਾਨੂੰ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਭਵਿੱਖ ਤੱਕ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅੱਜ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਣ ਦੀ

ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਵਟ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਸਵੈ ਚਾਲਕ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ। ਮਕੈਨੀਕੀ ਵਿਚਾਰ ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਦਾ ਮਹਾਂਮਾਨਵ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਮਸ਼ੀਨੀ ਬਣਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗ(Competition) ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਦੇ ਮਹਾਂਮਾਨਵ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਰਜ ਹਨ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਬਨਾਉਟੀਪਣ ਨੂੰ ਕਿਆਸ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਨਸਾਨੀ ਭਉ ਅਤੇ ਡਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ, ਜੋ ਕਾਲ, ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਅਵਸ਼ ਹੀ ਦਰਜ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਤਕਨੋਲੋਜੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਕਾਸ ਵਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਹੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਨਿਰਭਉਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੰਗ ਕਾਰਨ ਸੰਭਵਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ:

ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਬੋਹਿਥੁ ਹੈ ਕਲਜੁਗਿ ਖੇਵਟੁ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਤਰਹੁ।¹⁶

ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜਪੁਜੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਲ ਪੁੰਜੀ ਨਾਮ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਦੋ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਰਤੀਆਂ ਹਨ ਉਸਾਰੂ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ, ਸੂਝਵਾਨ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ। ਸੱਚਾ ਨਾਮ ਪਦਾਰਥ ਗੁਰੂ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਪਾਰਸ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋਨੋਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਸੰਗ ਦੀ ਲੋੜ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹੇਗੀ। ਐਨ. ਮੁਥੂ ਮੋਹਨ (N.Muthu Mohan) ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ 1995 ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਯੂਨੈਸਕੋ (UNESCO) ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸਾਡੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੈ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਗਿਆਨ ਵੱਲ ਝਾਤ ਮਾਰਕੇ, ਵਰਤਮਾਨ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਾਡਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਜੋ ਬਹੁ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਕੇ ਜਿਉਣ ਦੀ

(ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ) ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਣ। ਇਸ ਬਾਬਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:-

Sikh spirituality is not type of religiosity that is aimed at the abstract transcendental. It infuses into the diversity of temporal reality values such as justice, dynamism. Self-dignity, resistance to colonization and egolessness. Thus a concrete and fluid spiritual unity sensitive to the problems of existence is formulated as the fundamental methodological principle of Guru Granth Sahib Guruparsad-the Grace of God.¹⁷

ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ, ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਨੂੰ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚੁਨੀਚ, ਜਾਤ-ਵਰਣ, ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤਿ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਨਾਮ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਜਾਂ ਸਮਦਰਸ਼ਤਾ ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾ ਕੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਨਰੋਏ ਧਰਮ ਅਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ-ਸਮਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹⁸ ਜਿਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨੈਟਵਰਕ ਹੈ। ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਾਡਲ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਹਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਇਕ ਬਿਬੇਕਪੂਰਨ ਟੇਕ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮਹਾਂਵਾਕ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਗੁਰ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਕਿਆ ਕਹਾ ਗੁਰੁ ਬਿਬੇਕ ਸਤ ਸਰੁ।।

ਓਹੁ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ ਜੁਗਹ ਜੁਗੁ ਪੂਰਾ ਪਰਮੇਸਰੁ।।¹⁹

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰੁਸ਼ਬਦਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ, 1960, ਪੰਨਾ 311
2. ਉਧਮ ਸਿੰਘ (ਗਿ:), ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ, ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰੈਸ, ਕਮਲਾ ਮਾਰਕੀਟ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1956 ਪੰਨਾ 29
3. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ(ਡਾ), ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ,1932,ਪੰਨਾ 113, 130
4. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 982
5. ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 759
6. ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 1240
7. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ) ਵਿਸ਼ਵ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,2003,ਪੰਨਾ 71
8. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 18
9. ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 264
10. ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 394
11. ਉਹੀ,ਪੰਨਾ 964
12. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ:), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ, ਰਾਜ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ 1972,ਪੰਨਾ 1607 also available on www.gurugranthdarpan.com.
13. Dewan Singh (Dr), what is Mysticism, Ravi Sahit Parkashan, Amritsar, 1981 Page 13
14. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1999, ਪੰਨਾ 55
15. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ, 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਾਨਵ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ' ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ, ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਗੁਰਮਤਿ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ,ਜਨਵਰੀ 1994, ਪੰਨਾ 34
16. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ-ਪੰਨਾ 799
17. M. Muthu Mohan, Sikh spectrum issue. 19 Feb. 2005 available on www.sikhspectrum.com.
18. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਡਾ), 'ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ', ਅਜੀਤ ਅਖਬਾਰ, ਅੰਕ 7 ਜੁਲਾਈ 2008
19. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 397

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਰੋਪੜ

ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਾ ਨਿਰਾ ਸਾਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੀ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਤੱਕ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਵੀ ਸੇਧ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ/ਧਾਰਮਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਨਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੀਰਘ-ਅਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵੀ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਲਘੂ-ਅਕਾਰੀ ਵੀ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋ-ਤੁਕੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਖਮਨੀ, ਬਾਵਨ-ਅੱਖਰੀ, ਸਿੱਧ-ਗੋਸ਼ਟਿ, ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਬਿਉਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ, ਲੱਛਣਾਂ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ, ਲਹਿਰਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਿਯਮਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਕਸਰ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਾਰੀਖਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਾ ਨਿਰਾ ਸਾਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ। ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੋਹਰੇ ਸਰੂਪ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੀ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਤੱਕ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਵਾਂ ਜਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਕਿਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ, ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਗਠਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅੰਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਇਹ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਕਾਰਾਂ, ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਰਚਨਾ-ਵਿਧੀਆਂ, ਲਹਿਰਾਂ ਜਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦਭਵ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਗਠਨ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ- ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਵੀ ਰੂਪਕਾਰ ਜਾਂ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਵੇ। ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਬੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਭਵ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਗਠਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ? ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅੰਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਹਿਤਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਉਦਭਵ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਚੱਲੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਸਦਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਲਹਿਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲਹਿਰ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਵੀ ਸੇਧ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਯੋਗ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਕਲਿਆਣ ਵੱਲ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ਿਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਬਣ ਕੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰਾ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਮਿਲੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਗਰਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਬਾਣੀ ਰਚੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ

ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਧਾਰਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਬਹੁਪਰਤੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ/ਧਾਰਮਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਸੰਕਲਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਵਿਰਾਸਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹਨ। ਜੀਵ ਜਗਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਾਰੇ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸੂਤਰ ਵਿਰ ਪਰੋਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਖਰੇਵੇਂ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇੱਕੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਭਾਵ-ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪੂਰਕ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਪੂਰਬਕਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਘਟਨਾ ਨਿਰਪੇਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਦੁੱਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਆਪਣੀਆਂ ਪੂਰਬ ਕਾਲੀਨ ਜਾਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਸਮੂਹਿਕ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ, ਖੁੜ੍ਹਾਂ, ਤੋਟਾਂ, ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ ਬਹੁਤੀ ਬਾਣੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ, ਘੋੜੀਆਂ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਬਾਰਾਮਾਹ, ਥਿਤੀ, ਰੁਤੀ, ਸਤਵਾਰਾ, ਪਹਰੇ ਅਤੇ ਫੁਨਹੇ ਆਦਿ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣਯੋਗ ਬਣਾਇਆ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪੂਰਵ ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸਟ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਾਂਗ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰਿਕ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਸਰੀਰਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉੱਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਆਦਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਰਤ ਕਰਨ, ਨਾਮ ਜਪਣ ਅਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਦੱਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਨਿਘਾਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਥਾਂ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਦੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ/ਧਾਰਮਿਕ ਅਨਾਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ' ਵਿੱਚ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੇਲੇ ਹੋਈ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਵੰਗਾਰ ਭਰੀ ਪੁਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਰਥ ਜਨ- ਸਾਧਾਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸੁਹੇਲੇ ਹੋਣ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਖਾਵੇਂਪਨ ਲਈ ਨੈਤਿਕ-ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸੁਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ, ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਿਰਜਣਾ, ਛੰਦ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਮੁਹਾਰਾਤ ਹਾਸਲ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀਰਘ-ਅਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵੀ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਲਘੂ-ਅਕਾਰੀ ਵੀ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਬੰਧ- ਕਾਵਿ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋ-ਤੁਕੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਖਮਨੀ, ਬਾਵਨ-ਅੱਖਰੀ, ਸਿੱਧ-ਗੋਸ਼ਟਿ, ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋਦਰ, ਸੋ ਪੁਰਖ, ਆਰਤੀ, ਪਹਰੇ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਅੰਜਲੀਆਂ, ਸੋਹਲੇ, ਛੰਦ, ਰੁਤੀ, ਥਿਤੀ, ਦਿਨਰੈਣਿ ਆਦਿ ਲਘੂ ਅਕਾਰੀ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ 'ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ' ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵੀ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਬਾਰਹਮਾਂਹ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ' ਸਰੋਦੀ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਣ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬਾਰਾਹਮਾਹ, ਰੁਤੀ, ਦਿਨਰੈਣਿ ਆਦਿ। ਕੁਦਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ, ਬਦਲਦੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਦੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭੇਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਡਾ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ‘ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ’ ਵਿੱਚ ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਵਟਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ ਪਲ ਪਲ ਬਦਲਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਮਨ ਦੀ ਅੰਤਰਆਤਮਾ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ:-

ਚੇਤੁ ਬਸੰਤੁ ਭਲਾ ਭਵਰ ਸੁਹਾਵੜੇ
ਬਨ ਫੁਲੇ ਮੰਝ ਬਾਰਿ ਮੈਂ ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਬਾਹੁੜੈ।¹

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ, ਅੰਜਲੀਆਂ, ਗੁਣਵੰਤੀ, ਕਰਹਲੇ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੁਚੇਤ ਮਨੋਰਥ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਰਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇੱਕ ਸਹਾਇਕ ਜੁਗਤ ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਘਰੇਲੂ ਤੇ ਨਿੱਤ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਮਿਸਾਲਾਂ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਹਨ:

ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਨ ਚੇਤਨੀ ਮਨਿ ਆਪਣੈ ਸੁਚੇਤ।।
ਛੁਟੇ ਤਿਲ ਬੁਆੜ ਜਿਉ ਸੁੰਵੇ ਅੰਦਰਿ ਖੇਤ।।²

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ ਉਸਦਾ ਮੁਹਾਂਦਾਰਾ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਵਰਗ ਤੇ ਹਰ ਪੱਧਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਰਕਿਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਵੇਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਰੰਗਣ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਉੱਪਰ ਬ੍ਰਜੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:-

ਅਬ ਹਮ ਚਲੀ ਠਾਕੁਰ ਪਹਿ ਹਾਰਿ।।
ਜਬ ਹਮ ਸਰਣਿ ਪ੍ਰਭੂ ਕੀ ਆਈ
ਰਾਖੁ ਪ੍ਰਭੂ ਭਾਵੈ ਮਾਰਿ।।³

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਲੂੰ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਤਨੀ ਬਲਵੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਧਰਮ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਉੱਪਰ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ

ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਮੂਲ ਪਛਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ/ਨੈਤਿਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਆਦਿ ਗੰਥ, ਪੰਨਾ 1108
- 2 ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 463
- 3 ਉਗੀ ਪੰਨਾ 427-28

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

- ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈਂ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਾਰਚ, 1997.
- ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1994.
- ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.), ਗੁਰਬਾਣੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਸੁੰਦਰ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੂ ਮਾਈਂ ਹੀਰਾਂ ਗੇਟ, ਜਲੰਧਰ। 1996.
- ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਦੀ, 1981.

ਪੱਤਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ

- ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਅੰਕ 26, ਸਤੰਬਰ, 1985
- R.S. Crane, 'The Idea of Humanities and other Essays: Critical and Historical.

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਸਰੋਕਾਰ

ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਦੁੱਖਾਂ, ਪਾਪਾਂ ਤੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਗਤ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਨੇ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ - ਵਿਆਪੀ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਿੱਤੀ ਉਸਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ, ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਤੇ ਵੰਡ ਛੱਕਣਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਅੱਠ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਆਕਾਰ ਪੱਖੋਂ 63 ਸਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮੋਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਗੁਰੂ, ਨਾਮ, ਜੀਵ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਗਤੀ, ਹਉਮੈਂ, ਹੁਕਮ, ਮਿਹਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਿਮਰਤਾ, ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ, ਆਤਮ -ਸਮਰਪਣ, ਪਿਆਰ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਖਿਮਾ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਨੈਤਿਕਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਨੇਤਿ' ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ 'ਨੀ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਰਥ ਹਨ ਲੈ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨਾ ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਕਰੇ ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵੇ ਉਹ ਨੈਤਿਕਤਾ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।¹ ਜੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸਫਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਨਿਆਵੀਂ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਹਉਮੈਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਰੋਗ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਚਲਦੀ ਹੈ, ਹਉਮੈਂ ਵੀ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਉਮੈਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਹਉਮੈਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹਉਮੈਂ ਸੇਵਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਰੋਲ ਉਸਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹਉਮੈਂ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਹਉਮੈ ਏਹਾ ਜਾਤਿ ਹੈ ਹਉਮੈ ਕਰਮ ਕਮਾਹਿ ।।

ਹਉਮੈ ਏਈ ਬੰਧਨਾ ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਜੋਨੀ ਪਾਹਿ ।।

ਹਉਮੈ ਕਿਥਹ ਉਪਜੈ ਕਿਤੁ ਸੰਜਮਿ ਇਹ ਜਾਇ ।।
 ਹਉਮੈ ਏਹੋ ਹੁਕਮੁ ਹੈ ਪਇਐ ਕਿਰਤਿ ਫਿਰਾਹਿ ।।
 ਹਉਮੈ ਦੀਰਘ ਰੋਗੁ ਹੈ ਦਾਰੂ ਭੀ ਇਸੁ ਮਾਹਿ ।।
 ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ ਜੇ ਆਪਣੀ ਤਾ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦ ਕਮਾਹਿ ।²

ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਹਉਮੈਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਉਮੈਂ ਕਿੱਥੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਵਰਗੇ ਭਿਆਨਕ ਰੋਗ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹਉਮੈਂ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮਨੋਰਥ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਉਸਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਾ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜੰਮਣ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਵੀ ਹਉਮੈਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਉਮੈਂ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਨਾਮ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਪੰਜੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ:

ਜਿਸੁ ਪਿਆਰੇ ਸਿਉ ਨੇਹੁ
 ਤਿਸੁ ਆਗੈ ਮਰਿ ਚਲੀਐ ।
 ਪ੍ਰਿਗੁ ਜੀਵਣੁ ਸੰਸਾਰਿ
 ਤਾ ਕੈ ਪਾਛੈ ਜੀਵਣਾ ।³

ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਰਮ ਹੈ। ਨੇਕੀ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਸਗੋਂ ਭਾਈਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਨੈਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ, ਵੰਡ ਛੱਕਣਾ ਤੇ ਸੰਗਤ-ਪੰਗਤ ਆਦਿ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸਤ, ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਗਿਆਨ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਸਚਿਆਰ ਦੇ ਗੁਣ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ 'ਸੱਚ' ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਸੰਤੋਖ' ਦਾ ਗੁਣ ਨਿੱਜੀ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਲਈ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ, ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੇ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਉਸਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਆਦਰਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਅਤੇ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਾ ਭਾਵ ਤੇ ਹਉਮੈਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਪਾ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਚਾਕਰੁ ਲਗੈ ਚਾਕਰੀ ਨਾਲੇ ਗਾਰਬੁ ਵਾਦੁ ।।

ਗਲਾ ਕਰੇ ਘਣੇਰੀਆ ਖਸਮ ਨ ਪਾਏ ਸਾਦੁ ।।
ਆਪੁ ਗਵਾਇ ਸੇਵਾ ਕਰੇ ਤਾ ਕਿਛੁ ਪਾਏ ਮਾਨੁ ।
ਨਾਨਕ ਜਿਸ ਨੋ ਲਗਾ ਤਿਸੁ ਮਿਲੈ ਲਗਾ ਸੋ ਪਰਵਾਨੁ ।।⁴

ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਾ ਗਵਾ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ , ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਨੂੰ ਸਵਾਇ ਨਾਮ ਦੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਟਾ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰੇ ਜਾਂ ਦੁਰਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਚੰਗਿਆਈਆ ਬੁਰਿਆਈਆ ਵਾਚੈ ਧਰਮੁ ਹਦੂਰਿ ।।
ਕਰਮੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਕੇ ਨੇੜੈ ਕੇ ਦੂਰਿ ।।
ਜਿਨੀ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ਗਏ ਮਸਕਤਿ ਘਾਲਿ ।।
ਨਾਨਕ ਤੇ ਮੁਖ ਉਜਲੇ ਹੋਰ ਕੇਤੀ ਛੁਟੀ ਨਾਲਿ ।।⁵

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਜੀਵ ਮੁੜ ਕੇ ਜੰਮਣ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਪਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁੱਖ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੁਰਖ ਤੇ ਸੱਚ ਮੰਨਦਿਆ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਰਾਹ ਨਾਮ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੁਕਮ ਰੂਪੀ ਨਕੇਲ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਮੰਨਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਇਸ ਵਿਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿਚ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਜੀਵ ਉੱਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਇਹੁ ਜਗੁ ਸਚੈ ਕੀ ਹੈ ਕੋਠੜੀ ਸਚੇ ਕਾ ਵਿਚਿ ਵਾਸੁ ।।
ਇਕਨਾ ਹੁਕਮਿ ਸਮਾਇ ਲਏ ਇਕਨਾ ਹੁਕਮੇ ਕਰੇ ਵਿਣਾਸੁ ।।
ਇਕਨਾ ਭਾਣੈ ਕਢਿ ਲਏ ਇਕਨਾ ਮਾਇਆ ਵਿਚਿ ਨਿਵਾਸੁ ।।⁶

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਸੱਚ ਨਾਲੋਂ ਵਿਯੋਗ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੱਚ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਲੀਲਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਖੁਦ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਗਤ ਇੱਕ ਹਕੀਕਤ ਹੈ, ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਸਰਵ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਾਰ ਤੇ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਹੀ ਖੇਡ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਇੱਕ ਜਨਮ ਦੀ ਖੇਡ ਮੁਕਾ ਕੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੇਡ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਰਚਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

ਆਪਿ ਉਪਾਏ ਨਾਨਕਾ ਆਪੇ ਰਖੈ ਵੇਕ ।।
ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ ਜਾਂ ਸਭਨਾ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕੁ ।।
ਸਭਨਾ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕੁ ਹੈ ਵੇਖੈ ਧੰਪੈ ਲਾਇ ।।
ਕਿਸੈ ਬੋੜਾ ਕਿਸੈ ਅਗਲਾ ਖਾਲੀ ਕੋਈ ਨਾਹਿ ।।

ਆਵਹਿ ਨੰਗੇ ਜਾਹਿ ਨੰਗੇ ਵਿਚੇ ਕਰਹਿ ਵਿਥਾਰ।।

ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੁ ਨ ਜਾਣੀਐ ਅਗੈ ਕਾਈ ਕਾਰ ।।⁷

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਤਾਲੇ ਨਾਲ ਬੰਦ ਹੋਏ ਮਨ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਕੁੰਜੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਬਿਨਾਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਗੁੱਸੇ ਮਨ ਦਾ ਦਵਾਰ ਨਹੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਉਹ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਾ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਮਾਇਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਲਈ ਚੰਦ ਤੇ ਸੂਰਜਾਂ ਦੀ ਬੇਸੁਮਾਰ ਗਿਣਤੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਚਾਨਣ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੁਦਰਤੀ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਚਾਨਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅੰਧੇਰੇ ਦਾ ਵਾਸੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਧੇਰੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਉਮੈਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਬੰਧਨਾਂ , ਰੋਗਾਂ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ ਜੇ ਆਪਣੀ

ਤਾ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਕਮਾਹਿ।।

ਨਾਨਕੁ ਕਹੈ ਸੁਣਹੁ ਜਨਹੁ

ਇਤੁ ਸੰਜਮਿ ਦੁਖ ਜਾਹਿ।।⁸

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਵਰਗੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਰੂਪੀ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂਹੀਣ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਨ੍ਹੇ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਆਪਾ ਮਿਟਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਡਰ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਮਿੱਠਤਾ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਜਾਂ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਨਸਾਨ ਹੀ ਸਫਲ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪਾਠੀ ਹੈ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਰਾਂ ਪਿੱਛੇ ਭਟਕਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਹਉਮੈਂ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਖੁਦਗਰਜੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਵੱਲ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਉਲਟੇ ਪਾਸੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ :

ਅੰਧੇ ਕੈ ਰਾਹਿ ਦਸਿਐ ਅੰਧਾ ਹੋਇ ਸੁ ਜਾਇ।।

ਹੋਇ ਸੁਜਾਖਾ ਨਾਨਕਾ ਸੋ ਕਿਉ ਉਝੜਿ ਪਾਇ।।

ਅੰਧੇ ਏਹਿ ਨਾ ਆਖੀਅਨਿ ਜਿਨ ਮੁਖਿ ਲੋਇਣ ਨਾਹਿ।।

ਅੰਧੇ ਸੇਈ ਨਾਨਕਾ ਖਸਮਹੁ ਘੁਥੇ ਜਾਹਿ।।⁹

ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਸੀਲਾ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰੂਪ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਹੋ ਕੋਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ । ਜਿਵੇਂ

-ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਰੱਬ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸਨਮੁੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁੱਖ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਭਾਵ ਉਸ ਦਾ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੱਬ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਰਾਜੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਕਰੇਗਾ, ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਚ ਸਦਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਮੰਗਣ ਦਾ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤੇ ਨੇਕ ਜੀਵਨ -ਜਾਂਚ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :-

1. ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, 'ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ', ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1992, ਪੰਨਾ -8
2. ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਬੈਂਸ, ਬਾਬਾ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ), ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਾਰਚ-ਅਪਰੈਲ 2004 , ਪੰਨਾ 77
3. ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬੈਂਸ , ਬਾਬਾ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ), ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਾਰਚ -ਅਪਰੈਲ 2004 , ਪੰਨਾ -77
4. ਉਹੀ ਪੰਨਾ -78
5. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-75
6. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-77
7. ਉਹੀ ਪੰਨਾ -83
8. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-77
9. ਉਹੀ ਪੰਨਾ -82

ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਚਾਦਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ

ਕੌਮੀ ਪ੍ਰਧਾਨ

ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ:)

ਪਟਿਆਲਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ 11 ਨਵੰਬਰ 1675 ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹੋਈ। ਉਸ ਵਕਤ ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਹਕੂਮਤੀ ਜਬਰ ਰਾਹੀਂ ਮੁਸਲਿਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਪ੍ਰਸਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ ਕਰਤਵ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਗੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਜਿਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਜੋ ਸਾਰੀ ਖਲਕਤ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸਨੇ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਤੇ 1658 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੀ ਨਿਰੋਲ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨਾਚ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅਵੱਗਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਨਾ ਵਕੀਲ ਨਾ ਦਲੀਲ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਲੈਣ ਲਈ ਦਾਹੜੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਖਤ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਨ 1669 ਈ: ਵਿੱਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਕੇਸ਼ਵ ਮੰਦਿਰ ਨੂੰ ਢਹਿ ਢੇਰ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਬਨਾਰਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਅਤੇ ਗੋਪੀਨਾਥ ਮੰਦਿਰ ਢਾਹ ਕੇ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੰਦਿਰ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ ਤਹਿਸ ਨਹਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤ ਵੰਡ, ਵਰਣ ਵੰਡ, ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪਾਬੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਕਾ ਢਾਲ ਕੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਜੁਬਾਨ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਧੰਨ ਧੰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ, ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਅਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਧਾਰਿਤ ਇੱਕ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਮਾਨਵ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਸੰਗਤ ਪੰਗਤ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਧਰਮ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਧਰਮ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂਦੁਆਰੇ ਉਸਾਰੇ ਗਏ।

ਪਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਧੜਾਧੜ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਜਬਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਜੁਲਮ ਜਬਰ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਰਸਯੋਗ ਬਣੇ ਹੋਏ

ਸਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਜੰਝੂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲਾਹੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦਿਲ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣਾ ਦੀਨ ਗਵਾ ਕੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਇੱਕ ਪਾਸੜ ਨੀਤੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਬਰ ਜੁਲਮ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਬਾਲ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਕਾਰਨ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਰਵਉੱਚ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਜਬਰ ਜੁਲਮ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਜਬਰ ਜੁਲਮ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੇ ਸਨ। ਅਖੀਰ ਇਸ ਦੁਖਦਾਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਫ਼ਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਪੰਡਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ਦੇ ਪੜਪੋਤਾ ਪੰਡਿਤ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ 25 ਮਈ 1675 ਨੂੰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਫਰਿਆਦੀ ਹੋਇਆ। ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਫਰਿਆਦ ਸੁਣਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਜੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਹੀ ਲੱਗੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਗੁਰਦੇਵ ਪਿਤਾ ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਸਤਾਇਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਛਲਕਦੇ ਹੰਝੂ ਮੈਥੋਂ ਸਹਾਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ, ਕੋਈ ਉਪਾਅ ਦੱਸੋ, ਕਿ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੁਖੀਆਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਸਕੇ। ਧੰਨ ਧੰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਬੋਲੇ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਖੂਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਿਤਾਣੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸਿਰਿਓਂ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਤਪੱਸਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਿਚਾਰੇ ਨਿਤਾਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗੱਦੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਬਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਤਪੱਸਵੀ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਤੋਰਨਾ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾਓ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿਓ ਕਿ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲਓਗੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਆਪੇ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਖੁਫੀਆ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਦੇ ਬੈਠੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਕਰਹਾਲੀ ਸਾਹਿਬ, ਸਮਾਣਾ, ਗੜੀ ਸਾਹਿਬ, ਧਮਤਾਨ ਸਾਹਿਬ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਨਵੰਬਰ 1675 ਵਿੱਚ ਆਗਰਾ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ,

ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਦਾ ਜਨਮ 02 ਸਤੰਬਰ 1661 ਈ: ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਗੱਗੋਮਾਹਰ (ਰਮਦਾਸ) ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਸਦਾ ਨੰਦ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਪਰੇਮੋ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਭਾਈ ਕਲਿਆਨ ਜੀ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਵਸਾਏ ਨਗਰ ਰਮਦਾਸ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸੁਖ ਭਾਨ ਅਤੇ ਜਸਭਾਨ ਹੋਏ। ਜਸਭਾਨ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਆਗਿਆ ਅਤੇ ਸਦਾ ਨੰਦ ਹੋਏ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਦਾ ਨੰਦ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਦਾ ਨੰਦ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਨਰਾਇਣ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਲਾਜਵੰਤੀ ਨਾਲ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਪਰੇਮੋ ਕਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਐਸੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਲੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸ: ਸੁਜਾਨ ਦੀ ਲੜਕੀ ਬੀਬੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਜੋ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ 1699 ਈ: ਨੂੰ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਣਾ ਕਰਨ ਵਕਤ ਖੰਡੇ ਬਾਟੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕ ਕੇ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੱਲੋਂ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹਨ ਤਾਂ ਕਰਾਮਾਤ ਦਿਖਾਉਣ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮੌਤ ਕਬੂਲ ਕਰਨ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਰਾਮਾਤ ਦਿਖਾਉਣ ਤੋਂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਹਿਲਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿੱਖਾਂ ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾ ਡੋਲੇ। ਨਾਲੇ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਆਪ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਪਾਸ ਚੱਲਕੇ ਦਿੱਲੀ ਕਿਉਂ ਆਉਂਦੇ। ਆਖਿਰ 11 ਨਵੰਬਰ 1675 ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਾਵਨ ਸੀਸ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਵਿੱਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਤਹਿਤ ਜੱਲਾਦ ਜਲਾਲੂਦੀਨ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਧੜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਦੋਹਿਰਾ

ਠੀਕਰ ਫੋਰਿ ਦਿਲੀਸਿ ਸਿਰਿ ਪ੍ਰਭ ਪੁਰ ਕੀਯਾ ਪਯਾਨ।
 ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰੀ ਨ ਕਿਨਹੂੰ ਆਨ।
 ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਕੇ ਚਲਤ ਭਯੋ ਜਗਤ ਕੋ ਸੋਕ।
 ਹੈ ਹੈ ਹੈ ਸਭ ਜਗ ਭਯੋ ਜੈ ਜੈ ਜੈ ਸੁਰ ਲੋਕ।

ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਧੜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸੀਸਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਸੁਸ਼ੋਬਿਤ ਹੈ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਟੰਗ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਇਤਨੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫੈਲ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਡਰਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨਾ ਬਣੇ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੱਲਾਦ, ਜਲਾਲੂਦੀਨ ਇਤਨਾ ਡਰ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਲਵਾਰ ਉਥੇ ਹੀ ਸੁੱਟ ਕੇ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹੀ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਝੁਲੀ ਕਿ ਸਭ ਅਹਿਲਕਾਰ ਅਤੇ ਰਖਵਾਲੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਭੱਜ ਉੱਠੇ। ਇਸ ਹਨੇਰੀ ਦਾ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਭੱਜੇ ਰਖਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਭਾਈ

ਜੈਤਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਸੀਸ ਚੁੱਕਣ ਵਕਤ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਨਾਲ ਭਾਈ ਉਦਾ ਬੇਟਾ ਬਾਘਾ, ਭਾਈ ਆਗਿਆ ਸਪੁੱਤਰ ਜਸਭਾਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨਾਨੂ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਘਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸੀਸ ਲੈ ਕੇ ਦਿਲਵਾਲੀ ਮੁਹੱਲਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਏ ਜਿਥੋਂ ਰਾਤ ਵਕਤ ਅੰਧੇਰੇ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਚੁੱਕਕੇ ਘੋੜਿਆਂ ਪਰ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਧੜ ਭਾਈ ਲੱਖੀ ਸ਼ਾਹ ਵਨਜਾਰਾ ਸਪੁੱਤਰ ਗੋਧੂ ਵਾਸੀ ਪਿੰਡ ਰਾਇਸੀਨਾ ਜੋ ਅੱਜ ਕੱਲ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਰਕਾਬਗੰਜ ਹੈ, ਨੇ ਸਮੇਤ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਭਾਈ ਧੁੰਮਾਂ ਸਪੁੱਤਰ ਕਾਹਨਾ, ਭਾਈ ਨਗਾਹੀਆਂ, ਹੇਮਾ ਅਤੇ ਹਾੜੀ ਸਪੁੱਤਰ ਲੱਖੀ ਦਾਸ ਨੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗੱਡੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਰਾਇਸੀਨਾ ਲਿਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਅੰਦਰ ਧੜੂ ਰੱਖਕੇ ਸਾਰੇ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਧੜ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਲੱਖੀ ਸ਼ਾਹ ਵਨਜਾਰਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਸੀ। ਲੱਖੀ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਸੀਤੋ ਭਾਈ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਲੱਖੀ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਧਰ ਪਾਈ ਜੈਤਾ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਦਿਨ ਚੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 40 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਸਫਰ ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣਾ ਬਾਗਪਤ (ਯੂ.ਪੀ.) ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਵਾਹੂਦੀਨ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਫਕੀਰ ਵਾਹੂਦੀਨ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂਘ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੋ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ ਨੂੰ ਸਜਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਲ ਪਾਣੀ ਛਕਣ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਪਾਲ ਦੇ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਜਿੱਥੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਨੇ ਲੰਗਰ ਪਾਣੀ ਛੱਕ ਕੇ ਕੁਝ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਪੁਰਾਣੇ ਬਾਗਪਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਕਤ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ 20 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਪੁਰਾਣਾ ਬਾਗਪਤ ਤੋਂ ਚੱਲਕੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਦੁਪਹਿਰ ਵਕਤ ਪਿੰਡ ਗੜੀ ਨੇੜੇ ਸੋਨੀਪਤ ਪਹੁੰਚੇ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੀਸ ਭਾਈ ਖੁਸ਼ਹਾਲਾ ਦੇ ਘਰ ਰੱਖਕੇ ਜਲ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਇਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਘਰ-ਘਰ ਤਲਾਸ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਮ ਉਮਰ ਭਾਈ ਖੁਸ਼ਹਾਲਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਸੀਸ ਵੱਢਕੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਓ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੀਸ ਸਮਝ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣ, ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ।

ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਵਾਪਸ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਸਮੇਤ ਸਾਥੀਆਂ ਉੱਥੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੀਸ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੀਸ ਲੁਕਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਸੀਸ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡ 100 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦੁਬਾਰਾ ਵਸਿਆ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੁਣ ਬੜੁਖਾਲਸਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਜੀ.ਟੀ. ਰੋਡ ਪਰ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਦਾ ਬੁੱਤ ਲਾਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹਰਿਆਣਾ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕਰੀਬ 2 ਏਕੜ ਜਗ੍ਹਾ ਉਪਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ 2 ਸੇਵਾਦਾਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੋ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ ਦੇ ਬਾਨੀ ਉੱਘੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਉਬਰਾਏ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹਰਿਆਣਾ ਪਾਸੋਂ ਪੱਤਰ

ਨੰਬਰ ਪੀ.ਐਸ.ਸੀ.ਐਮ.-2013/1068 ਮਿਤੀ 12-11-2013 ਰਾਹੀਂ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਪਰ ਮਿਤੀ 22 ਨਵੰਬਰ 2013 ਤੋਂ 24 ਨਵੰਬਰ 2013 ਤੱਕ ਸ੍ਰੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ ਮਾਰਗ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਇਸ ਸਥਾਨ ਪਰ ਰੋਕਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ, ਲੰਗਰ-ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਿੰਡ ਗੜੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲਾ (ਬੜੁਖਾਲਸਾ) ਦੇ ਮੋਹਤਬਰ ਸ਼ਖਸਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਖੁਸ਼ਹਾਲਾ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜਾਂ ਦਾ ਸਿਰੋਪਾਓ ਪਾ ਕੇ ਟਰੱਸਟ ਵੱਲੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰਿਆਣਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਸੋਨੀਪਤ ਚੌਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ

ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਵਿੱਚ 85 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਸਫਰ ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਰਾਤ ਤੱਕ ਤ੍ਰਾਵੜੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਤ੍ਰਾਵੜੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਗਰ ਹੈ ਜੋ ਕਰਨਾਲ ਤੋਂ 12 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਅੰਬਾਲਾ ਰੋਡ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਬਾਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਗਰ ਚੌਹਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਦੀ ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀ ਨਾਲ ਦੋ ਵਾਰੀ ਟੱਕਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਇੱਕ ਤਲਾਬ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਕਤ ਇਸ ਤਲਾਬ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਧੋਬੀਆਂ ਦੇ ਘਾਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਨ ਜੋ ਮੁਗਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਨਗਰ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਕੇ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਂਦੇ ਸਨ ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇੱਕ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸੇਵਕ ਭਾਈ ਦੇਵਾ ਰਾਮ ਵੀ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਭਾਈ ਦੇਵਾ ਰਾਮ ਦੇ ਘਰ ਤ੍ਰਾਵੜੀ ਕੱਟੀ। ਜਿਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀਸ ਅਸਥਾਨ ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਹੁਣ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਤ੍ਰਾਵੜੀ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। 1710 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਇਸ ਨਗਰ ਤੇ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਥਾਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਕਾਫੀ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਵੀ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ 1965-1966 ਈ: ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਖੁਦਾਈ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ।

ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ 434 ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 1930 ਤੱਕ ਇੱਥੇ ਕੇਵਲ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਰਹੰਦੀ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਇਮਾਰਤ ਪੰਜ ਮੰਜ਼ਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਮਾਰਤ 1970 ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਰਸੇਵਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬਣਵਾਈ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਲੋਕ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਹਰ ਸਾਲ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ

ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦੇਵਾ ਰਾਮ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪਹੁੰਚਣ ਵੇਲੇ ਹੀ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ

ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜਗਾਧਰੀ ਗੇਟ ਅੰਬਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਪੁਰਾਣੇ ਵਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਟਾਂਗਰੀ ਨਦੀ ਇਸ ਨਗਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਵੱਗਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਕੱਲ ਟਾਂਗਰੀ ਨਦੀ ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜਗਾਧਰੀ ਗੇਟ ਵੱਲੋਂ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਜੋੜੇ ਉਤਾਰ ਕੇ ਟਾਂਗਰੀ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕੀਤੀ, ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਰ ਇੱਕ ਜੰਡ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਥੱਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਰੱਖ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਾਤ ਠਿਕਾਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਧੂਮੀਆਂ (ਗੁੱਜਰ) ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਘਰ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੈਂਥ ਮਾਜਰੀ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਘਰ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਜੁਲਾਹੇ, ਰਾਮਦਾਸੀਏ ਅਤੇ ਸੈਣੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਪੀਰ ਤਵੈਂਕਲ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਤਕੀਆ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੰਡ ਥਲਿਉਂ ਸੀਸ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇਸ ਮੁਹੱਲਾ ਕੈਂਥ ਮਾਜਰੀ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਾ ਜਿੱਥੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਦੇਵਾ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰਿਆ ਅਤੇ ਰਾਤ ਭਰ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਰਾਮ ਦੇਵਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਪੂਛੱਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਹੁਣ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸਗੰਜ ਮੁਹੱਲਾ ਕੈਂਥ ਮਾਜਰੀ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਹਜ਼ਰਤ ਤਵੈਂਕਲ ਸ਼ਾਹ ਨਕਸਬੰਦੀ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਜੰਡ ਥੱਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਉੱਥੇ ਹੁਣ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ 14 ਦਿਨ ਠਹਿਰੇ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਥੜਾ ਵੀ ਇੱਥੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ 14 ਦਿਨ ਇੱਥੇ ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਪਿਆ ਹੈ।

ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ

ਅੰਬਾਲਾ ਤੋਂ ਚੱਲਕੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੜਾ ਪਿੰਡ ਨਾਭਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰ ਦਰਗਾਹੀ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਸੀ। ਪੀਰ ਦਰਗਾਹੀ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ, ਜੋ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਅਰਦਾਸਾਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਵਕਤ 240 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਪੀਰ ਦਰਗਾਹੀ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਪਾਣੀ ਛਕਾਇਆ ਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਲੈ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਪੀਰ ਜੀ ਦੇ ਨੈਣ ਭਰ ਆਏ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਬਹੁਤ ਬਿਰਧ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਮਰ 240 ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਕਤ ਗੁਰਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਸਾਹਿਬੇ ਕਮਾਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਿੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਦੇਣ।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੀਸ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤਾ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਬਦਲੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਰੰਘਰੇਟਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬੇਟਾ ਦਾ ਵਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕ ਕੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਤੋਂ ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਬਣਿਆ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੀਰ ਦਰਗਾਹੀ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੀਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਜੰਗ ਜਿੱਤਕੇ ਵਾਪਸੀ ਨਾਢਾ

ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਢਕੋਲੀ ਸਾਹਿਬ ਆ ਕੇ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸੇਵਕ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੱਥੇ ਪੀਰ ਦਰਗਾਹੀ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਵੀ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਕ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਘੋੜੇ ਬੰਨ ਕੇ ਜੁੱਤੀ ਲਾਹ ਕੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਸੰਗਤਾਂ ਸਮੇਤ ਪੈਦਲ ਜਾ ਕੇ ਪੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਪੀਰ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 40 ਦਿਨ ਸਿਮਰਨ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸੱਚਖੰਡ ਨਿਵਾਸ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਥੇ ਹੀ ਠਹਿਰੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਪੂਜਣ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਨਾਭਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ, ਪਟਿਆਲਾ-ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਰੋਡ ਪਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੌਵੀਂ ਅਤੇ ਦਸਵੀਂ ਸੁਭਾਏਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਰਵਾ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਚਾਲੇ ਪਾਏ ਸੀ, ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਜਾ, ਤੂੰ ਜੁਲਮ ਬਹੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਖਾਲਸਾ ਲਵੇਗਾ।

ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ: ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਬਨੂੰੜ-ਅੰਬਾਲਾ ਤੋਂ ਰੋਪੜ ਕੱਚੀ ਸੜਕ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਕੀਰਤਪੁਰ ਅਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਇਥੋਂ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਪੀਰ ਦਰਗਾਹੀ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਤੋਂ ਸੀਸ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਸੰਤੋਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੇਹਰ ਸਦਕਾ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਕਸਦ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਸੀਸ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਖਬਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ, ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਸਮੇਤ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਸੀਸ ਲੈ ਕੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨਮ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਸੀਸ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਨੂੰ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰੰਘਰੇਟਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕੀਰਤਪੁਰ ਤੋਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੀਸ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਜਿਸ ਥਾਂ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਥੇ ਹੁਣ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਿਬਾਣਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਸਥਾਪਿਤ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ ਨੂੰ ਸਜੇ ਬਿਬਾਣ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਾਇਆ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਦਾ ਵੀ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ (ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ) ਸੀਸ ਪੁੱਜਣ ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸੀਸ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸੀਸ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੀਸ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ 16 ਨਵੰਬਰ 1675 ਈ: ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਸੁੰਦਰ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਸੀਸਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਵਿਖੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਸਕਾਰ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਇੱਕ ਥੜਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ।

ਅਕਾਲ ਬੁੰਗਾ

ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸੀਸਗੰਜ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਹਮਣੇ ਅਕਾਲ ਬੁੰਗਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਖਲੋ ਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਜਨ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਧੀਰਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਜ਼ਾਲਮ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਲੱਖੀ ਸ਼ਾਹ ਵਨਜਾਰਾ ਦਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣਾ

ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਲੱਖੀ ਸ਼ਾਹ ਵਨਜਾਰਾ ਬੇਟਾ ਗੋਧੂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਗਾਰੀਆਂ, ਹੇਮਾ, ਗੜੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਸੁਣਾਇਆ ਜੋ ਕੁਝ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ। ਅਸਥੀਆਂ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਵੈਰਾਗ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈਆਂ। ਅਸਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ (ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ) ਅਤੇ ਭਾਈ ਲੱਖੀ ਸ਼ਾਹ ਵਨਜਾਰਾ ਦੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ ਅਤੇ ਧੜ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੇਵਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਕਦੀ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਤਿਲਕ ਜੰਵੂ ਰਾਖਾ ਪ੍ਰਭ ਤਾ ਕਾ।। ਕੀਨੋ ਬਡੋ ਕਲੁ ਮਹਿ ਸਾਕਾ।।

ਸਾਧਨਿ ਹੇਤਿ ਇਤੀ ਜਿਨਿ ਕਰੀ।। ਸੀਸ ਦੀਆ ਪਰ ਸੀ ਨ ਉਚਰੀ।।

ਧਰਮ ਹੇਤਿ ਸਾਕਾ ਜਿਨਿ ਕੀਆ।। ਸੀਸੁ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰਰੁ ਨ ਦੀਆ।।

ਨਾਟਕ ਚੇਟਕ ਕੀਏ ਕੁਕਾਜਾ।। ਪ੍ਰਭ ਲੋਗਨ ਕਹ ਆਵਤ ਲਾਜਾ।।14।।

ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ :-

1. ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਿਨ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2009
2. ਡਾ . ਭਜਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ ਇੰਡੀਆ 1995
3. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) 'ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ', ਦਿੱਲੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੋਰਡ, ਦਿੱਲੀ, 1975
4. ਸ. ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ, 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸ਼ਹੀਦ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ
5. ਡਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਰਚਨਾ
6. ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਜੀਵਨ, ਸੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1997

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜਾ

ਡਾ. ਸੁਨੀਤਾ ਰਾਣੀ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,

ਐਸ. ਜੀ.ਟੀ.ਬੀ. ਖਾਲਸਾ, ਕਾਲਜ

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਸਮਾਜ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਮਰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਵਿਕਾਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਤਕਰੇ ਹੁੰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿਹਤਮੰਦ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਔਰਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉੱਚ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰਹੀ ਸੀ ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵੀਨਤਮ ਧਰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੋਚ ਵਿਚ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਕੋਈ ਮਜ਼ਹਬ, ਰੰਗ, ਰੂਪ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਦਾ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਭਾਵਨਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਮੁੱਢ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਨਰ ਦੂਜਾ ਨਾਰੀ। ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੀ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣੇ ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਪੁਤਲੇ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਔਰਤ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਅੰਦਰ ਉਹ ਸਭ ਗੁਣ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਜੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ, ਸੰਯਮ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ

ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ, ਜੋ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਲਣ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਬਤੀਹ ਸੁਲਖਣੀ ਸਚੁ ਸੰਤਤਿ ਪੂਤਾ॥
ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਸੁਖੜ ਸਰੂਪ॥
ਇਛ ਪੂਰੇ ਮਨ ਕੰਤ ਸੁਆਮੀ॥
ਸਗਲ ਸੰਤੋਖੀ ਦੇਰ ਜੇਠਾਨੀ॥
ਸਭ ਪਰਵਾਰੈ ਮਾਹਿ ਸਰੇਸਟ॥
ਮਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇਵਰ ਜੇਸਟ॥
ਧੰਨੁ ਸੁ ਗ੍ਰਿਹੁ ਜਿਤੁ ਪ੍ਰਗਟੀ ਆਇ॥
ਜਨ ਨਾਨਕ ਸੁਖੇ ਸੁਖਿ ਵਿਗਾਇ॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਸਰੱਬਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਿਊਣ ਦਾ ਢੰਗ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪੁਰਖ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵ ਨਾਰੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਇਕ ਨਾਰੀ ਜੀਵ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਪੁਰਖ ਰੂਪੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜਨਮ ਧਾਰਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਇਕ ਮਾਂ, ਭੈਣ, ਪੁੱਤਰੀ, ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਨਾਰੀ ਸਦਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਤੀ ਰੂਪੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਾਸੀ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਪਤੀ ਸਮਰਪਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਮੁੱਖ ਲਈ ਸੁਚੱਜੀ ਨਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਸੁਚੱਜੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਚੰਗੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਧਾਰਨ ਵਾਲੀ ਨਾਰੀ। ਸੁਚੱਜੀ ਜੋ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ (ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ) ਦੀ ਸੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਜੀਵ ਨਾਰੀ (ਆਤਮਾ) ਪਰਮਾਤਮਾ (ਪਤੀ) ਦੇ ਮੇਲ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਨੀਯਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਮਰੱਥਨ

ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਣ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਜੋਰਦਾਰ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਤਾ:

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ॥

ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੇਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ॥

ਭੰਡ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ॥

ਸੇ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ॥

ਭੰਡਹੁ ਹੀ ਭੰਡੁ ਉਪਜੈ ਭੰਡੈ ਬਾਝੁ ਨਾ ਕੋਇ॥

ਨਾਨਕ ਭੰਡੈ ਬਾਹਰਾ ਏਕੇ ਸਚਾ ਸੋਇ॥

ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਔਰਤ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਜਨਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਔਰਤ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਧਰਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਜੋ ਔਰਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਜਨਮਿਆ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਹਿਯੋਗੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਰੀ ਦੇਹ ਕੋਈ ਸਰਾਪ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਰਦ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਪਰਮ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਪਰਮ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਾਰੀ ਦੇਹ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾਤਮਕ ਅਤਿਰਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਰੀਤਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਸੰਸ਼ਾ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਗੌਰਵਮਈ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬੇਟੀ ਫਰੀਡਨ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਰੀਵਾਦ ਰਹੱਸਤ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਵੀ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਫਰੀਡਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਰੀਤਵ ਦੇ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੈ। “ਪ੍ਰਥਵਾਕ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਆਪਣੀ ਨਾਰੀਤਵ ਨੂੰ ਪਰਿਪੂਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਾਰੀਤਵ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਣ ਦੇ ਵਹਿਮ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਰਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਬਜਾਏ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅਮਲ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੇ, ਇਹ ਨਾਰੀਤਵ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨਰ ਦੀ ਕਾਮ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਪਾਲਣਪੋਸ਼ਣ ਵਿਚ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

ਤਜੈ ਗਿਰਸਤ ਤਣਿਆ ਬਨਵਾਸੀ ਇਕ ਖਿਨੂ ਮਨੂਆ ਟਿਕੈ ਨਾ ਟਿਕਾਈਆਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਨਿਆਸੀ ਲੋਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਤੋਂ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਪਾਲਦੇ ਹਨ।

ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਐਸੀ ਵਡਿਆਈ। ਪੁਤ੍ਰ ਕਲਤ੍ਰ ਵਿਚੇ ਗਤਿ ਪਾਈ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਚੰਗੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਮਿਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਮੁੱਢ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਔਰਤ ਰੋਜੀ ਕਮਾਉਣ ਅਤੇ ਖੇਤੀ, ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਕੰਮ ਮਰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਔਰਤ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਘਰ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਪਾਲਣਾ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣ ਤੱਕ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਮਾਂ ਪਿਓ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵੀ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਦਸੂਰਤ ਦਿਸਣ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਣ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਔਰਤ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਗੁਣ ਨਰ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਨਾਰੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਢੇਲ ਗਵਾਹ ਮਦਰ ਪਸੂ ਨਾਰੀ ਤੀਨੋਂ ਤਾਰਨ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਬੁਰਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਬੁਰਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਿਨ ਸਿਰਿ ਮੋਹਨਿ ਪਟੀਆ

ਮਾਂਗੀ ਪਾਇ ਸੰਧੂਰੁ॥

ਸੇ ਸਿਰ ਕਾਤੀ ਮੁੰਨੀਅਨਿ ਗਲ ਵਿਚਿ ਆਵੈ ਧੂੜਿ॥

ਮਹਲਾ ਅੰਦਰਿ ਹੋਦੀਆ ਗੁਣਿ ਬਹੁਣਿ ਨ ਮਿਲਨਿ ਹਦੂਰਿ॥

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੰਗਰ ਮਰਿਆਦਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ। ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਜੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਲੰਗਰ ਛਕਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ, ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਨ।

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ।
ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ
ਜਿਥੈ ਨੀਚ ਸਮਾਲੀਅਨਿ ਤਿਥੈ ਨਦਿਰ ਤੇਰੀ ਬਖਸੀਸ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹਨ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਹ ਨਵੀਨਤਮ ਧਰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਔਰਤ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮਾਤਾ, ਨਾਨਕੀ, ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਜੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਭਰਪੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਰੂਪ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਜਨਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1 .ਡਾ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ: ਅਜੋਕੇ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪਟਿਆਲਾ, 2019, ਪੰਨਾ-213.
- 2 ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ, Gracious Books, New Delhi, 2014, ਪੰਨਾ-266.
- 3 ਡਾ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ, ਪੰਨਾ-215.
- 4 ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-627-28.
- 5 ਡਾ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ, ਪੰਨਾ-220.
- 6 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-221.
- 7 ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, 835.
- 8 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 661.
- 9 Hari Ram Gupta, History of Sikhs (Vol.1), Munshiram Manohar Lal, New Delhi, 2008, p. 27.
- 10 The Journal of Religious Studies, Vol. XIX, No. 1, Punjabi University, Patiala, 1991, p. 75.
- 11 ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-417.
- 12 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ-15.

ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਅਵਨੱਧ ਸਾਜ਼

ਪ੍ਰਭਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ :
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਈ ਬਣਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਵਹਾਅ ਵਿਚ ਵਹਿ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮਿਲਾਉਣ ਵਿਚ ਝਿਜਕਣਾ ਕੋਈ ਸਮਝਦਾਰੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਇੱਕ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਯੁੱਗ ਬਦਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਕਿਵੇਂ ਅਛੂਤੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਇਸ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਅਸਰ ਪੈਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸੋਚ ਵਿਚ ਆਏ ਬਦਲਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਦਲਾਅ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਕਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਨਾਤਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਰ, ਤਾਲ ਅਤੇ ਲੈਅ ਲੈ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ: ਸੁਰ ਅਤੇ ਤਾਲ। ਤਾਲ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੈਅ ਤਾਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਉੱਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਆਦਿ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਸਵਰ, ਲੈਅ, ਤਾਲ, ਰਾਗ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਗਾਇਨ ਜਾਂ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਜ਼ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਜਾਂ ਰਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤੁਰੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਐਸਾ ਪੈਗੰਬਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਨਾ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਵੇ ਗੁਰੂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ ਦੁਆਰਾ ਇੱਝ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ- 'ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨੀਆਂ/ਰਬਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਸਾਥ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।'¹

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਹੀ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਸੈਲੀ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਰਬਾਬ, ਸਰੰਦਾ, ਤਾਉਸ, ਦਿਲਰੁਬਾ, ਮਿਰਦੰਗ, ਪਖਾਵਜ, ਜੋੜੀ (ਤਬਲਾ), ਮੰਜੀਰਾ, ਢੋਲਕ ਅਤੇ ਤੰਬੂਰਾ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਗਾਇਨ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਰਬਾਬ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਜਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਕਿੱਤੇਦਾਰ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਾਚਾਰੀਆ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤੇਰੀ।'²

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਜ਼ ਰਬਾਬ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੰਦੇ ਦਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਾਰੰਦਾ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਨੇ ਤਾਉਸ ਅਤੇ ਦਿਲਰੁਬਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ। ਤਾਲ ਦੀ ਸੰਗਤੀ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ਮਿਰਦੰਗ, ਪਖਾਵਜ, ਜੋੜੀ (ਤਬਲਾ) ਆਦਿ ਸਾਜ਼ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਹਨ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਰਚਿਤ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਲੈਅ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਲੀ ਦੀ ਧੁਨ ਤਾਲ ਹੈ।'³ ਤਾਲ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਹੀ ਤਬਲਾ-ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਵਾਦਨ ਸੈਲੀ ਜਤਿ, ਗਤਿ ਤੇ ਸਾਥ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। 'ਜਤਿ, ਗਤਿ, ਸਾਥ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਜੋੜੀ ਦੇ ਕਰਤਬ ਹਨ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਗਤਿ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੇ ਅਤੇ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਸਾਥ ਵਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਜਤਿ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਹਰਫ਼ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਨਰਮ ਨਰਮ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਤਿ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ (ਕੜਕੁੱਟ) ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸੰਗਿਆ ਸਾਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।'⁴

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀਣਾ, ਵਾਜਾ, ਰਬਾਬ, ਬੀਨ ਕਿੰਗਰੀ, ਮੁਰਲੀ, ਪਖਾਵਜ, ਮਿਰਦੰਗ, ਢੋਲਕ, ਘੁੰਗਰੂ ਆਦਿ ਮ੍ਰਿਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਰਬਾਬ, ਸਰੰਦਾ, ਸਾਰੰਗੀ, ਤਾਉਸ, ਇਸਰਾਜ, ਦਿਲਰੁਬਾ ਅਤੇ ਮਿਰਦੰਗ ਜਾਂ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਵਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਕੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਵਾਦਕ ਵੀ ਇਸ ਕਲਾ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਅੱਜ ਮਿਰਦੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਖਾਵਜ, ਮੂਰਜ, ਮਿਰਦੰਗ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਨਾਮ ਇਕ ਹੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਖਾਵਜ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਅੰਗ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸੰਗਤੀ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਉਪਯੁਕਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਿਰਦੰਗ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਦੰਤ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਭਾਰਤੀ

ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਦਿ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰ ਸੁਧਾ ਕਲਸ਼ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਸੰਕਰ ਨੂੰ ਮਿਰਦੰਗ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਮਿਰਦੰਗ/ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਡਾ. ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ਗਰਗ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਨਟਰਾਜ ਸੰਕਰ ਦਾ ਡਮਰੂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ, ਘਣ ਸਾਜ਼ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ 'ਮਿਰਦੰਗ' ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਮਿਰਦੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰਿਗਵੇਦ (5/33/6) ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਵੀਣਾ, ਮਿਰਦੰਗ, ਬੰਸਰੀ ਅਤੇ ਡਮਰੂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਿਰਦੰਗ ਨੂੰ 'ਮ੍ਰਿਗ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।'⁵

ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਲੋੜ ਘਟ ਗਈ ਅਤੇ ਤਬਲੇ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧ ਗਈ। ਤਬਲਾ ਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਖਾਵਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। 'ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਧਰੁਪਦ, ਧਮਾਰ ਗਾਇਕੀ ਨਾਲ ਜੋਰਾਂ ਤੇ ਰਿਹਾ। ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤਬਲੇ ਨੇ ਲੈ ਲਈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅੱਜ ਸਾਥੋਂ ਗੁੱਝੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।'⁶ ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਜੇ ਮਾਣ ਤਬਲਾ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਪਖਾਵਜ ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੇਵਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਜੁੜਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਤਬਲਾ ਨੂੰ ਜੇ ਮਾਣ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਤਬਲੇ ਦਾ ਸੰਗਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਪਖਾਵਜ ਤੋਂ ਤਬਲੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਤਬਲਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਿੰਗਾਰਿਆ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਅਜੇਕੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਭਾਵ-ਰਸ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਕਰਕੇ ਅਜੇਕੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਜਿਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਲੈ ਗਈ ਹੈ, ਪਖਾਵਜ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਹੈ।

ਪਖਾਵਜ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਤਬਲੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ਦੇਵਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਤਾਲ ਵੰਡ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਮਾਨ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਤਾਲ ਨਾਲ ਹੈ ਉਹ ਦੇਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੈ। ਪਰ ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਅਜੇਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪਖਾਵਜ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਤਬਲੇ ਤੇ ਹੀ ਵਜਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਤਾਦਾਂ ਨੇ ਤਾਲਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪਖਾਵਜ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਤਬਲੇ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵੀ 'ਤਬਲੇ' ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਡੁੱਗੀ (ਧਮਾਂ) ਅਤੇ ਪੁੜਾ (ਬਾਇਆਂ) ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਤਬਲੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸੁਧਾਰ ਖਾਂ ਢਾਡੀ ਇਸਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਢਾਡੀ ਪਰੰਪਰਾ

ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਪਖਾਵਜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹਰੇਕ ਗਾਇਨ- ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਤਬਲੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵੀ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਈ।

ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭੂਮੀ ਦੁੰਦੁਭੀ ਤੋਂ ਮਿਰਦੰਗ ਜਾਂ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਨਗਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸਤੋਂ ਢੋਲ, ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਢੋਲਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪਖਾਵਜ (ਮਿਰਦੰਗ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਸੰਗਤ 17-18 ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਧਰੁਪਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। 18-19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਤਬਲੇ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋ ਗਈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਦੇ ਨਾਲ ਤਬਲੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਪਖਾਵਜ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਮੱਧਮ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਧੁਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਰਬਾਬ ਨਾਲ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਮਿਰਦੰਗ ਦਾ ਵਾਦਨ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ 'ਜਦੋਂ ਆਪ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਆ ਕੇ ਟਿਕੇ ਤਾਂ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਰਬਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਰਦੰਗ ਵੀ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਇਹੋ ਨਿਯਮ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।'⁷

ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਰਦੰਗ (ਪਖਾਵਜ) ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਾਰੇ ਵਿਵਰਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਖਾਸ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ- 'ਮਿਰਦੰਗ ਤੋਂ ਤਬਲਾ (ਜੋੜੀ), ਵੀਣਾ ਤੋਂ ਸਿਤਾਰ, ਰਬਾਬ ਤੋਂ ਸਰੋਦ ਅਤੇ ਸਾਰੰਗੀ ਤੋਂ ਸਰੰਦਾ, ਦਿਲਰੁਬਾ (ਤਾਊਸ) ਇਤਿਆਦਿ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ ਭਾਵ ਗੁਰੂਘਰ (ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ) ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰਬਾਬ ਤੇ ਸਰੰਦੇ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਸਿਤਾਰ ਅਤੇ ਤਾਊਸ (ਦਿਲਰੁਬਾ) ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮਿਰਦੰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਜੋੜੀ (ਤਬਲਾ) ਦੀ ਥਾਪ ਲੱਗਣੀ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਈ।'⁸

ਤਬਲੇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੇਖਕ ਕੈਪਟਨ ਵਿਲਰਡ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਾਦਯ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਤਬਲਾ' ਮਿਰਦੰਗ ਅਤੇ ਢੋਲਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।⁹

ਤਬਲੇ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਜ਼ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। 'ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਠੁਮਰੀ, ਗਜ਼ਲ, ਖਿਆਲ, ਤਰਾਨਾ, ਸਿਤਾਰ ਵਿਚ ਮਸੀਤਖਾਨੀ, ਰਜ਼ਾਖਾਨੀ ਗਤਾਂ, ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਬਦਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈਆਂ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ

ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਤਬਲੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਪਖਾਵਜ, ਮਿਰਦੰਗ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਘਟ ਹੋ ਗਿਆ।¹⁰

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਗਈ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਜੋਂ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪਖਾਵਜ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਅਹਿਮ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ-

ਘਰਿ ਘਰਿ ਬਾਬਾ ਗਾਵੀਐ ਵਜਣ ਤਾਲ ਮਿਰਦੰਗ ਰਬਾਬਾ। (ਵਾਰ 24, ਪੈੜੀ 4)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਤੇਰਾ ਜਨ ਨਿਰਤਿ ਕਰੇ ਗੁਨ ਗਾਵੈ

ਰਬਾਬ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਘੁੰਗਰੂ ਅਨਹਦ ਸਬਦ ਵਜਾਵੈ।

(ਆਸਾ ਰਾਗੁ ਮ: 5 ਪੰਨਾ 381)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ/ਮਿਰਦੰਗ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਘਰਾਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਰਬਾਬ ਨਾਲ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਿ ਪੋਥੀਆਂ ਤਾਲ ਮਿਰਦੰਗ ਰਬਾਬ ਵਜਾਵੈ। (ਵਾਰ 6 ਪੈੜੀ 12)

ਕਰ ਕਰਿ ਤਾਲ ਪਖਾਵਜ ਨੈਨਹੁ ਮਾਥੈ ਵਜਹਿ ਰਬਾਬਾ।

(ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ 5 ਪੰਨਾ 884)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪਖਾਵਜ ਤੇ ਰਬਾਬ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਬੰਧ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ

ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਖਾਵਜ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ।¹¹ 'ਰਬਾਬ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਘੁੰਗਰੂ ਅਨਹਦ ਸਬਦ ਵਜਾਵੈ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਦੌੜ ਨਾਲ ਭੱਜਦਿਆਂ ਭੱਜਦਿਆਂ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਥਾਂ ਤਬਲਾ ਸਾਜ਼ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਦਿਲਰੁਬਾ, ਸਾਰੰਦਾ, ਤਾਊਸ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਜ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਵਧੇਰੇ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਟਕਸਾਲਾਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਆਦਿ ਸਭ ਨੂੰ

ਧਰੁਪਦ, ਧਮਾਰ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸਾਜ ਪਖਾਵਜ ਨੂੰ ਅਤੇ ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਰਵਾਇਤ ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਸਾਥ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਡੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਕੀਰਤਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕੇ |

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:

1. ਗੁਰੂਘਰ ਦਾ ਸਾਜ ਪਖਾਵਜ' ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਫਰਵਰੀ 2020
2. ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ'- ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਜਵੱਦੀ ਕਲਾਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ- 23
3. ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ'- ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਜਵੱਦੀ ਕਲਾਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 50
4. ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ'- ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਜਵੱਦੀ ਕਲਾਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ -51
5. ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ਾਰਦ (ਹਿੰਦੀ)', ਹਾਥਰਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ (ਯੂ.ਪੀ.)-1970 ਪੰਨਾ- 37
6. ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ- ਭਾਗ ਤੀਜਾ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ- 11
7. ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸਾਗਰ-ਭਾਗ ਤੀਜਾ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ -21
8. ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸਾਗਰ-ਭਾਗ ਤੀਜਾ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ- 21
9. ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਾਦਯ, ਗਿਆਨ ਪੀਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 1973, ਪੰਨਾ -77
10. ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ- ਭਾਗ ਤੀਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ- 5
11. ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ- ਭਾਗ ਤੀਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ- 9

ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ (ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਪ੍ਰੋ. ਦਿਨੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ,

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ,

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ।

ਨਿਗਰਾਨ :- ਡਾ: ਚਰਨਜੀਤ ਕੌਰ

ਰਿਟਾ., ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ,

ਰੂਪਨਗਰ ।

ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਅਵਸਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਾਂ-ਵਿਹਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮੂਹਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ, ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਰਪਣ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਸਮ -ਰਿਵਾਜ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਢਾਂਚੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਸਹੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਸਮ- ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਇਕ ਜਾਤੀ ਦੂਸਰੀ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। “ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਹਿਤਲ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਗਮੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੁਰੀਤਾਂ, ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ।”¹ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ “ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਂ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੇ ਅਮਲ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਸਾਰਥਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਰਸਮਾਂ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।”² ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਕੂਲ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰਸਮ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਇਸ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਰੂੜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ।

ਆਰੰਭਿਕ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। “ਇਸ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਆਫ਼ਤਾਂ ਦੇ ਖੌਫ਼ ਜਾਂ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ।”³ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤਾਂ ਦੇ ਬੁਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਸਦਕਾ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ । ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜ ਦੀ ਉਪਜ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ । ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਲੋੜਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ

। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਰਨ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ । ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਦਾਇਰੇ ਅੰਦਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

‘ਰਸਮ ਸ਼ਬਦ’ ਲਈ ਕਈ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ :- ਅਨੁਸਠਾਨ, ਰੀਤ, ਰਿਵਾਜ, ਸਮਾਨ ਅਰਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਸੂਖਮ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । “ਰੀਤ” ਸ਼ਬਦ ਸਥਾਪਿਤ ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ, ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ । ‘ਅਨੁਸਠਾਨ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ, ਜਾਦੂ, ਟੂਣੇ ਅਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ’ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ‘ਰਸਮਾਂ’ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ‘ਰਿਵਾਜ’ ਕੋਈ ਵਿਧੀਵਤ ਕਾਰਜ ਨਾ ਹੋਕੇ ਰਹੱਸਮਈ ਤੇ ਜਾਦੂਮਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਬਾਕੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੌਕਿਆਂ ’ਤੇ ਨਿਭਾਏ ਗਏ ਅਜਿਹੇ ਅਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਕਸਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਮੌਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਸਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਹਰ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਗ਼ਮੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ’ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਹੱਥਲਾ ਖੇਜ ਪੱਤਰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ (ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਧੀ ਹੈ । ਇਹ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਸਲੀਕਾ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੰਧ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਨ ’ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕ ਰਸਮਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ‘ਜੱਚਾ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਗਰਭ ਠਹਿਰਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਮਹੀਨੇ ‘ਅੱਖ ਸਲਾਈ’ ਦੀ ਰਸਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸੋਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਬੱਚੇ ਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਵੇ । ਗਰਭਵਤੀ ’ਤੇ ਕਈ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ

ਹਨ । ਜਿਵੇਂ ਕਰੂਪ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾ ਦੇਖਣੀਆਂ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਣਾ ਆਦਿ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਰਭਵਤੀ ਤੋਂ ਦਾਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਥਾਲੀ ਵਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈਚਾਰੇ, ਸ਼ਰੀਕੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੇਕਰ ਕੁੜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਥਾਲੀ ਨਹੀਂ ਵਜਾਈ ਜਾਂਦੀ । ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ 'ਥਾਲੀ ਵਜਾਉਣਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਫਿਰ 'ਗੁੜ੍ਹਤੀ' ਦੀ ਰਸਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਰਸਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਬੱਚਾ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਛਿਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸਵਾ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਛਿਲਾ ਪੇਕੀ ਘਰ ਹੋਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ । ਉਪਰੰਤ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਅੰਬ, ਨਿੰਮ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਹ ਦੇ ਪੱਤੇ ਬੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜੱਚਾ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਲੋਹਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਜਿਹਾ ਬਦਰੂਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਦੇਸੀ ਘੀ ਵਿਚ ਖੰਡ, ਬਦਾਮ ਤੇ ਦਾਖਾਂ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਜੱਚਾ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਖਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਲ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ 'ਛੁਆਈ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਦੁੱਧ ਧੁਆਈ' ਦੀ ਰਸਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਕੱਚਾ ਦੁੱਧ, ਹਲਦੀ, ਚੌਲ ਤੇ ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਤਿੜਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਬਾਹਰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਰਸਮ ਪੰਜ ਜਾਂ ਸੱਤ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਭੇਲੀ ਭੇਜਣੀ' ਦੀ ਰਸਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਭੇਲੀ ਗੁੜ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਉਪਰੰਤ ਸੁਨਿਆਰ ਤੋਂ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਘੁੰਗਰੂ ਬਣਾ ਕੇ ਕੌਡੀਆਂ, ਮਣਕੇ ਕਾਲੇ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਬੱਚੇ ਲੱਕ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਨੂੰ 'ਤੜਾਗੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਫਿਰ 'ਦਾਬੜਾ' ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦਾਦਕਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਕੱਪੜੇ, ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਕੁੜੀ ਸਹੁਰੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਧੀ ਵਾਲੇ 'ਛੂਛਕ' ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜੀਰੀ, ਕੱਪੜੇ ਆਦਿ ਵਸਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਉਪਰੰਤ ਲੋਹੜੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਰਸਮ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਲੋਹੜੀ ਵੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਫਿਰ ਰੋਕੇ ਦੀ ਰਸਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸ਼ਗਨ ਦੇ ਕੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਪਰੰਤ ਮੰਗਣੇ ਦੀ ਰਸਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਵਸਤਾਂ, ਮਠਿਆਈਆਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਬਾਅਦ ਸਾਹਾ ਸੁਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਧੀ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਗੀ ਕੋਲ ਸਾਹਾ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਚਿੱਠੀ ਨਾਲ ਗੁੜ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਗਿਆਰਾਂ ਜਾਂ ਇੱਕੀ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ 'ਮਾਂਹੀ ਹੱਥ' ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਤ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਉਪਰੰਤ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਲੀ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸੁਹਾਗ ਤੇ ਘੋੜੀਆਂ ਲੋਕ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ

ਅਤੇ ਮਹਿੰਦੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਫਿਰ ਖਾਰੇ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਸਮੇਂ ਚੱਪਣੀਆਂ ਭੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਸਾਂਤ ਦੀ ਰਸਮ’ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਨਕਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਪਰੰਤ ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹਨ, ਵਾਗ ਗੁਦਣ, ਸੁਰਮਾ ਪਾਉਣ, ਸਿਹਰਾ ਬੰਨ੍ਹਣ, ਕਲਗੀ ਲਗਾਉਣ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਫੜ੍ਹਨ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਜਦੋਂ ਬਰਾਤ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਿਲਣੀ ਦੀ ਰਸਮ, ਰਿਬਣ ਕਟਾਈ, ਜੈ ਮਾਲਾ, ਲਾਵਾਂ ਫੇਰੇ ਤੇ ਖਾਰੇ ਬਦਲਣੇ ਜਾਂ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ, ਖੱਟ ਦੀ ਰਸਮ, ਡੋਲੀ ਦੀ ਵਿਦਾਈ ਆਦਿ ਰਸਮਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਜੰਝ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਣੀ ਵਾਰਨ ਦੀ ਰਸਮ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬੇਰੀ ਜਾਂ ਪਿਪਲ ਪੂਜਣਾ ਆਦਿ ਰਸਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਰਸਮਾਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਲਗਵਾਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਹੈ । ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਿਲਾਸਪੁਰੀ ਜਾਂ ਕਹਿਲੂਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਖੇਤਰੀ ਖੋਜ ਦੌਰਾਨ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਿਲਾਸਪੁਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਹੈ । ਇਸ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਰਿਹਾ ਹੋਣਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਦੇਖੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਜਨਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਰਸਮਾਂ

ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੁਭਾਗਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵੱਧਦੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੋਵਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ’ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਗਰਭ ਠਹਿਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਸਮਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਲੋਕ-ਮਾਨਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹ ਰਸਮਾਂ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਗੀਤ ਨਾ ਗਾਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਸਕਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ । ਇੱਥੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਭਾਅ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ।

ਪੁਸ਼ੰਵਨ ਦੀ ਰਸਮ

ਇਹ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪਹਿਲੀ ਰਸਮ ਹੈ । ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਤੀਸਰੇ ਮਹੀਨੇ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਰਸਮ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ । ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਰਸਮ ਦੌਰਾਨ ਪੂਜਾ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰੋਹਿਤ ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਆਵਾਹਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗਰਭ ਵਿਚ ਪਲ ਰਹੀ ਯੋਗ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦੇਵੇ । ਇਸ ਰਸਮ ਨਾਲ

ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਮਨੋਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਰਸਮ ਦੁਆਰਾ ਬਿਲਾਸਪੁਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਾਂਗ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੋਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਸੋਚ ਮੁਤਾਬਕ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲੋਂ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਲੋਕ ਸਮੂਹ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਹਿਤ ਇਹ ਰਸਮ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਲੂ ਕੱਟਣਾ

ਇਹ ਰਸਮ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਲਈ ਪੰਜ ਜਾਂ ਸੱਤ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਇਹ ਦਾਈਆਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਦਾਈ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਤਰੁੰਤ ਬਾਅਦ ਦਾਈ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਤੂਆ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਗਹਿਣੇ ਉਪਰ ਰੱਖ ਕੇ ਕੱਟ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਕਹਿਲੂਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਨਾਲੂ ਕੱਟਣਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਰਸਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਰਸਮ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਲਗਭਗ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੁਣ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁਣ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਵੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਰਸਮ ਅੱਜ ਵੀ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਲਚੱਟ ਜਾਂ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਦੀ ਰਸਮ

ਇਹ ਰਸਮ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰੀ ਸਮਾਜ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਦੀ ਰਸਮ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੂਆ , ਕੇਈ ਹੋਰ ਸਾਕ ਸਬੰਧੀ ਸ਼ਹਿਦ ਚਟਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਦ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਗੁਣ ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਭਾਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਰਸਮ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ 'ਗੁੱਲਚੱਟ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ ਉਪਰੰਤ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗਾਂ ਦੇ ਗੋਬਰ ਦੀ ਘੁੱਟੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗਾਂ ਦਾ ਗੋਬਰ ਜਲਦੀ ਪਚਣਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਹੈ । ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ 'ਸ਼ਹਿਦ ਚਖਾਣਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਕਰਣ ਭੇਦਣ ਦੀ ਰਸਮ

ਇਹ ਰਸਮ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਰਸਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਕੰਨ ਦਾ ਛੇਦਨ ਤਾਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਸਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ। ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਇਸ ਰਸਮ ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਕੰਨ ਛੇਦਣ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਆਯੋਜਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਕੰਨ ਛੇਦਨ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕੰਨ ਛੇਦਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੀਰਬਲੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਪੱਟੀ ਪੂਜਨਾ

ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਰਸਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਰਸਮ ਵਿਚ ਗਣੇਸ਼ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪੂਜਾ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ 'ਪੱਟੀ ਪੂਜਨਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਸਮ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਰਸਮ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ।

ਜਨੇਊ ਦੀ ਰਸਮ

ਇਹ ਰਸਮ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਰਸਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ 12 ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਡਿਤ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਰਸਮ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਨੇਊ ਨੂੰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਗਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਲੋਕ-ਮਾਨਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਹ ਰਸਮ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਹੈ ।

ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਰਸਮਾਂ

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਆਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੜਾਅ ਹੈ । ਇਹ ਸਮਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਲ ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲੱਭਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਵਿਚੋਲਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਬਿਲਾਸਪੁਰੀ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਰਬਾਰਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :-

ਤੇਲ ਡਾਲਨਾ ਇਹ ਰਸਮ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਰਸਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਰਸਮ ਲਈ ਇਕ ਕਟੋਰੇ ਵਿਚ ਤੇਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਰੋਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਗਣੇਸ਼ ਭਗਵਾਨ ਦੀ

ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛੋਟੀ ਕੁਆਰੀ ਲੜਕੀ ਦੁੱਬ ਨਾਲ ਵਿਆਂਦੜ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਪੰਜ ਵਾਰ ਤੇਲ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਸਾਰੇ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਵਿਆਹ ਦਾ ਦਿਨ ਸ਼ੁਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕਾਰਜ ਦੇ ਆਰੰਭ ਲਈ ਤੇਲ ਚੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਦੁੱਬ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਘਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰਿਆਲੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਸਮ ਦੇ ਨਿਭਾਅ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਘਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਹੜਾ ਹਰਿਆ- ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਧਦਾ- ਫੁੱਲਦਾ ਹੈ ।

ਭਰੀੜੀਆਂ ਭਰਨਾ

ਇਸ ਰਸਮ ਵਿਚ ਵਿਆਂਦੜ ਦਾ ਮਾਮਾ ਇਕ ਬਰਤਨ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਤੇਰਨ ਦੇ ਉਪਰ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕ ਧਾਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ । ਘਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਡੂਨਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਆਂਦੜ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਸੁੱਟਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜ ਜਾਂ ਸੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਾੜੇ ਜਾਂ ਲਾੜੀ ਦੀ ਮਾਮੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਪਾਣੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤਕ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਰਸਮ ਸਬੰਧੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਨਿਭਾਅ ਨਾਲ ਮਾਮਾ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਰਸਮ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ 'ਚੂਲੀ ਦੇਣਾ' ਦੀ ਰਸਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਦਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਵ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਚੂਲੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਭੜੂਆ ਨਾਚ

ਇਹ ਰਸਮ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇਵਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਗਿੱਧਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਗਿੱਧਾ ਬੋਲੀਆਂ ਤੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਬਿਲਾਸਪੁਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ 'ਭੜੂਆ ਨਾਚ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਰਸਮ ਕੇਵਲ ਮੁੰਡੇ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਵੱਲੋਂ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਬਰਾਤ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤੇਰਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੱਕ ਪੂਰਾ ਵਿਹੜਾ ਲਿਪਦੀਆਂ ਹਨ । ਤੇਰਨ ਨੂੰ 'ਕੁੰਗੂ'(ਸੰਧੂਰ) ਦੇ ਟਿੱਕੇ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਉਪਰੰਤ ਆਟਾ, ਘਿਓ ਤੇ ਮਿੱਠੇ ਦੇ ਬੱਬਰੂ ਬਣਾ ਕੇ ਕੁਲ ਦੇਵੀ ਜਾਂ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨਾਚ-ਗਾਣਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਗੀਤਨੁਮਾ ਬੋਲੀਆਂ 'ਤੇ ਨਾਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ 'ਭੜੂਆ ਨਾਚ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਮਹਿਜ ਔਰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਜੇਗਣੂ ਬਣਉਣਾ

ਇਹ ਰਸਮ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਰਸਮ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ । ਇਸ ਰਸਮ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਵਿਆਦਤ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜੇਗੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜੇਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ, ਮੁੰਦਰਾਂ, ਝੋਲੀ ਤੇ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਆਟਾ ਵਰਗਾ ਪਦਾਰਥ ਮਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ, ਚਾਚੀ, ਤਾਈ, ਮਾਮੀ ਕੋਲੋਂ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘਰ ਤੋਂ ਦੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਜੇਕਰ ਉਹ ਘਰ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਉਮਰ ਭਰ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ । ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਬਾਉੜੀ ਭਾਵ ਪਾਣੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਜੇਗੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਮਾਮਾ ਤੇ ਜੀਜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਨਿਭਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਪਸੰਦ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਾ ਪੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋੜਨ ਦਾ ਇਕ ਅਵਸਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਰਸਮ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੇਗ ਮੱਤ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇਹ ਰਸਮ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ।

ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਨ੍ਹਾਈ ਧੋਈ ਦੀ ਰਸਮ

ਇਹ ਰਸਮ ਵੀ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਰਸਮ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪਰੋਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇੱਕ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਧੋਈ ਤੇ ਜਨੇਊ ਰੱਖ ਕੇ ਲਾੜੇ ਨੂੰ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲਾੜੇ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ ਕੋਹਜ ਨਾ ਹੋਣ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਰਸਮ ਨਾਲ ਕੁਆਰ ਝਾਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਵੀ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਲਾੜਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਵਿਆਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਲੜਕੀ ਚੋਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰ ਕੇ ਦੇਖਦੀ ਸੀ । ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਲਾੜੇ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਰਖ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਜੇਕਰ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਲੜਕੀ ਸਮਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰਸਮਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਕਈ ਰਸਮਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਿਭਾਅ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਨਿਭਾਅ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਸਮਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ । ਇਹ

ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ । । ਬੇਸ਼ਕ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਇਹ ਫ਼ਰਜ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਨਮੋਲ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਜੋ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਅਭਿਜ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :-

1. ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ (ਪ੍ਰੋ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-207।
2. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, 'ਰਸਮਾਂ, ਸੰਸਕਰਨ ਪੰਜਵਾਂ, ਪੰਨਾ-73
3. ਗਿੱਲ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਹੁਰੀਤਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤ(ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ), ਰਹੁਰੀਤਕ ਗੀਤ ਅਤੇ ਰਹੁਰੀਤਾਂ , ਪੰਨਾ-79

'ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ

ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖੇਸਾ

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਸ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਹੈ। ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀ ਸਜੀਵਤਾ ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ਓਨੀ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਵੇਗੀ। ਲੇਖਕ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਗ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼, ਕੌਮ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣੇ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਣ ਏਨਾ ਜੀਵੰਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਠਕ ਉੱਤੇ ਨਰੋਆ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪਵੇ। ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ-ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਡੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇਗੀ।

"ਚਰਿਤ ਚਿਤਰਣ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜਾਨਦਾਰ ਤੱਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪੱਖ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਪੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੋਵੇਗੀ ਓਥੇ ਚਰਿਤ ਦਾ ਪੱਖ ਵੀ ਅਵਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਇਹ ਪੱਖ ਕਲਾਤਮਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਓਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਤਿੱਖਿਆਂ ਤੇ ਚੁਸਤ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕਦੀ ਤਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਕਦੀ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਵਿਅੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਚਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਤਿੱਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"

'ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਉਹ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਤਾ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਵੀ ਹੈ।

1. ਗੋਲ ਤੇ ਚਪਟੇ ਪਾਤਰ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਨੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਭਰ ਕੇ ਆਵੇ, ਜੇ

ਗੁਣਾਂ-ਐਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਈ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਨਾਵਲ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਕਣ।

2. **ਕੱਠਪੁਤਲੀ ਪਾਤਰ** ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਘੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

3. **ਖੜੋਤੇ ਪਾਤਰ** ਇਹ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਕਬੂਲਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। ਇਤਨੀ ਕਠੋਰਤਾ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤਿ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਅਤੇ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

4. **ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਤਰ** ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਗੁਣਾਂ, ਐਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੁਝ ਨਿੱਜੀ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

'ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਾਤਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਚਿਤਰਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।

"ਅੱਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਮਾਨਸਕ ਘੇਲ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਦਾ ਦਿਲ ਕਿਵੇਂ ਧੜਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਪਾਤਰ ਦਾ ਅੰਗ ਅੰਗ ਕੰਬਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਕਿਵੇਂ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਪਾਤਰ ਪਥਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪਾਤਰ ਤੜਫਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਵੇਂ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਭਾਵ ਝੋਲੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਧੜਕਣ, ਕਾਂਬਾ, ਸੋਚ, ਪਥਰਾਉਣਾ, ਤੜਫਣਾ ਨਵੇਂ ਅਨੇਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਕੰਮ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ।"²

ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ' ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਵਿੰਦਰ ਮੰਡ ਦੁਆਰਾ ਪਤਰਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ;

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਰਣਨ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਰਣਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਕਹਾਣੀ 'ਰਿਸ਼ਤਾ' ਵਿਚਲੀਆਂ ਨਿਮਨਅੰਕਿਤ ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ;

ਭੂਆ ਰਾਓ ਦਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਬੜੇ ਭਾਗੂ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਰਾਓ ਦੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਅਸੀਂ ਵੀ ਮਗਰੋਂ 'ਭੂਆ-ਭੂਆ' ਆਖ ਛੱਡਦੇ। ਭੂਆ ਰਾਓ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਸਾਡੇ

ਪਿੰਡ ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਫੌਜ 'ਚ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਦੋਂ ਭੂਆ ਪਿੰਡ ਥੋੜਾ, ਦੇਰ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੁੰਡਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆ ਗਿਆ ਭੂਆ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਪਿੰਡ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਮੁੰਡਾ ਬਹੁਤ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਰਾਓ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਚੰਗਾ ਬੋਲਦੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਰਾਓ ਦਾ ਜੀਅ ਖੇਟਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ।

ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਵਾਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮਲੰਗ' ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ;

ਕਾਲੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇਲ ਅਤੇ ਗਰੀਸ ਲਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ ਸਨ ਨੰਗੇ ਪੈਰ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਚੁੱਪ ਸਾਧ ਲਈ ਬੱਚੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮੂੰਹ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ, ਉਹ ਵੀ ਸੁਸਰੀ ਵਾਂਗ ਸੌਂ ਗਏ। ਘੋਟਣਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਘੁੰਗਰੂ ਛਣਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਢੋਲਕੀਆਂ, ਛੈਣੇ, ਚਿਮਟੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਵੱਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਮਲੰਗਾਂ ਨੇ ਤਪਦੇ ਅੰਗਿਆਰਾਂ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਦੇਵੇਂ 'ਯਾ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਕੇ ਅੱਗ 'ਚ ਵੜ ਗਏ। ਕਦੇ ਉਧਰ ਨੂੰ ਦੌੜਦੇ ਕਦੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ। ਲੋਕ ਅੱਖਾਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਜੇ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਹੀ ਨੱਚੇ ਸਨ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠ, ਲਾਲ ਕੱਛੇ ਵਾਲਾ, ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਮੁੰਡਾ ਕਿਥੋਂ ਅੱਗ 'ਚ ਆ ਵੜਿਆ। ਮਲੰਗ ਟਪੂਸੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਡੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਕੱਛੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਅੱਧਾ ਪਊਆ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਅੱਗ 'ਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਅੱਗ ਇਕਦਮ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਪਈ ਤੇ ਲਪਟਾਂ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਜੁੜ ਗਏ। ਨੇੜੇ ਬੈਠੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੁਆਰਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁਭਾਅ-ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤੇ ਮਕਬੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ 'ਅੰਨ੍ਹਾ ਤੀਰ ਅੰਦਾਜ਼' ਇਸ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

"ਕੀ ਤੂੰ ਮੁਕਾਬਲਾ ਦੇਖਿਆ?" ਬੁੱਢੀ ਇਕਦਮ ਬਨਾਰਸੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਈ।

"ਨਹੀਂ, ਮਾਤਾ ਮੈਂ ਤਾਂ ਦੂਰ ਬੈਠਾ ਸਾਂ, ਰਾਵੀ ਦੀ ਰੇਤ ਤੇ, ਮੁਕਾਬਲਾ ਤਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੋਕੀਂ ਇੱਕ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਉਪਰ ਉਠਾਈਂ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ।"

"ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹੀ ਮੇਰਾ ਮੰਗਲੂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ.. ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਤੇ ਮਾਣ ਏ ਪੁੱਤਰ।" ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਨੇ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ।

"ਫਿਰ ਆਪੇ ਆ ਜਾਣੈ ਉਹਨੇ! ਪੁੱਤਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਚਾਹ ਬਣਾਵਾਂਗੀ ਤੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮੰਗਲੂ ਜਿਹਾ ਏ ... ਪਰ ... ਰ ... ਨਹੀਂ?"

ਫਿਰ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਇਕਦਮ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਈ।

ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਚਿਤਰਣ ਵੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਫੁੱਲ, ਬਿਰਛਾਂ 'ਤੇ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਪੱਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੇ ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਸੁੱਕੇ ਪੱਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਤੇ ਹਨੇਰੀ ਨਾਲ ਡੋਲਦੀ ਮੋਮਬੱਤੀ ਦੀ ਲਾਟ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਮਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ।

"ਜੈਪਸਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਲਾਟ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਜਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਿਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਉਪਜਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਮੇਥੀ ਘਟਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਨਿੱਕੀ ਹੁਨਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜ, ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੋ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਕਹਾਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਂ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਾਤਰ ਵੱਧ ਘੱਟ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹਨ"।³

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਵਿੰਦਰ ਮੰਡ ਆਪਣੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ' ਵਿੱਚ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ 'ਮਿੱਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੇਲਾਂ' ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਮਨਅੰਕਿਤ ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ;

ਮੈਂ ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, "ਮੈਂ ਝੁਕਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਹੁਣ ਤਾਂ ਤਲਾਕ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।" ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ। ਆਦਮੀ ਇੱਕ ਪੁਲਸੀਆ ਨੀਂ ਮਾਣ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਤਾਂ ਆਈ.ਪੀ.ਐੱਸ . ਸੀ। ਤਲਾਕ ਲੈ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਐਮ.ਏ.ਬੀ.ਐੱਡ ਕੁੜੀ। ਘਰ ਬੈਠੀ ਬੋਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਿੱਥੇ ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਬੋਝ ਬਣ ਕੇ ਰਹੂੰਗੀ, ਕੇਲ ਨੈਕਰੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੇਰਾ ਵੀ ਟਾਈਮ ਪਾਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹੂ। ਤੇ ਫਿਰ ਕੁਦਰਤੀ ਮੇਰੀ ਸਿਲੈਕਸ਼ਨ ਹੋ ਗਈ। ਇਸੇ ਸਕੂਲ 'ਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦਸ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਨੂਰਪੁਰ ਬੇਦੀ 'ਚ। ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਨੈਕਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ।

ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਹਿ ਤੀਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਥਾ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੇਠਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ;

ਅੱਜ ਦੀ ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਪਾਰਟੀ 'ਤੇ ਸਭ ਟੀਚਰ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਪੈਸੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਤੋਹਫ਼ਾ ਖਰੀਦਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਲਈ ਮੇਰੇ ਬੱਚੀ ਵੀ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹਾਂ। ਸਭ ਅਧਿਆਪਕ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਥੋੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਬਾਰੇ ਮਾਸਟਰ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਜੀ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਭ ਟੀਚਰ ਰੁਝ ਨਾ ਰੁਝ ਬੋਲੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮ ਦੀ ਵਾਰੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੜਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਠੋਰ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਚਪਨ 'ਚ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਕਸੀਸ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣੀ, ਲੋੜਾਂ ਵੱਧ ਚੁੱਕੇ ਹਦਵਾਇਆਂ ਦਾ ਭਾਰ ਮੈਂ ਅੱਜ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸਬਜ਼ੀ ਤੋੜਦਿਆਂ ਵੇਲਾਂ ਮਿੱਧਣ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਿੱਲ ਗਈ।

ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਜਦੋਂ ਪਾਤਰ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਣਾ, ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਸੌਦਾ ਵੇਚਣਾ, ਜੁਆ ਖੇਡਣਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਆਦਿ। ਉਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਪਾਣੀ 'ਚ ਪਈ ਲਕੀਰ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ;

ਕੌਣ-ਲਾਲੂ ਕਹਿ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਲਾਲੂ ਨੇ ਬੋਰਾ 'ਕੰਡੇ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵੱਟੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਲਾਲੂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਗਈ। ਅੱਗੇ ਜਿੱਥੇ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਲਾਲੂ ਰੋਣਕਾਂ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਅੱਜ ਉਹਦਾ ਉਤਰਿਆ ਚਿਹਰਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੈਥੋਂ ਰਹਿ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਪੁੱਛ ਹੀ ਲਿਆ, "ਕੀ ਗੱਲ ਲਾਲੂ, ਉਦਾਸ ਕਾਹਤੋਂ, ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਕਦੀ ਤੂੰ ਢਿੱਲੜ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ?"

ਲਾਲੂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ।

ਪੈਸਲ, ਕਾਪੀ ਚੁੱਕ ਮੈਂ ਬੋਰੇ ਦਾ ਨੰਬਰ ਤੇ ਲਾਲੂ ਦਾ ਨਾਮ ਕਾਪੀ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਲੂ ਨੇ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਮੁੜਨ ਲੱਗਦਾ ਮੈਂ ਫਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਸਵਾਲ ਪਰ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਲਾਲੂ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਗੱਡਦਾ ਬੋਲਿਆ, "ਕੀ ਦੱਸਾਂ, ਮਿੰਦਰ ਹੁਰੀਂ ... ਲਾਲੂ ਫਿਰ ਗੱਲ ਕੱਟ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਕਈ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਲੇਖਕ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ' ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਫਲ ਪੁਸਤਕ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ:-

1. ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ (ਸੰਪ.), ਕਹਾਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਲੋਚਨਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970, ਪੰਨਾ-29.
2. ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ (ਸੰਪ.), ਕਹਾਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਲੋਚਨਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970, ਪੰਨਾ-307.
3. ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ (ਸੰਪ.), ਕਹਾਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਲੋਚਨਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970, ਪੰਨਾ-52.

ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ (ਨਾਵਲ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਬਲੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)

ਡਾ. ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਥਾਪਰ

ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਈ.) ਕਾਲਜ, ਦਿੱਲੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਦੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੌਰਵ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਭੁੱਲੀਆਂ-ਵਿਸਰੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ - ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ, ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਸਹਿਰਾਈ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਿਲਬਰ, ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਇਕਮਿਆਨ ਦੇ ਤਲਵਾਰਾਂ' ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦੇ 'ਅਲੂਈ ਸਿੱਲ੍ਹ', ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਸੈਨਾਪਤੀ', ਖੰਨਿਉ ਤਿੱਖੀ ਵਾਲੇ ਨਿੱਕੀ' ਅਤੇ 'ਏਤਿ ਮਾਰਗ ਜਾਣਾ', ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਸਹਿਰਾਈ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਸਭਰਾਉਂ', 'ਅਨੂਪ ਕੌਰ' ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਇੰਝ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬਾਅਦ ਸਤੂਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲੜੀ ਵਿਚ ਕਮਾਂਡਰ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਬਲੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਬਲੀ (2017) ਕਮੇਡੋਰ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਕਮੇਡੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਮਾਂਡਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਕਮਾਂਡਰ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ' ਕਹਿ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਚਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਡਾਇਰੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਇਹ ਇਕ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਪੱਧਰ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਵ ਦੋ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਕਥਾਨਕ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ - ਇਕ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਬਲੀ ਦੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੈਟ ਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਬਾਖੂਬੀ ਬਿਆਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਕਿਰਦਾਰ ਸਰੀਰਕ

ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਡਾਇਰੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਾਂਗ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੋਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ।

ਹੱਥਲੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਜਤਨ ਵਿਚ ਉਹ ਸਫ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਡਾਇਰੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਹ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੋਟ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਬੁਲੀ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਮਾਂਡਰ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਕੁੱਲ ਤੇਈ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 'ਸੁਪਰਦਦਾਰੀ ਦਾ ਸਾਈਕਲ' ਕਾਂਡ ਰਾਹੀਂ ਬੜੇ ਨਾਟਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉੱਤਮ-ਪੁਰਖੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਇਕ ਸੂਤਰਧਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਚਰਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਵਾਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਈਕਲ ਚੋਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਬੀਜ ਰੂਪ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਸਾਈਕਲ ਚੋਰੀ ਹੋਣ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਰਾਂ ਅਮਾਨਤ ਖਾਂ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਇਕ ਕੈਦੀ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਝੂਠੀ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮੂਲ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਪੁਲਿਸ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਨਾਲ ਸਾਈਕਲ ਚੋਰੀ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਇਕ ਕੈਦੀ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉੱਪਰ ਮੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਬੁਣੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦਾ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਉੱਤਮ-ਪੁਰਖੀ ਪਾਤਰ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਰਮ ਦਾ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਂ ਉੱਪਰ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਉੱਤਮ-ਪੁਰਖੀ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਇਕ ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਦੂਕੜੀ

ਤੇ ਬੈਗ ਸੌਂਪਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਸਾਮਾਨ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੋਈ ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ- ਵਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਲਮ, ਦਵਾਤ, ਸਿਆਹੀ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਆਦਿ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਇਕ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਔਰਤ ਉੱਤਮ-ਪੁਰਖੀ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੜਪੋਤਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਪੜਦੇਹਤਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਉੱਤਮ-ਪੁਰਖੀ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸੰਦੂਕੜੀ ਅਤੇ ਬੈਗ ਉੱਤਮ-ਪੁਰਖੀ ਪਾਤਰ ਜੋ ਕੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪ ਹੈ, ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੰਦੂਕੜੀ, ਬੈਗ ਅਤੇ ਨਾਲ ਆਈਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਇਕ ਰਹੱਸ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਉਹ ਔਰਤ ਉਸ ਕੋਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਲ ਦਾ ਹਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਗਠਨ' ਕਾਂਡ ਵਿਚ 1838 ਤੋਂ 1842 ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੇਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਾਹਸੁਜਾ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਪਲਟ ਕੇ ਰਾਜਾ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤਖ਼ਤ ਉੱਪਰ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵੀ ਮਦਦ ਮੰਗੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਔਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਘੁੜਸਵਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਘੋੜਾ ਵੀ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਾਬੁਲ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਦੇਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਕਾਬੁਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਲਾਸਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਫ਼ਗਾਨੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਹਮਲੇ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵੱਡੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਅਖੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਕੋਈ ਸਤਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਸਮੇਤ ਕਾਬੁਲ ਤੋਂ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਈ।

'ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੈਟ ਨਾਲ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ' ਵਾਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਅਫ਼ਗਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੱਖੀ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਬਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਔਰਤ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੈਟ ਦੀ ਇਕ ਅਫ਼ਗਾਨ ਹਮਲਾਵਰ ਤੋਂ ਜਾਣ ਬਚਾਈ ਸੀ। ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਗਲਾਸਗੋ ਦੀ ਰਹਿਣਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਵਿਕਟੋਰੀਆ, ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਤੇ ਗਲਾਸਗੋ ਦੇ ਤਿੰਨ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਔਰਤ, ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਲਖਨਊ ਛੱਡ ਕੇ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਨੈਕਰੀ

ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੂਨ 1839 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ 1845 ਤੋਂ 1849 ਵਿਚ ਦੋ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਦਰਾਸ, ਮੈਸੂਰ ਅਤੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਡਾਇਰੀਆਂ ਦੇ ਡੇਝ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ, ਲੇਖਕ ਕੋਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਾ ਪੜ੍ਹ ਸਕਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਡਾਇਰੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਲਈ ਇਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸੰਕੇਤ ਜਾਂ ਕੋਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਰਾਗ ਛੱਡਿਆ ਹੋਵੇ ਏਦਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸੁਆਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਹਾਲੇ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ।" ¹

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਸਰੋਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੋਟ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਹਨ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਹ 1192 ਤੋਂ 1947 ਤੱਕ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਕੋਰਸ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਰ, ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ, ਜਹਾਂਗੀਰ, ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ 1947 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਆਮ ਸਮਝ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਰੰਤ ਨਾਵਲਕਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵੱਲ ਅਹੁਲਦਾ ਹੈ। 'ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ' ਕਾਂਡ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਮੈਂ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਕੀ ਸੀ।" ²

ਨਾਵਲਕਾਰ 'ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ' ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਡਾਇਰੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਚੇਟਕ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਅਫ਼ਸਰ ਯਾਨ ਫ਼ਰਾਂਸਕਾ ਅਲਾਰ ਤੋਂ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਅਲਾਰ ਆਪਣਾ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਲਾਰ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਫ਼ੌਜ ਛੱਡ ਕੇ ਏਸ਼ੀਆਂ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਜਰਨੈਲ ਬਣ

ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਚੰਬੇ ਦੀ ਇਕ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਬੰਨ੍ਹ ਪਾਨ ਦੇਈ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਅਲਾਰ ਨੇ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਇਕ ਪਾਤਰ ਵਾਂਗ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਾਵਲਕਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਚੰਗੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਬੜੀ ਈਮਾਨਦਾਰ ਹੈ। ਸੱਚੀ ਅਤੇ ਸੁੱਚੀ ਹੈ।"³ ਇਸ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਤਿੰਨ ਤਰਫ਼ਾ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰਾ ਪੰਨਾ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਡਾਇਰੀ ਮੁਤਾਬਕ, "ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹੇ ਅਮੀਰ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ ਨੂੰ ਤੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸੇ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨੀਆਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਛੁਡਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਏਵਜ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਕੋਹੇਨੂਰ ਹੀਰਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਸੀ।"⁴

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹੀ ਵਕਾਰ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੈਟ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, "ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਆਪਣੀ ਚੌੜੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਿੱਘ ਨੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਨੂੰ ਠੰਢ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗਲਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਿੱਦਾਂ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬਦਨ ਗਵਾਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਰਾਤ ਦੀ ਗਲਵੱਕੜੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਰਵਾਲ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।"⁵ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕੀਤੇ ਉਪਕਾਰ ਲਈ ਨਿਵਾਜ਼ਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੈਟ ਆਪ ਉਸ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਬਣਦੇ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। "ਤਿਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਮਈ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯੂਨਿਟ ਵਿਚ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਆਈ। ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਮਗੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਲਖਨਊ ਵਿਚ ਹੋਏ ਇਕ ਪਰੇਡ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿਚ ਉਹ ਤਮਗੇ ਉਸ ਦੀ ਵਰਦੀ ਤੇ ਲਾਏ ਗਏ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੁਰਸਕਾਰ ਰਾਸ਼ੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾ ਮੰਨਦੀ ਹੋਈ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਉਸ ਪਰੇਡ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਤਾੜੀਆਂ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਮਾਰੀਆਂ ਸਨ।"⁶ ਦਰਅਸਲ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈ

ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਸੁਆਰਥ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਉਪਰ ਕੁਰਬਾਨ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕੱਪੜੇ ਰੰਗਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਰੰਗਰੇਜ਼ ਜਾਪਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਉੱਪਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਤਹਿਜੀਬ' ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸੱਚੇ- ਸੁੱਚੇ ਤੇ ਬੇਗਰਜ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲੈਂਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਆਪਣੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਆਦਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੀ ਇਕ ਪੇਟੀ ਤੇ ਲਿਖਣ ਸਾਮੱਗਰੀ ਭੇਂਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਬੁਲਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਹੀ ਪੇਟੀ ਤੇ ਲਿਖਣ ਸਾਮੱਗਰੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਕੋਲ ਰੱਖ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੁੜਸਵਾਰੀ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨਾਲ ਘੋੜੀ ਦੁੜਾਉਣ ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਦਾ ਵੀ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫ਼ੌਜ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਕਾਬੁਲ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿੰਘ ਦਰਿਆ ਉੱਪਰ 'ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ' ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਕਲੈਂਡ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਕੇ ਜਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਸਾਹਸੀ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। 'ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ, ਮਾਰੂਥਲ, ਬਲੋਚ ਅਤੇ ਦੱਰਾ ਬੋਲਾਨ' ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਧਾਰਾਈ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੱਸੀ-ਪੁਨੂੰ ਦੀ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਪਿਆਰ ਗਾਥਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਦੁਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਬੋਲਾਨ ਦੱਰੇ ਦੀ 48 ਡਿਗਰੀ ਸਖ਼ਤ ਗਰਮੀ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਬਲੋਚ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉੱਤੇ ਘਾਤਕ ਹਮਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਹਾੜਾ ਦੀਆਂ ਕੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਬਲੋਚ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹਲਾਕ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਉਠ, ਘੋੜੇ, ਹਾਥੀ, ਬਲਦ, ਖੱਚਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਵੇਸ਼ੀ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਦੀ ਭਾਰੀ ਕਿੱਲਤ ਅਤੇ ਕਮੀ ਕਰਕੇ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਬਾਕੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਹੌਲੀ- ਹੌਲੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ।"⁷

ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਰਾਇ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਸਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ, "ਪਸ਼ਤੂਨ ਲੋਕ ਬਲੋਚਾਂ ਨਾਲੋਂ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਨਿੱਡਰ ਸਨ। ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਆ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਫਿਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।"⁸

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਮੋੜ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਇਕ ਬੈਂਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਬੈਂਕ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੰਡਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਬੈਂਡਫੋਰਡ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਜਾਗਦੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਔਰਤ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਾਇਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸੰਦੂਕੜੀ ਸੌਂਪੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਬੀਬੀ ਜੀ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਕਟੋਰੀਆਂ ਸਕੈਟ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੰਭਵ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਖੋਜੀ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਝਾਤ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, "ਡੇਢ ਸਦੀ ਪੁਰਾਣਾ ਇਕ ਔਰਤ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ। ਕੀ ਇਹ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਨ? ਇਹ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਏਨੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕੋਈ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਿਕਲੇਗਾ। ਕਦੀ ਲਗਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਮਿਰਗ ਮਰੀਚਿਕਾ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸੋਟੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।"⁹ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਰਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੈਟ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਬਿਰਤਾਂਤ' ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਅਤੇ 'ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨੈਕਰੀ ਲੱਗ ਗਈ' ਵਾਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰੜ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਘਰ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਂਦੇ 'ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੈਟ, ਗਲਾਸਗੋ, ਸਕੋਟਲੈਂਡ' ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੈਟ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਤਿੰਨ ਅਹਿਮ ਸੁਰਾਗ ਸਨ। ਖੋਜੀ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੈਟ ਦੀਆਂ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਸੰਤਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਕ ਇਕ ਕਰਿਸਮੇ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੈਟ ਸੱਤਰ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਲਖਨਊ ਵਿਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਲਖਨਊ ਵਿਚ ਗਰੀਬ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਅਬਲਾ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਮੁਫ਼ਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਸਕੂਲ ਚਲਾਏ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੈਟ ਦੀ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਆਹ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪਰੇਏ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿੱਘ ਤਾਰਾ ਨਾਮ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਪੁਖ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਰਾ, ਆਰਥਰ ਸਕੈਟ ਦੀ ਬੇਟੀ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਵਿਆਹ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੀ ਪੜ੍ਹਪੋਤਰੀ ਤਾਰਾ ਅਤੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੜ੍ਹਦੇਹਤਰੇ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੂਰ ਕੋਈ ਡੇਢ ਸਦੀ

ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਜੋੜਨ ਲਈ ਇਕ ਅਹਿਮ ਕੜੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੋਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉੱਤਮ ਪੁਰਖੀ ਪਾਤਰ ਲੰਡਨ ਵਿਚ 52 ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਮੁੜ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰੁੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਉਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਬੈਂਕ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਦੌਰਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਥੇ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਰਪਿਤ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਉਥੋਂ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੇਟ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਹਿਦ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੇਟ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਡਾਇਰੀਆਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹ ਡਾਇਰੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਅਜਨਬੀ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅਣਜਾਨ ਸਨ। ਡਾਇਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੇਟ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦਾ ਵੀ ਇਛੁਕ ਹੈ। ਉਹ ਬੀਬੀ ਜੀ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਤਾਰਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸਿਮਰਨ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਲਈ ਆਭਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ 'ਕਾਬੁਲ' ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਵਾਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਫਿਰ ਉਹ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ 'ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੋਵੇਗਾ' ਤੁਕ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੱਤ ਅਗਸਤ 1939 ਨੂੰ 'ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ' ਨਾਲ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਾਬੁਲ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਡਾਇਰੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਕੇਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਉੱਪਰ ਕਾਬਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਾਦੇਜ਼ਾਈ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ। ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਨਾਲ ਗੱਦੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਸਨ। ਜਦਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਵਾਲਾ ਅਮੀਰ ਦੇਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਰਕਜ਼ਾਈ ਕਬੀਲੇ ਤੋਂ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲਦਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਫ਼ੌਜੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ ਨੇ ਕਈ ਬਾਰਕਜ਼ਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੁਲ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਸਿਆਣੇ ਕਾਬੁਲ ਨਿਵਾਸੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ ਦੀ ਗਲਤੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋ ਪੀੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਰਕਜ਼ਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸਾਦੇਜ਼ਾਈਆਂ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾ ਵੈਰ ਸੀ ਜੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਲਹ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਸੀ। ਸਿਆਣਿਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੌਕਾ ਪੈਣ ਤੇ ਬਾਰਕਜ਼ਾਈ ਆਪਣੇ ਵੈਰੀ ਸਾਦੇਜ਼ਾਈ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨਗੇ। ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪੱਖ ਵੱਲ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ ਨੇ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ।"¹⁰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਲੇ ਦਸਤੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ

ਐਕਲੈਂਡ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਰਾਹੀਂ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਉੱਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਦੇਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਕਬਰ ਖਾਂ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਮੈਕਨੈਟਨ, ਸਿਕੰਦਰ ਬਰਨਜ਼ ਤੇ ਐਲਫ਼ਿਨਸਟਨ ਨੂੰ ਕਾਬੁਲ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਜਦ ਆਯਾਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਅਫ਼ਗਾਨੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋਵਾਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ।

'ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਾਬੁਲ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ' ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਹੁਤ ਕਰੁਣਾਮਈ ਹੈ। ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਐਕਲੈਂਡ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਛੇ ਜਨਵਰੀ 1842 ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਕਾਬੁਲ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀ, ਘੁੜਸਵਾਰ, ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ, ਨੈਕਰ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਸੇਵਾਦਾਰ ਅਤੇ ਮਾਤਹਿਤਾਂ ਸਮੇਤ ਕੁਲ ਨਫ਼ਰੀ ਸਾਢੇ ਅਠਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖੀ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਬਚ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਘੋੜਾ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪਹਾੜ ਦੀ ਇਕ ਤੰਗ ਵਿੱਥ ਵਿਚੋਂ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਉੱਪਰ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ ਸੀ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਾਬੁਲ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਆਕਰਸ਼ਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਰ ਵੀ ਰੌਚਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰਕਸ਼ੀ ਕਰਦਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਕਾਬੁਲ ਵਿਚ ਇੱਠਾਂ ਨਾਲ ਉੱਸਰੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਨ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਕਿੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਬਣੇ ਸਨ। ਇਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸ਼ਾਲਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਫ਼ਲਾਂ ਦਾ, ਸੁੱਕਿਆਂ ਮੇਵਿਆਂ ਦਾ, ਬਾਦਾਮਾਂ ਦਾ, ਕਿਸਮਿਸ਼ ਦਾ, ਨਿਓਜ਼ਿਆਂ ਦਾ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਗਰਮ ਮਸਾਲਿਆਂ ਦਾ, ਇੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬ ਜਲ ਦਾ ਸੀ। ਤੀਸਰਾ ਬੁਖਾਰੇ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਏ ਰੇਸ਼ਮ ਅਤੇ ਪੱਟ ਅਤੇ ਰੂਸ ਤੋਂ ਆਈ ਚਾਹ ਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲਖਨਊ ਤੋਂ ਆਏ ਕਢਾਈ ਕੀਤੇ ਚਿਕਨ ਦੇ ਕਪੜੇ ਦਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਤਾਰਤਾਰ ਤੋਂ ਆਈਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦਾ, ਕੋਈ ਚੀਨ ਤੋਂ ਆਏ ਚਿੱਟੇ ਕੱਚ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ, ਕੋਈ ਇਸਫ਼ਾਹਾਨ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ ਧਾਰ ਵਾਲੇ ਚਾਕੂਆਂ, ਖੰਜਰਾਂ, ਕਟਾਰਾਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਪਤੀਆਂ ਦਾ।"¹¹

ਮਾਨਵੀ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹਕੀਮ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਈਮਾਨਦਾਰਾਨਾ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਮੈਂ ਤੀਹ ਸਾਲ ਦਿੱਲੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸਰਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗਾ ਮਿੱਠਾ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਾਹ ਲਏ ਹਨ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਅੰਨ ਅਤੇ ਨਮਕ

ਖਾਧਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਜੇ ਵੀ ਹਾਂ ਉਹ ਉਸ ਸਰਜ਼ਮੀਨ ਦੀਆਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਬਰਕਤਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਵੇਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭੋਗੀ ਵੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਦੇਸਤੀ ਅਤੇ ਦਰਿਆਦਿਲੀ ਵੇਖੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਲੋਗ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਓਪਰਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਿਆਂ ਮੁਲਕਾਂ, ਤਹਿਜ਼ੀਬਾਂ, ਮਜ਼ਹਬਾਂ, ਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਗ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਚੌੜੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਅਤੇ ਸਮਾ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡਾ ਪਾਸ਼ਕੂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਬਿਲਕੁਲ ਤੌਖਲਾ ਨਾ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਜੀਅ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਖਿਦਮਤਦਾਰ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉੱਪਰ ਵਾਲੇ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਭੇਜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਖਿਦਮਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।"¹²

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਬੁਲੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੈਟ ਮਿਲੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ। ਇਕ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪੱਟ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਪਰਤਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਫ਼ਗਾਨ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਹਕੀਮ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਤਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਅਫ਼ਗਾਨ ਔਰਤ ਵੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੀ ਗਰਭ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦਾ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, "ਕਿੱਥੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਫ਼ਗਾਨ ਸਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਦੇ ਧਿਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਇਹ ਅਫ਼ਗਾਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਣਪਛਾਤੇ ਅਤੇ ਅਣਜਾਨ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗਲੇ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਅੱਜ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪ ਚੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਅਜਨਬੀ ਅਫ਼ਗਾਨ ਔਰਤ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਔਰਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਝੱਟਪੱਟ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੀ ਲੰਘ ਰਹੀ ਔਰਤ ਕਸ਼ਟ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਸ ਪਾਕ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਦਿਲ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਨੇ ਝੱਟਪੱਟ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਸਨ, ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ ਸਨ, ਕਿੱਧਰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।"¹³

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਦਸੰਬਰ 1842 ਈ. ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਨੈਕਰੀ ਛੱਡਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਉਪਰੰਤ ਨਾਵਲ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਸੰਘਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਸਰ ਅਮਾਨਤ ਖਾਂ ਰਹਿਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਘੋੜੇ ਪਾਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਕੰਮ

ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮੁਹਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਬੁਲੀ ਘੋੜੇ ਪਾਲਦਾ ਹੈ। ਕਾਬੁਲੀ ਘੋੜੇ ਪਾਲਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕਾਬੁਲੀ ਲਾਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਬੁਲੀ ਹੀ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਵੀ ਘੋੜੇ ਪਾਲਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਾਚਾ ਕੋਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੂਨ 1839 ਵਿਚ ਮਰ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਬਾਰੇ ਤੱਥ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਡਾਇਰੀ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ 1885 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੀ ਮਨੋ-ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੌਚਕ ਵੇਰਵੇ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਲਖਨਊ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਐਡਮ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖੇਗੀ। ਪਰ ਸਭ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਹਮਾਇਤੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਕ ਸਕੂਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ 1857 ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਕੂਲ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਬੰਦ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਐਡਮ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੋਟਲੈਂਡ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਾਪਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ ਤਾਂਗੇ ਰਾਹੀਂ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਰ ਅਮਾਨਤ ਖਾਂ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੀ ਮਨੋ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਵੁਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਅਚਾਨਕ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਦਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਿਘਣ ਪਾਉਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਥੈਲਾ ਉਸ ਕੋਲ ਭੇਜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਸਦੀ-ਰਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਤਨਾਉਣ - ਮੁਕਤ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਫ਼ਸਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਇਸ ਸਦਮੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਵਿਲੀਅਮ ਦੀ ਮੌਤ ਵਾਲੇ ਸਦਮੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਆਸਰਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਜਿਉਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠ ਕੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਕ ਮੋਨੋਲਾਗ ਦੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਫ਼ੈਟਸੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ

ਹੈ, "ਵਿਕਟੋਰੀਆ, ਰੋਕ ਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ। ਰੋਂਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਨਾ ਰੋਕ। ਰੋ ਲੈਣ ਦੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ। ਭਿੱਜ ਜਾ, ਗੜ੍ਹਚ ਹੋ ਜਾ ਇਹਨਾਂ ਅੱਥਰੂਆਂ ਦੇ ਗਰਮ ਜਲ ਵਿਚ। ਵਗ ਲੈਣ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਅੱਥਰੂਆਂ ਦੇ ਸੈਲਾਬ ਨੂੰ। ਧੋ ਲੈ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਅੱਥਰੂਆਂ ਨਾਲ। ਖੋਲ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੰਢਾਂ। ਤੱਜ ਦੇ ਲੋਕ ਲਾਜ ਨੂੰ। ਆਪਣੇ ਅੱਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਧੋ ਲੈ ਆਪਣਾ ਅੰਤਰਮਨ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਖਾਲੀ ਦੇ ਗਿਆ ਹੈ।"¹⁴ ਇੰਝ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਆਪ ਹੀ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਰੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹੌਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਜਦੋਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਲਖਨਊ ਪਰਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਉਚਾਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜਟਿਲ ਮਨੋ-ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਮੁਨਾਸਬ ਢੰਗ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਕੂਲ ਵੀ ਹੈ। ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਕੈਟਲੈਂਡ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। 1900 ਈ. ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਖਿਰੀ ਲਿਖਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੇਤਰੇ ਆਰਥਰ ਬਾਰੇ ਹਨ।

ਹੀਰਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕਥਾਨਕ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਇਹ ਹੀਰੋ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਵੱਲੋਂ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੰਦੂਕੜੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਸੰਦੂਕੜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਪਤ ਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ ਹੀਰੋ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਲਈ ਅਚੰਭੇ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਹੀਰੋ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਹੀਰੋ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਖ਼ਲਾਕ ਤੋਂ ਡੇਗਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀਰੋ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਤਾਬ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੱਥਲੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਲੋਕ-ਅਰਪਨ ਉੱਪਰ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਨਾਵਲ ਲੋਕ ਅਰਪਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਦੂਕੜੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਪੰਜ ਹੀਰੋ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਤੇ ਪੂਰਾ ਕਾਬੁਲੀ ਪਰਿਵਾਰ ਲੇਖਕ ਦਾ ਸੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਉਹ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਤੇ ਸੰਦੂਕੜੀ ਵਾਪਸ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੋ ਹੀਰੋ ਵੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਉਸ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਾਪੀ ਭੇਂਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕੇ ਡਾਇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੰਝ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਰਚਨਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਡਾਇਰੀ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਘੱਟ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ, "ਲਿਖਿਆ ਲਫਜ਼ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕੋਪ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ

ਹੈ।ਯੋਰਪ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਆਦਤ ਅਜੇਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਨੀਆਂ ਛੱਡ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਆਦਤ ਹੈ।ਸਦੀਆਂ ਬੀਤ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਯੋਰਪੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਡਾਇਰੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ।ਪੁਰਾਤਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।ਚੀਨ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹਿਊਨਸਾਂਗ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।ਬਾਬਰ ਦਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਿਆ ਬਾਬਰਨਾਮਾ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਯੋਰਪੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੱਡੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ।ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਖਾਸ ਲਿਖਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ।ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਕਤਰਾਉਣਾ ਜਿਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਛੰਦਾਂ ਜਾਂ ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ।ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਮ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਬਿਆਨੀ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।"¹⁵

ਹੱਥਲੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪਕਾਰ ਡਾ. ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ, "ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਲਪਕਾਰ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰਾਜ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਢੁਕਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਣ ਵਿਚ ਹੈ।ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਲਾ-ਕਿਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜਿਤਨਾ ਫ਼ਬਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਹ ਸਫ਼ਲ ਗਲਪਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।"¹⁶ ਡਾ. ਉੱਪਲ ਦੀ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇ ਮੱਦੇ ਨਜ਼ਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੱਥਲੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵਾਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਈ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਨਤੀਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।ਉਸ ਨੇ ਮਿਤੀਆਂ, ਨਾਵਾਂ, ਥਾਵਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨੀਆਂ ਦਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਭਰਪੂਰ ਸਮਾਂ ਸੀ।ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਸਹਿਤ ਵਾਚਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ- ਵੱਖਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।ਇਸ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਡਾਇਰੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਉੱਪਰ ਵੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ

ਗਿਆ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ, "ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟਿਆਂ ਹਾਲੀ ਸਵਾ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ ਜਦ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਜਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਕ ਰਾਤ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਆਪਣਿਆਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰਾਜ ਚਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਹ ਕੈਦ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਰਾਤ ਹੀ ਨੈਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਵੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕੋਈ ਲੱਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਰਾਜਕਾਜ ਦਾ, ਪਰਜਾ ਦਾ ਅਤੇ ਰਿਆਇਆ ਦਾ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਛਾਉਣੀ ਵੱਡੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਛਾਉਣੀ ਤੋਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾੜੀ ਨਿਗਾਹ ਗੱਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੂਹਾਂ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਵਰਗ ਸਿਧਾਰਿਆ ਸੀ ਉਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਰਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਗਲਤ ਸਾਂ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਮਰਿਆ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਪਿਓ ਮਰਿਆ ਸੀ।"¹⁷ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਮੁਹਿੰਮ ਉੱਪਰ ਜਾਣ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੇ ਹਵਲੇ ਵੀ ਤਿਥੀਆਂ ਤੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ, ਡੋਗਰੇ ਭਰਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਆਪੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹⁰ ਫਰਵਰੀ 1846 ਨੂੰ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਣ ਅਤੇ ਡੋਗਰੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਜੰਮੂ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੇ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਚੁਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨੇਪਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵੀ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। 1848 ਵਿਚ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਮੁਖੀ ਥਾਪਣਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਮਗਰੋਂ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਰਾਹੀਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ਾਉਣ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਤਾਰਾ, ਝਾਂਸੀ, ਨਾਗਪੁਰ, ਸੰਭਲਪੁਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਕੰਪਨੀ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। 1856 ਵਿਚ ਅਵਧ ਦੇ ਨਵਾਬ ਵਾਜਿਦ ਅਲੀ ਸ਼ਾਹ ਉੱਪਰ ਬਦ ਇੰਤਜ਼ਾਮੀ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾ ਕੇ ਅਵਧ ਨੂੰ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। 1857 ਵਿਚ ਮੇਰਠ, ਕਾਨਪੁਰ, ਲਖਨਊ ਵਿਖੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਖਤੀ ਨਾਲ

ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਹ ਸੁਜਾ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੋਹੇਨੂਰ ਹੀਰਾ ਦੇਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ 'ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਬੁਲੀ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਥਾਨਕ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉੱਤਮ-ਪੁਰਖੀ ਪਾਤਰ ਤੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਵੇਰਵਿਆਂ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਉ ਦੀ ਅਕਾਊ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਨਾਇਕ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਦੁਹਰਾਉ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿੜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਇਹ ਨਾਵਲੀ ਕਥਾਨਕ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੈਰਾ ਟੈਕਸਟ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੌਟ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਉਸਰੀ ਹੋਈ ਰਚਨਾ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ। ਕਮਾਂਡਰ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਇਕ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਦਿ, ਮੱਧ ਜਾਂ ਅੰਤ ਦੇ ਪਰੰਪਰਕ ਗੋੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਡਾਇਰੀਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਾਠਕ ਲਈ ਰੋਚਕ ਰਚਨਾ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਢੁੱਕਵੇਂ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਨਾਲ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਹਲਕਾ-ਫੁਲਕਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਪੱਖੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਈ ਥਾਈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ 'ਮੇਰੇ ਸੋਹਣੇ ਅਤੇ ਸਿਆਣੇ ਪਾਠਕੋ' ਤੇ 'ਸੂਝਵਾਨ ਪਾਠਕ' ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲ 'ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਬੁਲੀ' ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

- 1 ਕਮੇਡੋਰ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਬੁਲੀ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕਸ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 60
- 2 ਉਹੀ ਪੰਨਾ 69
- 3 ਉਹੀ ਪੰਨਾ 78
- 4 ਉਹੀ ਪੰਨਾ 79
- 5 ਉਹੀ ਪੰਨਾ 267
- 6 ਉਹੀ ਪੰਨਾ 274-275
- 7 ਉਹੀ ਪੰਨਾ 99
- 8 ਉਹੀ ਪੰਨਾ 101
- 9 ਉਹੀ ਪੰਨਾ 110
- 10 ਉਹੀ ਪੰਨਾ 179-180
- 11 ਉਹੀ ਪੰਨਾ 176
- 12 ਉਹੀ ਪੰਨਾ 245
- 13 ਉਹੀ ਪੰਨਾ 239
- 14 ਉਹੀ ਪੰਨਾ 307
- 15 ਉਹੀ ਪੰਨਾ 224
- 16 ਡਾ. ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਧੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ, ਪੰਨਾ 50
- 17 ਕਮੇਡੋਰ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਬੁਲੀ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕਸ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 252-253

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ: ਇਕ ਜਾਇਜ਼ਾ

ਡਾ. ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਪੋਸਟ ਗਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਇਟਰਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਬੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਇਕ ਅਮਲੀ (Pragmatic) ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਲਿਖਣਾ, ਸੁਣਨਾ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ/ਜੁਗਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਨੇਮ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਆਪਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਥਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਚਰਦਾ ਅਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਨ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅੰਦਰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਰਣਮਾਲਾ, ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਵਰਣਾਂ ਤੋਂ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਉਸ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਦਾ ਕਰਮਭੂਮੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆਂ ਇਹ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਮਾਤ ਵਿਚਲੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਲੰਮੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਅੰਤਮ ਕੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਅਧਿਐਨ ਸਾਧਨਾ, ਅਧਿਆਪਨੀ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਪਾਠ-ਯੋਜਨਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਸਭ ਕੁਝ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

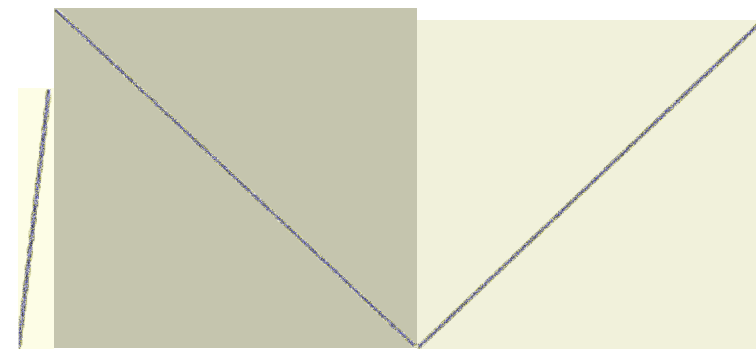
ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਆਪਨ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਹਥਲੇ ਪਰਚੇ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕੁੰਜੀਵਤ ਸ਼ਬਦ- ਭਾਸ਼ਾ, ਅਧਿਆਪਨ, ਵਿਆਕਰਨ, ਸੈਮੀਨਾਰ, ਅਧਿਆਪਕ, ਸਿੱਖਿਆ

ਅਧਿਆਪਨ ਇਕ ਵਿਹਾਰਕ (Pragmatic) ਪਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਚਕਾਰ ਅਧਿਆਪਨ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀ ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪੜਾਵੀ ਅਮਲ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਸਲੇ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ/ਅਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਜਮਾਤ-ਕਮਰੇ

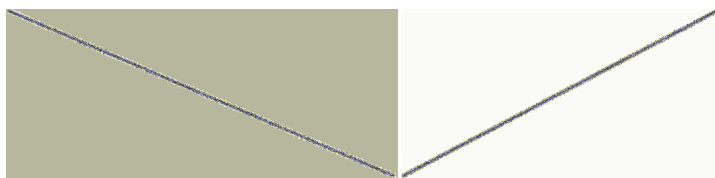
ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੀਖਿਆ-ਪਰਬੰਧ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਆਕਰਨਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਅਧਿਆਪਨ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਕਰਮਭੂਮੀ ਜਮਾਤ-ਕਮਰੇ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚਲੀ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਿਸ਼ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਲੰਮੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਅੰਤਮ ਕੜੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਅਧਿਐਨ ਸਾਧਨਾ, ਅਧਿਆਪਨੀ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਪਾਠ-ਯੋਜਨਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹

ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਆਪਨ ਪਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪਾਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ, ਦੇਖਣ-ਸੁਣਨ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਅਧਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਚਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ;²

ਭਾਸ਼ਾ

ਦੇਖਣ- ਸਿੱਖਿਆ
ਸੁਣਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ
ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਖਿਆ

ਸਾਧਨ

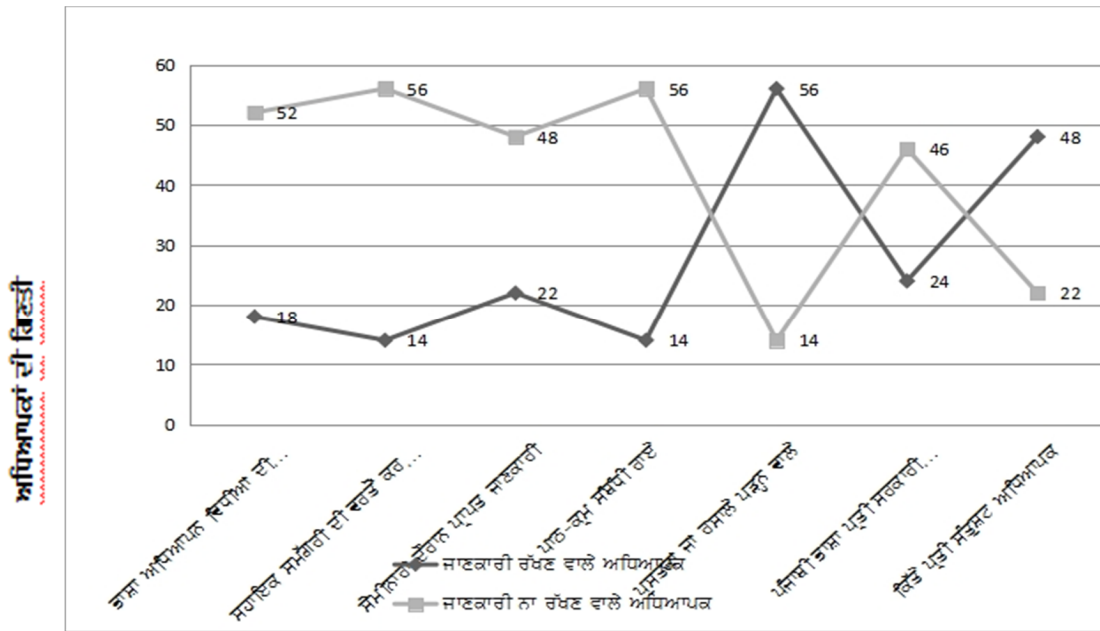
ਵਿਧੀਆਂ

ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ

ਅਧਿਆਪਕ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ

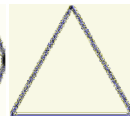
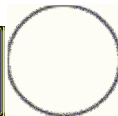
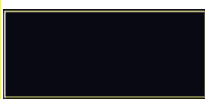
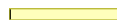
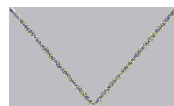
ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਕਰਾਉਂਦੇ 70 ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਤੱਥ ਨੁਮਾ ਨੁਕਤੇ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗਰਾਫ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਗਰਾਫ ਨੰ. 1

- ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 70 ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ 39 ਫੀਸਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ 61 ਫੀਸਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਹਨ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੇਵਲ 28 ਫੀਸਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਸਿਰਫ 20 ਫੀਸਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਂ ਰਸਾਲੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ 80 ਫੀਸਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਜਾਂ ਰਸਾਲਾ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵੱਲ ਕਿਵੇਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਗੇ?

- ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ 80 ਫੀਸਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਨ ਪਰ 20 ਫੀਸਦੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਤਸਵੀਰਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪ ਪੱਕੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਾਠ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁੱਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਰੰਗਦਾਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ‘ਪੜ੍ਹੋ ਪੰਜਾਬ’ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੇ ਲਿਖਾਉਣ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ‘ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ’ (ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਵਿਦਿਆ ਸੁਧਾਰ) ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ 20 ਫੀਸਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਈ ਰੁਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੋੜ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਅਧਿਆਪਕ ਖੁਦ ਵੀ ਵਰਤੇ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।
- ਮੁਢਲੇ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵਰਣਮਾਲਾ ਲਿਖਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਢੁੱਕਵੀਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣੇ ਸਿਖਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਲੇਖਣ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣੇ ਸਿਖਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿੰਗੀਆਂ, ਟੇਢੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਸਿਖਾਉਣ, ਜਿਵੇਂ;

ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣੇ ਸਿਖਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਸੌਖੇ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣੇ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ੳ' ਤੋਂ ਹੀ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣੇ ਸਿਖਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬੱਚੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਨੂੰ ਸੌਖ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਆਲੇਖਣ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਅਭਿਆਸ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਉਂਦੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ 'ੳ' ਅੱਖਰ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ;

-----ਤ -----ੳ -----ੳ-----ੳ

• ਵਰਣਮਾਲਾ ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਾਉਣ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਅੱਖਰ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ;

ਖ	-	ਬ
ਪ	-	ਧ
ਮ	-	ਸ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਅ' ਅੱਖਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਿਨਾਂ ਉੱਪਰ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਬੱਚੇ ਆਮ ਹੀ ਲਕੀਰ ਲਾ ਕੇ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੁਝ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਅੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਚ ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ;

<u>ਪੰਜਾਬੀ</u>		<u>ਹਿੰਦੀ</u>
ਸ	-	ਸ
ਧ	-	ਧ
ਗ	-	ਗ
ਟ	-	ਟ
ਠ	-	ਠ

ਅਜਿਹੇ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆਂ ਬੱਚੇ ਬਹੁਤ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਅਤੇ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਅੰਤਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

• ਕਈ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਡਾਕ ਭਰਨ ਵਿਚ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿਡ ਡੇ ਮੀਲ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਿਕਾਰਡ ਰਜਿਸਟਰਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਪਕ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇ ਪਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਪੱਛੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

- ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਗਲਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਲਗ ਲਿਪਾਂਕ, ਵਿਰਾਮ ਲਿਪਾਂਕ, ਵਧੇਤਰ, ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਵਰਣ ਮਿਸ਼ਰਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਲਤੀਆਂ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ, ਅਖੰਡਨੀ ਲਿਪਾਂਕ, ਸੁਰੀ ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ <ਣ>ਅਤੇ <ਨ> ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਬੱਚੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਧਿਆਪਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖੇ ਉਂਝ ਹੀ ਸਹੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਲ 2014 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਲਾਨਾ ਰਸਾਲਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਖੁਦ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ 30 ਫੀਸਦੀ ਬੱਚੇ ਹੀ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਲਿਖਣੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਆਸ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।
- ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ 'ਰੀਡਿੰਗ ਸੈੱਲ' ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਰਸਾਲੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮੱਗਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ 35 ਫੀਸਦੀ ਬੱਚੇ ਹੀ ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਬੱਚੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।
- ਬੋਲ ਲਿਖਤ (Dictation) ਲਿਖਦਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ; ਤਿਹਾਰ-ਤਿਉਹਾਰ, ਕਹਾ-ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਮਨਾਈਆਂ-ਮਨਾਇਆ ਆਦਿ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬੱਚੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ 'ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ' ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਫ਼ੋਲੋ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਰ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਬੱਚੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਪੜ੍ਹਨੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲਿਖਣੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

- ਅਧਿਆਪਕ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਲਿਖਣ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਨੋਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਗਲਤ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।
- ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਔਰਥੋਗਰਾਫੀ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਸੂਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ, ਬਿੰਦੀ, ਟਿੱਪੀ, ਅੱਧਕ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਟਾ ਲਾਉਣ ਵੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ, ਪਾਠ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਪੜਚੋਲ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੀ 'ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਰੁਖੀ ਵਾਲਾ ਰਵੱਈਆ ਹੀ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਦਲਾਪਣ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਹਰ ਥਾਂ ਪਸਾਰਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਣ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਰੁਖੀ ਵਾਲਾ ਰਵੱਈਆ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਢਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨਿੱਤ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਤੋਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣ। ਇਸ ਲਈ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਿਫਰੈਸ਼ਰ ਕੋਰਸਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਆਪਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਜੇ ਮੁਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ।
- ਅਕਸਰ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਗੈਰ-ਵਿਦਿਅਕ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਵੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਉਹ ਬੱਚੇ ਜੋ ਹਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣਾ ਅਤੇ ਲਿਖਣਾ ਸਿੱਖ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਨਾ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।
- ਕਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਗਤਾ ਵੀ ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਕਾਮਰਸ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਵਰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਨਿੱਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਲ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ

ਨੂੰ ਭੁੱਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਫੇਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਡਾਂਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਮੁਢਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਕਾਗਜ਼ਾਂ 'ਚ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਪਰ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੈ।

- ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਵਧਾਉਣ ਤਾਂ ਜੋ ਹੋਰ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕੇ।

- ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਹਿਤ 'ਪੜ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬ' ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦਾ ਟੀਚਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਹਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਲਿਖਣਾ ਅਤੇ ਮੁਢਲਾ ਹਿਸਾਬ ਕਰਨਾ ਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਤਹਿਤ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਢਲੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਆਪਨ ਸਮੱਗਰੀ ਵੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਗਰਾਨ ਟੀਮਾਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਗਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਟੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਪਰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ' (ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਵਿਦਿਆ ਸੁਧਾਰ) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਤਹਿਤ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੱਲ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ।

- 'ਅਸਰ' [Annual Status of Education Report (Rural)] ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੀਜੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ 25 ਫੀਸਦੀ ਬੱਚੇ ਹੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਕੋਈ ਪੈਰਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ 'ਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ 50 ਫੀਸਦੀ ਬੱਚੇ ਹੀ ਦੂਜੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ (ਕਾਗਜ਼ਾਂ 'ਚ) ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਦਾਖਲਾ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਸਥਿਤੀ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਹੈ।

- ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੱਚੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਸ਼ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਪਰ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ

ਬਾਹਰਲੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੱਸ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

- ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਬਣਿਆ ਰਹੇ। ਜੇਕਰ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਚਾਰਨ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘੱਟਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਖ਼ਤਰੇ ਦੇ ਜ਼ੋਨ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਓਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਉਮਰ ਦਾ ਹਰ ਵਰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰਨ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਪੰਜਾਬ ਅੱਜ ਮੁੜ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੂਬਾ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਧੇਰੇ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧ ਸਕੀ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਵਧੀ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਹੀਂ।

- ਅੱਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਲਗਾਤਾਰ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਿਨਾਰੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਇਕ ਐਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਘ, ਧ, ਢ, ਝ, ਞ ਅਤੇ ਹ ਧੁਨੀਆਂ ਸੁਰ ਵਿਚ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਣਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਮਾਡਲ ਅਤੇ ਕਾਨਵੈਂਟ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰੀ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਹਾਂਦਰਾਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪਰੀਖਿਆ ਸਿਰਫ਼ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ।

- ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਸੌਖਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਦੋਸ਼ਪੂਰਨ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੇ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਿੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ

ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪਕੜ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉਹ ਭਲੀਭਾਂਤ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ। ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਘੱਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਰਦੇ ਪੁੱਜਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਣਾ ਅਪਮਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਜੁੜ ਗਈ ਹੈ। ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਗਿਰਾਵਟ ਖਤਰਨਾਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਵਰਗ ਨੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੰਤਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਾਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਵਰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਸਿਰਫ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਟੀਚਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁਝ ਬਣ ਸਕਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।

- ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵਕਤ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਸਕਣ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ।

- ਐਨ. ਸੀ. ਟੀ. ਈ. ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ 'National Curriculum Framework for Teacher Education' ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

- ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ 'Language vitality and Endangerment' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋਂਦ ਲਈ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਰਫ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਮਿੱਥਾਂ ਘਰ ਕਰ ਗਈ ਹੈ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨਵੈਂਟ ਸਕੂਲਾਂ ਜਾਂ ਮਾਡਲ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ। ਦੂਜੀ ਮਿੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਸਕੇ ਓਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਦੇ

ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਤਾਂ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮਰੱਥਾ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਤੀਜੀ ਮਿੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਰੋੜਾ ਬਣਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਇਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਹ ਮਿੱਥਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਲਗਾ ਦੇਣ ਕਿ ਸਕੂਲ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੋਰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪਰੀਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸਿਰਫ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

- ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਚਾਰ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਣਨਾ, ਬੋਲਣਾ, ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਲਿਖਣਾ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਾਡੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ 'ਤੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਬੋਲਣ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੋਖੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਲਿਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਕੰਮ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਕੋਲ ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਵੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਮਾਤਾਂ ਲਈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਆਰ ਅਤੇ ਪੱਧਰ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਈ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਦੁਹਰਾਈ ਵੇਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਜਿਲਦਬੰਦੀ, ਛਪਾਈ, ਕਾਗਜ਼ ਵੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਘਟੀਆ ਪੱਧਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦਾ ਹੈ।
- ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪੜਤਾਲ ਕਮੇਟੀ ਤੋਂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨਿਗਰਾਨੀਆਂ ਕੇਵਲ ਖ਼ਾਨਾਪੂਰਤੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਗਲਤੀਆਂ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਰਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ।
- ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦੀ ਉੱਕਾ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਆਪਣੀ

ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਤਰਤੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਰੁਖੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੂਜੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਆ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਲਈ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਪ੍ਰਤੀ ਅਵੇਸਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ, ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਸਾਲੇ ਅਤੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ।

- ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਮੁਲੰਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਵਲ ਲਿਖਤੀ ਪਰੀਖਿਆਵਾਂ ਹੀ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪਰੀਖਿਆਵਾਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਉੱਚ ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੱਚੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ, ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਲਿਖਤੀ ਪਰੀਖਿਆ ਬੱਚੇ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕੇਵਲ ਯਾਦਦਾਸਤ ਦੀ ਹੀ ਪਰਖ ਕਰਦੀ ਹੈ।

- ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ, ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ, ਸੈਮੀਨਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਵਾਉਣੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਾਅ ਵੱਧਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਸਾਲਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਵਰਗ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨੇਮਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ' ਕਰਕੇ ਵੀ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਨਿੱਤ ਨਵੀਆਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੁਢਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਭਾਸਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਖੋਜ', **ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ, ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਖੋਜ**, ਸੰਪ. ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਖੀਵਾ, ਪੰਨਾ 83.
2. ਇੰਦਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੰਦਰਾ, **ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ**, ਪੰਨਾ 73.

ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਸਰਗਮ ਮਹਿਤਾ

ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ।

ਸਿਨੇਮਾ ਇਕ ਸਮੂਹਿਕ ਕਲਾ ਹੈ , ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ, ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸਿਨੇਮਾ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਹੈ , ਨਾਟਕ ਵੀ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ, ਚਿੱਤਰਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਸਾਰੇ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹਨ ਤਾਂ ਇਕੱਠੇ ਆਉਣ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣਗੇ । ਸਿਨੇਮਾ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੈ, ਜੇ ਕੁਝ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਿਨੇਮਾ ਸਾਡੇ ਸੀਸੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਸਿਨੇਮਾ ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਦਾ ਹੈ , ਨਾਲ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਸੰਗ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਸਿਨੇਮਾ ਕਲਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਗੁਲਦਸਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਨੂੰ ਭਰਤ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਨਾਟਕ-ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਭਰਤ ਨੇ ਅਭਿਨੈ ਦੇ ਸੂਖਮ ਤੱਤਾਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਨਾਟਕ -ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਭਾਰਤੀ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੀ ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਲਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਨੂੰ ਭਰਤ ਕ੍ਰਿਤ "ਨਾਟਸ਼ਾਸਤਰ" ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਦੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਨੇ ਸਿਨੇਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਿਨੇਮਾ ਦੀ ਖੋਜ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਕੈਮਰੇ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਚਲਦੀ-ਫਿਰਦੀ ਵਸਤੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਿਨੇਮਾ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਕੜੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਈ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ। ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰੀਬ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰਵੀ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਯੁਵਾ ਗਣਿਤਕਾਰ "ਇਥੇਨਾਸਿਅਸ ਕਿਰਚਰ" ਦੁਆਰਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1645 ਈ. ਵਿੱਚ "ਇਥੇਨਾਸਿਅਸ ਕਿਰਚਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਦੀ ਛਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜਾਦੂਮਈ ਲਾਲਟੇਨ ਬਣਾਈ। ਉਹ ਰੇਖਾਕਿਤ ਚਿੱਤਰ ਇਸ ਲਾਲਟੇਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਛਾਇਆ ਦੀਵਾਰ ਤੇ ਦਿਖਾਉਂਦਾ। ਚਿੱਤਰਪਟ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਇਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਨ 1835 ਦੇਲਗਭਗ ਸਿਨੇਮਾ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯਤਨ "ਜੈਟ੍ਰਾਪ" ਨਾਮਕ ਯੰਤਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ "ਜੈਟ੍ਰਾਪ" ਨੂੰ ਘੁਮਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਫਿਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਗਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਸੰਨ 1837 ਵਿੱਚ ਲੁਇਸ ਡੂਗੇਰੇ" ਨੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛਾਇਆ ਵਾਲੇ ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ "ਟਾਮਸ ਅਲਵਾ ਐਡੀਸਨ" ਨੇ ਬਕਸਾਨੂਮਾ ਯੰਤਰ ਬਣਾਇਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ "ਐਡੀਸਨ ਬਕਸਾ" ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਧਾਰ ਕਰਦਿਆ ਐਡੀਸਨ ਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਯੰਤਰ "ਕਿਨੋਟੋਸਕੋਪ" ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਕੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ "ਵਿਟਾਸਕੋਪ" ਰੱਖਿਆ ਜੋ ਲਿਉਮੀਅਰ ਭਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ।

28 ਦਿਸੰਬਰ 1895 ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਿਨੇਮਾ ਵੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚ ਗਰਾਂਡ ਕੇਫੇ ਦੇ ਬੋਸਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਲਿਉਮੀਅਰ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਮਿੰਟ ਤੱਕ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਦਿਖਾਏ ਜਿਸ ਤੋਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। 7 ਜੁਲਾਈ 1896 ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਦੇ ਵਾਟਸੰਸ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ੋਅ "ਸਿਨੇਮਾਟੋਗ੍ਰਾਫ" ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਲਿਉਮੀਅਰ ਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਸਖਾਰਾਮ ਨੇ ਫਿਲਮ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਇੱਕ ਕੈਮਰਾ ਖਰੀਦਿਆਂ ਅਤੇ ਹੈਰਿੰਗ ਗਾਰਡਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਕੈਮਰੇ ਉੱਤੇ ਫਿਲਮਾਇਆ। ਸੰਨ 1901 ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਆਮ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1900 ਵਿੱਚ ਐਫ-ਬੀ ਥਾਨਾਵਾਲਾ ਨੇ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਕਦਮ ਰੱਖਿਆ। ਸੰਨ 1903 ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਹੀਰਾ ਲਾਲ ਸੈਨ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਥਇਏਟਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਖੁੱਦ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਅ ਦਿਖਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। 1904 ਵਿੱਚ ਮਾਨਕ ਡਾ.ਸੇਠਨਾ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਹਾ। ਦਾਦਾ ਸਾਹਿਬ ਫਾਲਕੇ ਨੂੰ ਫਿਲਮਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਾਨਕ ਡਾ.ਸੇਠਨਾ ਦੀ ਇੱਕ ਫਿਲਮ "The life of Chirst" ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਮਿਲੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿਨੇਮਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਦਾਦਾ ਸਾਹਿਬ ਫਾਲਕੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਾਦਾ ਸਾਹਿਬ ਫਾਲਕੇ ਨੇ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਈ। 21 ਅਪ੍ਰੈਲ 1913 ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਦੇ ਕੇਰੇਨੇਸ਼ਨ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਦਾਦਾ ਸਾਹਿਬ ਫਾਲਕੇ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲੀ ਮੂਕ ਫਿਲਮ "ਰਾਜਾ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ" ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ 3 ਮਈ 1913 ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਦੇ ਕੇਰੇਨੇਸ਼ਨ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਸ ਤੇ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਸਮਾਸੂਰ ਮੋਹਿਨੀ (1913), ਸੱਤਿਆਵਾਨ ਸਵਿੱਤਰੀ (1914) ਲੰਕਾ ਦਹਿਣ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਨਮ ਆਦਿ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਈ। ਸੰਨ 1918 ਵਿੱਚ "ਸਿਨੇਮੇਟੋਗ੍ਰਾਫ" ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਿਨੇਮਾ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਇਸੈਂਸ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਫਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਸੈਂਸਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ।

ਮੂਕ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ

ਮੂਕ ਫਿਲਮ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੀਜੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 1913 ਤੋਂ 1931 ਤੱਕ ਮੂਕ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। 1931 ਤੋਂ 1934 ਤੱਕ ਦਾ ਦੌਰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੂਕ ਫਿਲਮਾਂ ਵੀ ਬਣਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਵਾਕ (ਬੋਲਦੀ) ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਬੋਲਦੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਜਾਦੂ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੂਕ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। 1931 ਵਿੱਚ 207 ਮੂਕ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣੀਆਂ 1932 ਵਿੱਚ ਦੀ

ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਕੇ 88 ਰਹਿ ਗਈ। 1933 ਵਿੱਚ 39 ਮੂਕ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਬਣੀਆਂ ਅਤੇ 1934 ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ 7 ਹੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਮੂਕ ਯੁਗ ਦੀ ਵਿਦਾਈ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜੇ ਪਹਿਲਾ ਤੇਹੜਾ ਲੋਕ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਉਹ ਯਾਦਗਾਰ ਫ਼ਿਲਮ "ਆਲਮਆਰਾ" ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ 14 ਮਾਰਚ 1931 ਨੂੰ ਇੰਮਪੀਰੀਅਲ ਕੰਪਨੀ ਦੁਆਰਾ ਮੈਜਿਸਟਿਕ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਇਸ ਵਿੱਚ 7 ਗੀਤ ਸਨ। 40 ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਬਣੀ ਇਸ ਫ਼ਿਲਮ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 10, 000 ਫੁੱਟ ਸੀ। ਇਸ ਫ਼ਿਲਮ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨੇ ਕਈ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਗਾਇਕ ਕੇ-ਸੀ-ਡੇ, ਮਾਸਟਰ ਨਿਸਾਰ, ਪੰਕਜ ਮਲਿਕ, ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਸਹਿਗਲ ਅਤੇ ਗਾਇਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨੂਰਜਹਾਂ ਸੁਰੱਈਆ, ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ, ਗੋਹਰਬਾਈ, ਜਦਨਬਾਈ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਗੀਤਮਈ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਬਣੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ਿਲਮ ਚਿੰਤਾਮਨੀ (15 ਗੀਤ) ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ (24 ਗੀਤ) ਸੱਤਿਆਵਾਦੀ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ (27 ਗੀਤ) ਸ਼ੀਰੀ ਫ਼ਰਹਾਦ (12 ਗੀਤ) ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ (41 ਗੀਤ) ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਫ਼ਿਲਮ "ਇੰਦੂਸਭਾ" ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 71 ਗੀਤ ਸਨ।

ਪਿੱਠਵਰਤੀ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਆਰੰਭ

ਭਾਰਤੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿੱਠਵਰਤੀ ਗਾਇਕ/ਗਾਇਕਾਵਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ/ਨਾਇਕਾ ਹੀ ਅਕਸਰ ਗਾਇਕ/ਗਾਇਕਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਅਦਾਕਾਰ ਅਤੇ ਗਾਇਕ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਿੱਠਵਰਤੀ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1934 ਵਿੱਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨਿਤਿਨ ਬੋਸ ਦੁਆਰਾ ਪਿੱਠਵਰਤੀ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਪਯੋਗ ਹੋਇਆ। ਨਿਤਿਨ ਬੋਸ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੰਗਾਲੀ ਫ਼ਿਲਮ "ਭਾਗਯਚੱਕਰ" ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਰੁਪਾਂਤਰਣ "ਧੂਪ ਛਾਂਵ" ਨਾਂ ਹੇਠ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਹਾਨ ਗਾਇਕਾ ਹੀਰਾ ਲੱਛਮੀ ਨੇ ਅਤੇ ਅਭਿਨੇਤਰੀ ਬੇਗਮ ਪਾਰਾ ਨੇ ਇਸ ਗੀਤ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਤੇ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਨਿਤਿਨ ਬੋਸ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਪਿੱਠਵਰਤੀ ਗਾਇਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1934 ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਿੱਠਵਰਤੀ ਗਾਇਕਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਦੂਬੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਿਕਚਰਜ਼ ਹੇਠ ਪਿੱਠਵਰਤੀ ਗਾਇਕਾ ਦੇ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ੋਰਾਬਾਈ, ਗੀਤਾਦੱਤ, ਸ਼ਮਸ਼ਾਦ ਬੇਗਮ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਮਿਲੀ।

ਸੰਨ 1934-35 ਤੋਂ ਕਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਬਣਨ ਲੱਗੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ-ਕੰਨਿਆਂ, ਔਰਤ, ਨੀਚਾ ਨਗਰ, ਪੁਕਾਰ, ਖਾਨਦਾਨ, ਪੜ੍ਹੇਸੀ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। "ਪ੍ਰਭਾਤ ਫ਼ਿਲਮ ਕੰਪਨੀ" ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਫ਼ਿਲਮ "ਆਦਮੀ" ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਉਰਦੂ, ਤੇਲਗੂ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1935 ਵਿੱਚ ਫ਼ਿਲਮ "ਦੇਵਦਾਸ" ਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਉਤਾਵ-ਚੜਾਵ, ਤਕਨੀਕੀ ਉਤਮਤਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਵੇਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਚੋਟੀ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਨਾਮ ਹੀ ਅੱਗੇ ਆਏ, ਨਿਉ ਥੀਏਟਰਸ", "ਪ੍ਰਭਾਤ

ਫ਼ਿਲਮ ਕੰਪਨੀ" ਅਤੇ "ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼ ਲਿਮਟਿਡ"। ਸੰਨ 1936 ਵਿੱਚ ਫ਼ਿਲਮ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸੋਹਰਾਬ ਮੇਦੀ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ਿਲਮ ਪੁਕਾਰ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਈ।

ਸੰਨ 1938 ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਬੇਬੀ ਮੀਨਾ (ਮੀਨਾ ਕੁਮਾਰੀ) ਨੇ ਫ਼ਿਲਮ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬਾਲ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 12 ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਨਾਮੀ ਅਭਨੇਤਰੀ ਬਣੀ ਅਤੇ "ਟਰੇਜ਼ਡੀ ਕਵੀਨ" ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਸੰਨ 1939 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਭਗਵਤੀ ਚਰਨ ਵਰਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ "ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ" ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਣੀ ਫ਼ਿਲਮ "ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ" ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੀਤ ਰਾਗ ਭੈਰਵੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਉਸਤਾਦ ਝੰਡੇ ਖਾਂ ਦਾ ਸੀ।

ਸੰਨ 1939-40 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਦੂਜਾ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸਿਨੇਮਾ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਯੁੱਧ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਮਿਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਵੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਖਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਘੱਟ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਪੈਰਾਇਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਕਰ-ਪਾਰਵਤੀ, ਭਗਤ-ਰੈਦਾਸ, ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਕਾਲੀਦਾਸ ਆਦਿ।

ਸੰਨ 1940 ਤੱਕ ਗੀਤ-ਸੰਗੀਤ, ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਕੜਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਠੁਮਰੀ, ਕਜਰੀ ਅਤੇ ਗਜਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੁੱਖ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਬੰਧਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਫ਼ਿਲਮੀ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ੈਲੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਚੰਗੇ ਗੀਤ-ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਫ਼ਿਲਮੀ ਗੀਤ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਣੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਭਾਵੇਂ 1941 ਵਿੱਚ ਫ਼ਿਲਮ ਪੜੋਸੀ, ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ, ਸਿਕੰਦਰ ਆਦਿ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਹੀਆਂ, ਪਰ ਫ਼ਿਲਮ "ਖਜ਼ਾਨਚੀ" ਦੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਨੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਗੁਲਾਮ ਹੈਦਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਧੁਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਫ਼ਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੀ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1944 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਦੂਜਾ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਤੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ ਉਹ ਹਟਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੱਧਣ ਲੱਗੀ। ਪਰ ਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਹੀ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕੀਆਂ। ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ 1945 ਵਿੱਚ 99, 1946 ਵਿੱਚ 200 ਅਤੇ 1947-48 ਵਿੱਚ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਕੇ 289 ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ "ਸਿਨੇਮੈਟੋਗਰਾਫ" ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੋਧ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੇਂਸਰ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਵੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। 'ਏ' ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੇਵਲ ਬਾਲਗ ਅਤੇ 'ਯੂ' ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸੀ।

ਛੇਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮੀਂ ਸੰਗੀਤ (1950-60)

1951 ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਟਿਲ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਨਿਰਮਾਣ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਨੇਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ "ਫਿਲਮ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਇੰਡੀਆ" ਨਾਮਕ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਉਦਯੋਗ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ।

1952 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ "ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫਿਲਮ ਉਤਸਵ" ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਮੀਨਾ ਕੁਮਾਰੀ ਨੂੰ ਫਿਲਮ "ਬੈਂਜੂ-ਬਾਵਰਾ" ਦੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਸਰਵਉੱਤਮ ਅਭਿਨੇਤਰੀ ਦੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1955-56 ਵਿੱਚ ਸੰਕਰ ਜੈ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਜੋੜੀ ਨੇ ਕਈ ਹਿੱਟ ਫਿਲਮਾਂ ਬਰਸਾਤ, ਬਸੰਤ-ਬਹਾਰ, ਚੇਰੀ-ਚੇਰੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਪਹਿਲਾ ਫਿਲਮ ਫੇਅਰ ਐਵਾਰਡ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਾਲ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਓ.ਪੀ.ਨਈਅਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਿਲਮਾਂ "ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ" ਅਤੇ "ਨਯਾ ਦੌਰ" ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸਫਲਤਾ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਈ। ਫਿਲਮ "ਨਯਾ ਦੌਰ" ਵਿੱਚ ਆਸ਼ਾ ਭੱਸਲੇ ਦੇ ਗੀਤ "ਰੇਸ਼ਮੀਂ ਸਲਵਾਰ ਕੁੜਤਾ ਜਾਲੀ ਦਾ", "ਉੜੇ ਜਬ ਜਬ ਜੁਲਫੋਂ ਤੇਰੀ" ਗੀਤ ਇੰਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਕਿ ਆਸ਼ਾ ਭੱਸਲੇ ਨੂੰ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਫਿਲਮ "ਮੁਗਲੇ ਆਜ਼ਮ" ਜਿਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਵਾ-ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ 150 ਪ੍ਰਿੰਟਸ ਨਾਲ ਇਸ ਫਿਲਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਕੇ-ਆਸਿਫ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ "ਮੁਗਲੇ-ਆਜ਼ਮ" ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਫਿਲਮ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਫਿਲਮ ਬਣੀ। 2004 ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਾਤਾ ਉਮਰ ਸਦੀਕੀ ਨੇ ਇਸ ਬਲੈਕ ਐਂਡ ਵਾਈਟ ਫਿਲਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਡਿਜੀਟਲ ਰੰਗੀਨ ਬਣਾ ਕੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪਹਿਚਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਐਸ.ਐਨ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਮਦਨ-ਮੋਹਨ, ਬਸੰਤ ਦੇਸਾਈ, ਖਯਾਮ ਸਾਹਿਬ, ਓ.ਪੀ.ਨਈਅਰ, ਸੰਕਰ ਜੈਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਿਹੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ, ਲਤਾ ਮੰਗੇਸ਼ਕਰ, ਆਸ਼ਾ ਭੱਸਲੇ, ਸਮਸ਼ਾਦ ਬੇਗਮ, ਕਿਸ਼ੋਰ ਕੁਮਾਰ ਜਿਹੇ ਗਾਇਕ/ਗਾਇਕਾਵਾਂ ਦਾ ਫਿਲਮ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਸੱਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮੀਂ ਸੰਗੀਤ (1960-70)

ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਸਿਨੇਮਾ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਫਿਲਮੀਂ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੁਗਮ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਫਿਲਮੀਂ ਉਦਯੋਗ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲਤਾ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਿਨੇਮਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਕਿੱਸਿਆ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗਾਇਕਾਵਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ

ਲੇਕ ਧੁਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਮਾਇਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਜਿਵੇਂ "ਨਯਾ ਦੌਰ" ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਨੇ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾ ਭੱਸਲੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਝੜੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਲਮ "ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ" ਵਿੱਚ ਨੂਰ-ਜਹਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਦ ਬੇਗਮ ਦੀ ਜੁਗਲਬੰਦੀ ਨੇ "ਨੱਚੇ ਅੰਗ ਵੇ" ਗਾ ਕੇ ਕਮਾਲ ਕੀਤਾ। ਫਿਲਮ "ਤੁਮ ਸਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਾ" ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਨੇ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾ ਭੱਸਲੇ ਨੇ "ਸਰ ਪਰ ਟੋਪੀ ਲਾਲ, ਗੋਰੇ-ਗੋਰੇ ਗਾਲ, ਉਏ ਤੇਰਾ ਕਿਆ ਕਹਿਣਾ" ਗਾਇਆ। ਫਿਲਮ "ਅਦਾਲਤ" ਵਿੱਚ ਆਸ਼ਾ ਭੱਸਲੇ ਦੁਆਰਾ ਗਾਇਆ "ਦੁੱਪਟਾ ਤੇਰਾ ਮਲ-ਮਲ ਕਾ" ਆਦਿ ਗੀਤ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ।

1962 ਵਿੱਚ ਸੁਬੋਧ ਮੁਖਰਜੀ ਦੀ ਫਿਲਮ "ਜੰਗਲੀ" ਦਾ ਗੀਤ "ਚਾਰੇ ਮੁਝੇ ਕੋਈ ਜੰਗਲੀ ਕਰੇ" ਇਕ ਨਵੇਂ ਅੰਦਾਜ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸੰਕਰ-ਜੈ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1963 ਦੀ ਫਿਲਮ "ਬੰਧਨੀ" ਅਤੇ 1965 ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਫਿਲਮ "ਗਾਇਡ" ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਹੀਆਂ। ਫਿਲਮ ਗਾਇਡ ਦੇ ਗੀਤ ਆਜ ਫਿਰ ਜੀਣੇ ਕੀ ਤੰਮਨਾ ਹੈ, ਤੇਰੇ ਮੇਰੇ ਸਪਨੇ, ਸਈਆਂ ਬੇਈਮਾਨ, ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸਕੂਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਸੰਨ 1966 ਵਿੱਚ ਫਿਲਮ "ਤੀਸਰੀ ਕਸਮ" ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨਾਮਨਾ ਖੱਟਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਗੀਤ "ਪਾਣ ਖਾਏ ਸਈਆਂ ਹਮਾਰ" ਅਤੇ ਲਤਾ ਮੰਗੇਸ਼ਕਰ ਵੱਲੋਂ ਗਾਇਆ "ਚਲਤ ਮੁਸਾਫਿਰ ਮੇਹ ਲਿਉ ਰੇ" ਸ਼੍ਰੋਤਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਰਾਹੇ ਗਏ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਦਾ ਗੀਤ "ਮਲ-ਮਲ ਕੀ ਕੁੜਤੀ ਪੇ ਛੀਟ ਲਾਲ-ਲਾਲ" ਆਸ਼ਾ ਭੱਸਲੇ ਦੀ ਖਣਕਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 1967 ਦੀ ਫਿਲਮ "ਤੀਸਰੀ ਮੰਜਿਲ" ਦਾ ਗੀਤ "ਐ ਮੇਰੇ ਸੇਨਾ ਰੇ ਸੇਨਾ ਰੇ" ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾ ਭੱਸਲੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਜਾਦੂ ਅੱਜ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਚੜ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। 1968 ਵਿੱਚ ਉ-ਪੀ ਨਈਅਰ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ਬਣੀ ਫਿਲਮ "ਕਿਸਮਤ" ਦਾ ਗੀਤ "ਕਜਰਾ ਮੁਹੱਬਤ ਵਾਲਾ" ਆਸ਼ਾ ਭੱਸਲੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਭ ਦਾ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਰਿਹਾ। 1969 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਫਿਲਮ "ਅਰਾਧਨਾ" ਦੇ ਗੀਤ ਵੀ ਸੁਪਰਹਿਟ ਰਹੇ। "ਮੇਰੇ ਸਪਨੇ ਕੀ ਰਾਨੀ ਕਬ ਆਏ ਗੀ ਤੂ" "ਕੇਰਾ ਕਾਗਜ਼ ਥਾ ਯੇ ਮਨ ਮੇਰਾ, ਗੁਨਗੁਣਾ ਰਹੇ ਹੈ ਭਵਰੋਂ" ਅੱਜ ਵੀ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਪਸੰਦ ਗੀਤ ਹਨ।

ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਗਰ-ਸਰਹਦੀ, ਗੋਬਿੰਦ-ਨਿਹਹਾਲੀ, ਬਾਸੂ-ਚਟਰਜੀ ਆਦਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਚਕਾਚੌਧ ਅਤੇ ਮਾਰਧਾੜ ਵਾਲੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰਾ-ਆਕਾਸ਼, ਨਿਸ਼ਾਂਤ, ਅਕਰੋਸ਼ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਅੱਠਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ (1970-80)

1970-80 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਅਤੇ ਗਿਰਾਵਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੇ ਵੀ ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਅੰਗ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਅਰਥ ਦੇ ਨਾਚ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ-ਭਰਕਮ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਆਰਕੈਸਟਰਾ, ਅਤੇ ਕਰਾਰੇ ਬੋਲਾਂ ਵਾਲੇ ਗੀਤ, ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ, ਚੰਗੀ ਕੁਆਲਿਟੀ ਦੇ ਵੀਡੀਓ ਕੈਮਰੇ ਅਤੇ ਅਸਲੀਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਗੀਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਲਾਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਅਜੇਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਫਿਲਮ ਕਿਸੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ

ਫ਼ਿਲਮ "ਕਾਰਵਾਂ" ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਆਰ.ਡੀ. ਬਰਮਨ ਨੇ ਆਸ਼ਾ ਭੱਸਲੇ ਦੇ ਗੀਤ "ਪਿਆ ਤੂੰ ਅਬ ਤੇ ਆਜਾ" ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਅੰਦਾਜ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦਾ ਮਨ ਜਿੱਤਿਆ।

1972 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਹਿਰਾ ਦੀ ਫ਼ਿਲਮ "ਜੰਜੀਰ" ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਮਿਤਾਬ ਬੱਚਨ ਸੂਪਰ ਸਟਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਦੀਵਾਰ, ਸ਼ੋਲੇ, ਅਮਰ-ਅਕਬਰ-ਐਥਨੀ ਆਦਿ ਹਿੱਟ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। 1973 ਦੀ ਫ਼ਿਲਮ "ਪਾਕੀਜ਼ਾ" ਨੇ ਵੀ ਰਿਕਾਰਡ ਤੋੜ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। 1975 ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਮਾਰ-ਧਾੜ ਵਾਲੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਇਆ ਉੱਥੇ ਘੱਟ ਬਜਟ ਵਾਲੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ "ਜੈ ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਮਾਂ" ਨੇ ਵੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਫ਼ਿਲਮ "ਮੈਸਮ" ਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ਿਲਮ ਫੇਅਰ ਐਵਾਰਡ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਜਿਹੜੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈਆਂ ਉਹ ਜੰਜੀਰ, ਰੋਟੀ ਕੱਪੜਾ ਔਰ ਮਕਾਨ, ਧੂਮ, ਕਰਜ਼, ਮੁਕੱਦਰ ਕਾ ਸਿਕੰਦਰ ਅਤੇ ਹਮ ਕਿਸੀ ਸੇ ਕਮ ਨਹੀਂ ਆਦਿ ਸਨ। ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਰਾਕੇਸ਼-ਰੋਸ਼ਨ, ਅਨੂ-ਮਲਿਕ, ਮਹੇਸ਼ ਕਿਸ਼ੋਰ, ਰਵਿੰਦਰ ਜੈਨ, ਸ਼ਿਵ -ਹਰਿ, ਨਦੀਨ- ਸ਼ਰਵਣ, ਉਸ਼ਾ ਖੰਨਾ, ਸ਼ੰਕਰ, ਇਕਬਾਲ ਕੂਰੇਸ਼ੀ ਆਦਿ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਨਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦਾ ਫ਼ਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ (1980-90)

ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਡਿਸਕੋ, ਪੋਪ, ਰੋਕ ਆਦਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਫ਼ਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਹੋ ਕੇ ਪੋਪ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਭੱਪੀ ਲਹਿਰੀ ਨੇ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਸਿੰਥੇਸਾਈਜਰ(ਸ਼ੋਨਟਹੋਲਡਿੰਗ) ਡਿਸਕੋ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਭ ਦਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹਿੱਟ ਫ਼ਿਲਮਾਂ "ਡਿਸਕੋ ਡਾਂਸਰ", "ਨਮਕ ਹਲਾਲ", "ਡਾਂਸ-ਡਾਂਸ" ਅਤੇ "ਸਿਗਰਟ" ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਹੀਆਂ। 1982 ਵਿੱਚ ਕਈ ਵੱਡੇ ਬਜਟ ਦੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ "ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮੀ" ਧਰਮਕਾਂਟਾ ਰਾਜਪੂਤ, ਵਿਧਾਤਾ" ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। 1983 ਵਿੱਚ "ਵੀਡੀਉ" ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮ ਸਿਨੇਮਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਲੋਕ ਘਰ ਬੈਠੇ ਹੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇਖਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ।

1985 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ (ਰਿਚਰਡ ਏਟਨਵੋਰੇ) ਦੁਆਰਾ "ਗਾਂਧੀ" ਫ਼ਿਲਮ ਬਣੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਾਲੀਵੁੱਡ ਦੇ ਕਈ "ਆਸਕਰ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ" ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਦੀਆਂ ਕਈ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਮਿਕਸ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫ਼ਿਲਮ "ਬਹਾਰ ਆਨੇ ਤਕ" ਵਿੱਚ "ਕਾਲੀ ਤੇਰੀ ਗੁੱਤ ਤੇ ਪਰਾਂਦਾ ਤੇਰਾ ਲਾਲ ਨੀ", "ਚਿੱਠੀਏ ਨੀ ਦਰਦ ਫਿਰਾਕ ਵਾਲੀਏ", "ਦਿਲ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ", "ਮੈਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਲੱਗਿਆ ਰੋਗ" ਆਦਿ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਵੀ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਛਾਏ ਰਹੇ। ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਫ਼ਿਲਮ "ਉਮਰਾਵ ਜਾਨ" ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰੇਖਾ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾ ਭੱਸਲੇ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸੀ।

ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸਾਵਨ ਕੁਮਾਰ, ਸ਼ਸੀ ਕਪੂਰ, ਯਸ਼ ਚੋਪੜਾ, ਲੀਨਾ-ਭੰਸਾਲੀ, ਸੁਭਾਸ਼ ਘਈ, ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਆਦਿ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾ ਨੇ ਕਈ ਹਿੱਟ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਏ.ਆਰ. ਰਹਿਮਾਨ, ਜਤਿਨ-ਲਲਿਤ, ਸਾਜਿਦ-ਵਾਜਿਦ, ਅੰਨਦ -ਮਿਲਿੰਦ, ਰਾਮ-ਲਕਸ਼ਮਣ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ।

ਦਸਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਫ਼ਿਲਮੀਂ ਸੰਗੀਤ(1990-2000)

1990-95 ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਇਕ/ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਫ਼ਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਛਿਪੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੰਗੀਤਕ ਜੋੜੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

1991 ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਨਦੀਮ-ਸਰਵਨ ਦੀ ਜੋੜੀ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਿਲਮ ਆਸ਼ਕੀ, ਸਾਜਨ, ਦਿਲਵਾਲੇ, ਰਾਜਾ, ਰਾਜਾ-ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ, ਧੜਕਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਅੱਜ ਵੀ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜਦੇ ਹਨ।

1992 ਵਿੱਚ ਏ.ਆਰ.ਰਹਿਮਾਨ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜੋ ਕਿ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਸੰਗੀਤ, ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਰੋਕ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

1993 ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਜਤਿਨ-ਲਲਿਤ ਦੀ ਜੋੜੀ ਨੇ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫ਼ਿਲਮ "ਯਾਰਾ ਦਿਲਦਾਰ" ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਦੁਲਹਨੀਆਂ ਲੇ ਜਾਏਂਗੇ, ਜੋ ਜੀਤਾ ਵਹੀ ਸਿਕੰਦਰ ਅਤੇ ਖਿਡਾਰੀ ਮੁੱਖ ਸਨ।

1994-95 ਵਿੱਚ ਸਾਜਿਦ-ਵਾਜਿਦ ਦੀ ਜੋੜੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਲਿਖੇ, ਗਾਏ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਤੇਰੇ ਨਾਮ, ਮੁਝ ਸੇ ਸਾਦੀ ਕਰੇਗੀ, ਦਬੰਗ ਅਤੇ ਟਾਈਗਰ ਹਨ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਆਨੰਦ-ਮਿਲਿੰਦ ਦੀ ਜੋੜੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਰਹੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਫ਼ਿਲਮ "ਕਿਆਮਤ ਸੇ ਕਿਆਮਤ ਤੱਕ" ਜੋ ਕਿ ਆਮਿਰ ਖਾਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫ਼ਿਲਮ ਸੀ।

ਵਿਸ਼ਾਲ-ਸ਼ੇਖਰ ਦੀ ਜੋੜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੰਗੀਤਕ ਸਫਰ ਫ਼ਿਲਮ "ਓਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਓਮ" ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫ਼ਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇੰਡੀਅਨ, ਪੇਪ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੀ ਥਾਂ ਬਣਾਈ।

ਇਸ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਨਿਤਿਨ-ਮੁਕੇਸ਼, ਅਨੁਰਾਧਾ-ਪੈਂਡਵਾਲ, ਪੰਕਜ ਉਦਾਸ, ਕਵਿਤਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਮੂਰਤੀ, ਉਦਿਤ -ਨਾਰਾਇਣ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਧਨਾ- ਸਰਗਮ ਅਤੇ ਅਨਵਰ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਵੀਹਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਫ਼ਿਲਮੀਂ ਸੰਗੀਤਮੁੱਖ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਫ਼ਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਅੱਜ ਅਨੇਕਾ ਉਤਾਰ-ਚੜਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਫ਼ਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਲੀਵੁੱਡ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡਦੇ ਹੋਏ ਬਾਲੀਵੁੱਡ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਦੌਰ ਮਲਟੀਪਲੇਕਸ ਸਿਨੇਮਾ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ।

ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਇੱਕੋ ਜਗ੍ਹਾ 6-7 ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਲਟੀਪਲੇਕਸ ਥੀਏਟਰ ਅੱਜ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਸੁਪਰਹਿੱਟ, ਸੈਮੀਹਿੱਟ ਅਤੇ ਫਲਾਪ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਖਾਸੀ ਚੰਗੀ ਆਮਦਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 2006 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਡੇਢ ਅਰਬ ਡਾਲਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 65.80 ਅਰਬ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦਾ 30% ਹਿੱਸਾ ਇਕਲੇ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਲਗਭਗ ਦੋ ਲੱਖ ਕਰੋੜਪਤੀ ਭਾਰਤਵੰਸ਼ੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਸਿਨੇਮਾ ਦੀਆਂ ਟਿਕਟਾਂ ਦੀ ਦਰ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੱਸ ਗੁਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਫਿਲਮਾਂ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਹੀ ਬਾਕਸ ਆਫਿਸ ਉੱਤੇ ਟਿਕ ਕੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਨੂੰ ਡੁਬੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੱਜ ਸਿਨੇਮਾ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪੈਸਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਅਨੇਕਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਾਨੇ ਵੀ ਅੱਗੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਨਵੀਆਂ ਉੱਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਛੁੱਹਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਲੱਭਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਹਿੰਦੀ ਸਿਨੇਮਾ ਨੇ ਇਕ ਲੰਬਾ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਦੌਰ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਜੋਂ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਅਤੇ ਗੀਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਨਿਰਾਰਥਕ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਲਚਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਡਿਸਕੋ ਅਤੇ ਰਾਕ-ਪੋਪ ਆਦਿ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਾਰਾ ਸੰਗੀਤ (ਸਿਨਥੇਨਾਈਜ਼ਰ) ਵਾਦਾ ਉੱਤੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਹਿੱਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਟਿਕਦੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 40 ਤੋਂ 70 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਝਾਤ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਫਿਲਮੀ ਗੀਤ ਅੱਜ ਵੀ ਤਰੇ ਤਾਜ਼ਾ ਅਤੇ ਜਿੰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਨਕਾਰਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਉਪਕਰਣਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਨੂੰ ਗੁਣਵਤਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਫਿਲਮੀ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਗੁਣਵਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- 1930-40 ਦੇ ਦਹਾਕੇ 931 ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 8, 247 ਗੀਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਪ੍ਰਤੀ ਫਿਲਮ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਲਗਭਗ 9 ਰਹੀ।
- 1941-50 ਦੇ ਦਹਾਕੇ 1236 ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 11, 124 ਗੀਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਪ੍ਰਤੀ ਫਿਲਮ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਲਗਭਗ 9 ਰਹੀ।
- 1951-60 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕੁੱਝ ਘਟ ਕੇ 1203 ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 9,624 ਦੇ ਲਗਭਗ ਸੀ। ਪ੍ਰਤੀ ਫਿਲਮ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਲਗਭਗ 8 ਰਹੀ।
- 1961-70 ਵਿੱਚ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 1007 ਅਤੇ 6,990 ਗੀਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਪ੍ਰਤੀ ਫਿਲਮ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਲਗਭਗ 7 ਰਹੀ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਹ ਦਹਾਕਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਹਾ।

- 1971-80 ਦੇ ਦਹਾਕੇ 1327 ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 8, 295 ਗੀਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਪ੍ਰਤੀ ਫਿਲਮ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਲਗਭਗ 6 ਰਹੀ।
- 1981-90 ਦੇ ਦਹਾਕੇ 2000 ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 10, 200 ਗੀਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਪ੍ਰਤੀ ਫਿਲਮ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਲਗਭਗ 5 ਰਹੀ।
- 1991-2000 ਦੇ ਦਹਾਕੇ 2300 ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 10, 300 ਗੀਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਪ੍ਰਤੀ ਫਿਲਮ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਲਗਭਗ 8 ਰਹੀ।
- 2000-11 ਦੇ ਦਹਾਕੇ 2400 ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 7, 400 ਗੀਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਪ੍ਰਤੀ ਫਿਲਮ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਲਗਭਗ 7 ਰਹੀ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. ਡਾ.ਉਮਾ ਗਰਗ, ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਸੇਂਦਰਿਆ ਬੋਧ (ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ), ਪੰਨਾ-2.
2. ਫਿਰੋਜ਼ ਖਾਂ ਰੰਗੂਨ ਵਾਲਾ ਭਾਰਤੀ ਚਿੱਤਰਪਟ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-3
3. ਡਾ.ਉਮਾ ਗਰਗ, ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਸੇਂਦਰਿਆ ਬੋਧ (ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ), ਪੰਨਾ-3
4. ਫਿਰੋਜ਼ ਰੰਗੂਨ ਵਾਲਾ, ਭਾਰਤੀ ਚਿੱਤਰਪਟ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-6
5. ਸ੍ਰੀਵਾਸਤਵ ਬੱਚਨ, ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮੋ ਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਪੰਨਾ-5
6. ਡਾ.ਉਮਾ ਗਰਗ, ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਸੇਂਦਰਿਆ ਬੋਧ (ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ), ਪੰਨਾ-7
7. ਡਾ. ਵਿਮਲ, ਹਿੰਦੀ ਚਿਤਰਪੱਟ ਐਵੰਮ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-6
8. ਫਿਰੋਜ਼ ਰੰਗੂਨ ਵਾਲਾ, ਭਾਰਤੀ ਚਿੱਤਰਪਟ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-8
9. ਡਾ. ਵਿਮਲ, ਹਿੰਦੀ ਚਿਤਰਪੱਟ ਐਵੰਮ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-10

SIKHISM AND SOVEREIGNTY

Harbhajan Singh Sapra

With the above salutations to the august reader, this bouquet of diversity of Sikhism with Simran (Meditation), Sewa (Selfless Service of entire Humanity), Shaheedi (Martyrdom) and Sovereignty (Ardas - daily prayer of Raj Kare Ga Khalsa) is unfolded here in a simple narrative, in four historical periods :-1469 AD - 1708 AD

Shri Guru Nanak Dev Ji, founder of the Sikh Faith, laid the foundation of a New Panth or Guru's path. This was distinct from ways of Hindus and Muslims. New Guru Panth was based on Shabad "Hymn or word of Guru (teacher)" and Sangat (Congregation) gathering of people called Sikhs "meaning learners." Guru Nanak Dev Ji openly spoke about the atrocities committed by the then Ruler Babur. For this Guru Nanak Dev Ji was put into prison and assigned a task of grinding corn for the army of Mughals. Babur visited the prison and was very much influenced by pious face of Guru Nanak Dev Ji, granted Him liberty and respectfully invited Guru Ji in his tent for discussions. The incident is recorded in the portion of Shri Guru Granth Sahib ji as Babur Vani. Guru Nanak Dev ji said "of what use is being pious, if one does not have courage to speak out against injustice or to stand beside the weak, the poor, the oppressed and the needy. (1469 AD - 1539 AD)

In the history of Sikhism when Emperor Akbar and the King of Haripur went to meet Guru Amar Das Ji, the third Sikh Guru, at Goindwal Sahib, they together had to share langar in Pangat (sitting in a row in the congregation to share free food as equals), before meeting the Sikh Guru. Akbar was highly impressed by the tradition of free food and expressed his desire to grant fertile land to contribute in expenses of langar. Guru Amar Das Ji politely declined by stating that "God has given me every thing I need and my Sikhs voluntarily provide their services in running the langar." The Emperor then said "I see that you desire nothing for yourself but still I want to do something for you. I need your blessings. I wished to grant some villages. You refuse to accept. Instead I shall grant them to your daughter Bibi Bhani. After all, she is just like a daughter to me. No one is "high or low" and "rich or poor" in Sikh ethos. This tradition of free food in Sangat and Pangat continues till today in all Gurudwaras in all corners of the world. Tradition of serving free food was set by Guru Nanak Dev Ji with an incident called Sucha Sauda

‘True Transaction’, when Guru Nanak Dev ji spent the money meant for trade, to feed the hungry Sadhus. (1552 AD - 1574 AD).

The 5th Sikh Guru Arjan Dev Ji was the first Sikh Guru to be Martyred in Mughal custody in Lahore Jail in 1606 AD. According to Jahangir’s TUZK-E-JAHANGIRI (Jahangirinama) which discussed Guru Arjan’s support for Jahangir’s rebellion son Khusrau. Jahangir was jealous and out raged, most probably he did not understand the philosophy of Sikh Gurus. Emperor referred to Guru Arjan as a Hindu, who had captured many of the simple-hearted people along with the ignorant followers of Islam. Too many people were becoming influenced by Guru Arjan’s teachings and if Guru Arjan did not accept to become a muslim, this Guru has to be extinguished. Shaikh Ahmad Sirhindi cheered the punishment and execution of Guru Arjan, calling the Sikh Guru, an infidel. In contrast Mian Mir - the Sufi friend of Guru Ji, lobbied when Jahangir ordered the execution and confiscation of Guru Arjan’s Property.

According to the Sikh tradition, before his execution, Guru Arjan instructed his son and successor Hargobind to take up arms, and resist tyranny. His execution led Sikh Panth to become armed so as to pursue resistance to the persecution under the Islamic Rule. Michael Barnes states that the resolve and death of Guru Arjan strengthened the conviction among Sikhs that, “personal piety must have a core of moral strength. A virtual soul must be a courageous soul. Willingness to suffer trial for one’s conviction was a religious imperative.” (1581 AD - 1606 AD).

Unlike other Sikh Gurus who are fondly remembered for their spiritual insights, Guru Hargobind, the sixth Guru is additionally credited for spearheading the militarisation of the religion. J.D. Cunningham - British Historian documents in his book titled History of The Sikhs “ So far as Hargobind knew or thought of philosophy as a science, he fell into the prevailing views of the period : God, he said, is one, and the world is an illusion, an appearance without a reality. ”

Guru Hargobind revealed himself in front of his devotees on 24th July, 1606. He wore a saffron gown, a churidar pyjama along with a turban and an aigrette pinned on it. He also donned a belt that held two swords from his waist. Gur Hargobind said “My rosary shall be the sword belt and on my turban, I shall wear the emblem of royalty.”

History reveals that Guru Hargobind emerged both as spiritual teacher and a military ruler. The swords worn by Guru Hargobind represented the philosophy of miri-piri symbolising power (miri) and spiritual skill (piri).

Apart from reinventing Sikh traditions through militarisation, Guru Hargobind also instituted the AKAL TAKTH (supreme seat) directly opposite Harmandir Sahib in Amritsar. The TAKTH emerged as a common space for Sikhs from all walks of life who could share their grievances and also address questions about their faith. Under Guru's Rule the Sikh Army managed to defeat emperor Jahangir's successor, Shah Jahan. Guru Hargobind fought four battles against Mughal forces and skilfully being better, won all of them. (1606 AD - 1644 AD)

Mukhlis Khan, a Muslim Historian who was also witness to the last war, fought between '6th Guru and Mughal s' has written this :

"Throughout the battle, the Guru's Face showed only Sublime Disinterest, far above the base interest of anger and desire for revenge, often associated with war"

Guru Har Rai Ji, the seventh Sikh Guru, is known for maintaining the large Army of Sikh soldiers that the sixth Guru had amassed, yet avoiding military conflict.

8th Guru Har Krishan Ji received supreme level of spirituality in a very young age and set an example of service to humanity by serving the suffering people in swear epidemic of cholera and smallpox with complete devotion. Guru Ji himself was seized by attack of smallpox and eventually passed away. (1656 AD - 1664 AD)

9th Guru Teg Bahadur Ji preferred martyrdom and was executed on the orders of Emperor Aurangzeb for providing protection to Hindus and Sikhs against a 17th century Sharia law forcing them to convert to Islam, on 24th November 1675 AD.

Tenth master, Guru Gobind Singh Ji, transformed "Sikhs into a religious and military Commonwealth" by ordaining a new order on March 30, 1699 AD (Vaisakhi day) The Khalsa Panth, literally meaning the pure path for world wide community.

Qazi Nurul Islam states that Sikhism goes one step further for attitude towards other religions and its world views. "Sikhism is the religion which was founded on the Principles of Interfaith Understanding, Mutual Respect and Harmony."

Sir Aurobindo, the sage scholar of Pondicherry observed "A more striking instance was the revealing of Sikh religion, its long line of Gurus and the novel Direction and form given by the Tenth Guru in the Democratic Institution of Khalsa. The Sikh Khalsa was an astonishing way, an Original Novel Creation and its face was turned not to the past but to the future."

10th Guru, Guru Gobind Singh Ji (1666AD-1708AD) declared “When all peaceful methods fail to change the mind of the wicked, it is justified to pick up the sword to save one’s honour.” Sikh Gurus fought the wars only in defence and not for offence. When 10th Guru was busy in religious and academic functions at Paonta Sahib, a battle was forced by the Hill Kings. Sikhs won this first war fought at Bhangani to save the Hill Kings from the ferocious attack of Mughal Commander. Subsequently skirmishes with Hill Kings were won by Khalsa armies. Then the Hill Kings fearing the might of Sikh Army, joined forces with Mughal Army which led into four major wars. All these wars were won by Sikhs against much larger armies except the battle of Anandpur Sahib. Guru Gobind Singh Ji along with his soldiers had to vacate the Anandgarh Fort due to promises made by Hill Kings and Mughals which were never kept. Daulat Rai studied these facts thoroughly and wrote a book “Sahib - e - Kamal-Guru Gobind Singh”. He observed that, had the ungrateful Hindu Kings joined the Guru Ji, India would have gotten freedom much before the end of 17th century. 4 Sons and Mother of Guru Gobind Singh Ji met Martyrdom in this war. Guru Ji remained composed and wrote a letter ‘Zafar Nama’ (Declaration of victory) to Emperor about his officers relinquishing the path of truth by false promises. 1708 AD - 1709AD

The first Sikh war of freedom and sovereignty was fought by Baba Banda Singh Bahadur from 1708 AD to 1715 AD. Banda Singh Bahadur challenged and defeated the Mughal army. He captured Samana and Sadaura in 1709 AD. He won the battle of Chappar Chiri and captured Sirhind killing Wazir Khan on May 10, 1710 AD. He then established his head quarters at Lohgarh Fort (Mukhlispur) in lower Shivalik Hills which became the Capital of First Sikh State. Banda Bahadur struck coins in the name of Nanak-Gobind Singh with Persian inscriptions and issued orders under his seal.

Banda Bahadur ruled over the region bounded on the North by Shivalik Hills, on the West by river Tangri, on the East river Jamuna and in the South boundary of Karnal-Thanesar & Kaithal-Samana. He abolished the Zamindari System of land prevailing under the Mughal rule and declared the actual cultivators as the owners of the land.

Lohgarh Fort was captured by Mughal army and Baba Banda Singh Bahadur was brutally executed in Delhi on June, 1716 AD. After that the torch of the Khalsa was taken up by new warriors like Baba Deep Singh, Nawab Kapur Singh, Chaajja Singh, Bhuma Singh, Hari Singh Dhillon, Jassa Singh Ramgaria, Jassa Singh Ahluwalia, Budh Singh, Charhat Singh Sukerchakia and others. Nawab Kapur Singh became supreme commander

and organised Sikh MISLS (confederations) in to Budha Dal and Taruna Dal. Jassa Singh Ahluwalia became joint commander of Dal Khalsa.

Khalsa remained engaged in a prolonged fight against Mughal Rulers who were practicing tyranny and terrorism. Mughal emperor Faruk Siyar issued edict of either Islam or death for Sikhs and a schedule of rewards for Sikh Head of Rs. 25/- and for captive alive Sikh Rs.100/-. This killing spree continued by Mughal Rulers like by Zakria Khan, Mir Manu, and Ahmad Shah Abdali.

Nadir Shah asked Zakria Khan (Governor of Lahore in 1739 AD) “ Who are these men with turbans and beards ? Where do they live ? Why can’t we finish them once for all. Zakaria replied “They are fakirs and have no houses, they live on horseback and camp in the forests.” Nadir Shah rightly observed “ I smell in them the power to rule. Keep an eye on them.” This prophecy became a reality by end of the century.

Zakria Khan ordered Martyrdom of Bhai Mani Singh by cutting him to pieces joint by joint. He also ordered Martyrdom of Bhai Taru Singh by scaring his scalp.

Many Sikhs were tortured and killed by Mughal Army with their touts like Lakhpat Rai. First holocaust (smaller massacre) virtually wiped Sikh population in 1746 AD with 7,000 Sikhs being killed and 3000 captured. In 1748 AD Mir Manu became governor of Lahore. Mir Manu joined hands with Abdali and continued in the Tirade of terrorism and cruelty against Sikhs. Despite such annihilations, Sikhs kept on reorganising themselves and fighting Abdali army which attacked India seven times.

In 1756 AD Abdali attacked Delhi and toppled Mughal government. While he was returning with caravan loaded with gold, valuables and women prisoners, the Sikhs attacked him. The women prisoners were freed and escorted to their homes. Sikh army took away most of the treasures. This stunned Ahmad Shah Abdali. In anger, he desecrated Harmandir Sahib and filled the Sarovar with debris (1757 AD). This news disturbed 75 years old Baba Deep Singh Ji. Just before deciding to proceed towards Amritsar, Baba ji offered his prayer “If my head is severed, let it be, but do not sever my Sikh way of life.” Baba Deep Singh was joined by 5000 Sikhs who fought with confidence and ferocity against 20,000 strong Mughal army. Mughal army fled away in terror of Baba Deep Singh who continued fighting while holding his severed head in one hand and Khanda (Vertical two edged sword) in another. Sikhs won this battle and again defeated the Mughal Army in Hoshiarpur in 1758 AD.

In 1759 AD Abdali lost the battle of Lahore twice. In 1761 AD, Sikhs were able to occupy Lahore. Jassa Singh Ahluwalia was conferred the title of 'Sultanul Kaum '(King of Sikh Nation) and installed as the leader of the Sikhs.

In sixth invasion in 1762 AD, Abdali returned with very large Afghan army. Knowing this, Sikhs vacated Lahore and moved towards Malwa for safety. But the cavalry of Abdali army took the slow moving Sikh men, women and children (about 60,000) by surprise near village Kup and slaughtered 30,000 of them mercilessly. This massacre was the heaviest blow for Sikhs (known as Wada Ghalughara-large massacre).

Sikhs recouped their strength again within months, took over Sirhind and pushed Abdali out of Amritsar and celebrated Diwali Day of Oct 1762 AD. Abdali invaded India for the seventh time in December 1764 AD. Sikhs fought a fierce battle but Afghans went berserk, looted and devastated the area as far as they could. Abdali felt helpless, sorrowful and dejected man before Khalsa and left for Afghanistan. Tyranny does not have a long life and tyrants always perish under the weight of their own sins. Khalsa left the jungles and descended into the plains and became lords of the state again. In April 1765 AD Sikhs gathered at Akal Takht and decided to rebuild the Harmandir Sahib with devotion and vowed to protect it constantly from future desecrations. Amrit Sarovar was also cleaned. A lot of effort and money was spent on rebuilding the Harmandir Sahib. Regular daily recitation of hymns was started again.

After humbling Mughals, Sikhs formed independent principalities known as MISLS meaning confederations. They exercised sovereignty in Punjab and sang "Raj Kare Ga Khalsa" with firm belief that their prayers will become a reality one day. Having defeated the Afghan army in open battle, Sikhs under the leadership of Baba Baghel Singh, attacked Delhi and conquered it in 1783 AD. Shah Alam was the ruler. His Begum saved the reputation of her husband by becoming a sister of the Sikhs. Funds were allocated from Government revenues for regular maintenance of Khalsa army. Shah Alam also gave permission to build gurdwaras despite objections from Muslim people. It was during this period, Sis Ganj, Rakab Ganj, Bangla Sahib and other Gurdwaras were constructed under supervision of Baba Baghel Singh.

MISLS (confederations) ruled Punjab (1765 AD - 1799 AD) until Maharaja Ranjit Singh united them. Ranjit Singh entered Lahore on July 7, 1799 AD when he was 18 years of age. He hammered these Sikh factions into a Nation. Ranjit Singh declared himself as Maharaja on April 12, 1801 AD. He developed this nation into one of the

Most Powerful States in Asia. Sikh Rule extended from borders of China and Tibet in the North to deserts of Sindh in the South and from Afghanistan in the North - West to the river Ganga in the east (1801 AD - 1849 AD). Ranjit Singh called his rule as “Sarkar-a-Khalsa” and his court as “Darbar Khalsa.”

Sikhs, Hindus, and Muslims lived happily in peace and prosperity. There was perfect law and order and there was no system of capital punishment (even for those who indulged in treason). Sikh Nation which possessed one of the most disciplined armies in the whole of Asia was highly respected even in Europe. Louis Philips of France and King William of England sent presents to the Sikh Monarch - Maharaja Ranjit Singh - from all the way from Europe. Many foreigners were employed in the Sikh Nation. Maharaja Ranjit Singh died in his sleep on 27th June, 1839 AD.

After death of Maharaja Ranjit Singh, the Khalsa empire was severely weakened by interior divisions and political mismanagement. This opportunity was used by British East India company to launch Anglo Sikh Wars. The British army suffered terrible casualties but prevailed to take control of Ferozeshah (1845 AD). British General Sir James Hope Grant recorded “Truly the night was one of gloom and forbidding. Perhaps never in the annals of warfare has a British Army, on such a large scale, been nearer to defeat which would have involved annihilation.” General Sher Singh Attariwala (most people may not have heard of him) commanded Khalsa Army against British Army in the second Anglo-Sikh war in 1849 AD. He was the only Sikh General all over Asia, whom British forces failed to defeat, despite being militarily and logically overwhelmingly strong. A British Officer quoted thus about the enemies (Khalsa Army) he faced on the battlefield of Chillianwala :-

“The Sikhs fought like devils, fierce and untamed. Such a mass of men, I have never set an eyes on and as plucky as lions. They ran right on the bayonets and struck their assailants when they were transfixed.” Sikh Empire was finally dissolved at the end of the Second Anglo Sikh War-1849 AD in to separate princely states and in to the British province of Punjab. 1849 AD - 1947 AD

Sikhs served in the British Army through out the British Raj. Sikh units fought in the first world war as the “ Black lions “ as well as during the second world war in Malaysia, Burma and Italy. The strength of the British army in Malaya was 104,625 troops and Sikhs represented 60% of the total Indian force that fought against the Japanese invasion of Malaysia and Singapore.

Sikhs were allowed to use traditional Sikh weapons such as Chakrams (Steel Rings) and Kirpan (Swords). It was not uncommon to see the Sikh Holy Scriptures - Shri Guru Granth Sahib Ji being carried before marching of Sikh Battalion or even on the front lines of battling grounds.

The battle of Sarangarhi is one of the great battles in Sikh Military History. On 12 Sept, 1897 AD, a contingent of 21 soldiers from the 36th Sikh Battalion led by Havildar Ishar Singh held off an Attack by 10,000 Afghan Soldiers for several hours. All 21 Sikh Soldiers chose to fight till death, instead of surrendering to enemy. In the recognition of their sacrifices, the British Parliament paid them respect by awarding each one of them 'The Indian Order Of Merit' - Equivalent to the Victoria Cross.

In the last two world wars 83,005 Turban Wearing Sikh Soldiers were killed and 1,09,045 were wounded. They all died or were wounded for the freedom of Britain and the World - enduring shell fire with no other protection but the Turban alone - the Symbol of their Faith.

The Sikh Regiment is one of the most Decorated Army with 14 Victoria Crosses, 21 First Class Indian Order of Merits, Two Param Vir Chakras, 14 Mahavir Chakras, 5 Kirti Chakras, 67 Vir Chakras and 1596 other awards.

In "The Sikh Regiment In The Second World War" a book written by colonel F.T Bardwood, with forward by Sir Frank Messervy states :-

"Finally, we that live on, can never forget those comrades, who in giving their lives, gave so much that are great and good to the storey of the Sikh Regiments. No living glory can transcend that of their supreme sacrifice. May they rest in peace."

Sir Winston Churchill made a speech about the bravery of Sikhs in Parliament :-

"British people are highly indebted and obliged to Sikhs for a long time. I know that within this century, we needed help twice and they did help us very well. As a result of their help, we are today able to live with honour, dignity and independence. In War they fought and died for us, wearing the turban."

Martial India - F. Yeats Brown states :-

"Remarkable people, the Sikhs, with their Ten Gurus (Dispeller of Darkness), Five Distinguished Marks, and their Initiation Rites of water (Amrit) stirred with steel, The People who have made history and will make it again."

Historical Sikh Events related to Indian Independence movement needs to be referred here. Sikhs are the custodians of Indian Values but their contributions are being

forgotten slowly and gradually due to vested interest. It is now well known that the Sikhs Lost their Empire not in wars but in the dark cellars where aggression and treason joined hands to hatch a conspiracy against them.

The traditional traitors and brokers, like Dogras (Gulab Singh - Dhian Singh) UP Brahmins (Tej Singh - Lal Singh) and others, connived with the British Government to be able to raise their feudal estates on the ruins of Khalsa Empire.

Notwithstanding the laying down of arms, the passion of freedom continued to burn in every Sikh Heart, while all other people of India had completely reconciled to their subjugation. Sikhs were the only Nation which kept on motivated for freedom by their prayer, recited every day with beat of drums proclaiming “Raj Kare Ga Khalsa”

Britishers had hardly settled down in their new territorial acquisitions, when Bhai Maharaj Singh of Naurangbad had raised the standard of Revolt in 1847 AD. Bhai Sahib was deported to Singapore where he breathed his last in a jail.

S. Attar Singh Attariwala was another Sikh Hero to Revolt. After 1857 AD, the alien rulers of India tightened their rules but flame of freedom could not be suppressed. In 1872 AD, the love for freedom manifested in the revolution of non cooperative movement by Baba Ram Singh Namdhari. 65 of his followers were blown to pieces by guns at Malerkotla. Baba Ram Singh was exiled by British Government to Burma.

The Sikhs living abroad specially in West Coast of America formed a revolutionary party, known as “Gadder Party” in 1907 AD which became a head ache for Britishers.

Sikhs travelling by ship S.S. Kama Gata Maru were shot at when they reached Budge Budge. Many of them were shot dead while some of them escaped to spread the message of revolution against Britishers in every part of India (1912AD-1916 AD) During Martial Law Regime in 1919 AD, Sikhs raised bold and open revolt against the Britishers. Majority of the people massacred in Jallianwala Bagh were Sikhs.

The Gurdwara Reform Movement (1920 AD-1925 AD) to bring Gurdwaras under democratic control of Sikhs, exploded the myth of un-invincibility of the British Power in India. Even Mahatma Gandhi complimented the success of Sikhs peaceful movement and sent a telegram to Akalis in appreciation.

Pandit Madan Mohan Malviya was so much impressed that he advised Hindus to baptise at least one of their family members as a Sikh, if they wanted to be free from British Rule.

Jawahar Lal Nehru faced a Jail Sentence while observing the peaceful Sikh Jaito Morcha where Sikhs faced the greatest Danger to their Lives from the British Empire.

F.C. Andrews saw the spirit of Christ manifesting itself in the peaceful suffering of Sikhs at the hand of British Police, in the Guru Ka Bagh Morcha at Amritsar.

S. Udham Singh waited for 21 long years to avenge the atrocities committed by Mr.D'yer in Jallianwala Bagh.

S. Bhagat Singh made supreme sacrifice for the national cause and set an example for his countrymen to follow.

I.N.A was first founded by General Mohan Singh and most of the soldiers joining the ranks were Sikhs. Rebel Units raised in Germany, Japan and Italy were also by Sikhs. Neta Ji Subhash Chander Bose took charge of INA later on.

There was no sphere of national struggle where the Sikhs were not in the fore front. The Sacrifices they have made are far greater qualitatively and quantitatively both. Though their population was 1.5% of the total population of India, their contribution in terms of sacrifices amount to more than 90% in the freedom movement of India. In the year 1942 AD to 1943 AD, indiscriminate arrests were made during course of 'Quit India Movement' - 70% arrested were of Sikhs.

Sikhs made important contributions towards organising Indian National Army, the mutiny of Indian Navy and the Strike of Delhi Police in 1946 AD. Then Indian Independence happened resulting in the partition of 1947 AD when half of the Sikh population was torn apart from their kith and kins, from their ancestral homes and hearths, from their fertile land and from their religious places.

A leading article in Statesman written on 3rd Jan, 1948 AD stated :- "A mass transfer of population and disruption of tradition and economy, relatively harsher and much less manageable than any other calamity in the afflicted sub-continent has happened, which Sikhs have been forced to bear. Probably 40% of this small but doughty people were in one manner or another, described as refugees."

The negotiations during change of Power from British Government to the Indian Government resulted in Sikhs deciding to go along with Indian Government, rather than going for an independent Sikh State with rosy promises of treatment of equality.

In July, 1946 AD, The Indian Congress working committee met in Calcutta which affirmed the assurances already given to the Sikhs which was confirmed in a press conference by Pandit Jawahar Lal Nehru with the following flowery words :-

“The brave Sikhs of the Punjab are entitled to special consideration and there is nothing wrong in an area and setup in the North wherein the Sikhs can experience the glow of freedom.” In these words, an autonomous state to the Sikhs within India was promised.”

1947 AD - 2021 AD

After Partition events happened which lead to further grievances in Sikh Community.

In Punjabi Suba Demand most of the Hindus refused to acknowledge Punjabi as their mother tongue which resulted in trifurcation of Punjab into Haryana and Himachal and Sikhs obtained a majority state of Punjab on Nov 1, 1966 AD.

Subsequently a section of Sikh Leaders started demanding more autonomy for the State alleging that the Central Government has discriminated against Punjab. The early stages of Sikh agitation for equal rights was peaceful, leading one commentator to note :- “Over 100,000 volunteers have been arrested. A such a high number of arrests is undoubtedly a national record and so has been the peaceful nature in which the Satyagraha (protests) of this magnitude have been handled by extreme tolerance.”

Though the promise was never kept, Sikhs remained peace loving patriotic citizens of the Country and when ever the need arose, contributed to their level best. An example is the Fund Collection drive by Pandit Jawahar Lal Nehru after 1962 AD war with China, for National Defence Fund which spells that 130 Kg gold was donated by the Punjab Government, half of which had come from the people of Amritsar. NDF reported on November 28, that it had received Rs 8 Crore, of which 46 % had been contributed by Punjab. Congress could only collect 0.6 Kg of Gold.

Subedar Joginder Singh received posthumously the Gallantry Award “The Param Vir Chakra” for single handily killing more than 50 Chinese Soldiers, creating a History in Indian Army, in Sino-Indian war of 1962 AD.

Veer Chakra was awardee Late Lt. General Harbaksh Singh who was the hero of 1965 Indo- Pak War and was confirmed with The Padma Bhushan award in 1966 AD

Air Marshal Arjan Singh, an Icon of Military History (always be remembered as a war Hero) had successfully led a young IAF during 1965 AD Indo-Pak war. He was awarded posthumously with Padma Vibhushan for his astute leadership of Air Force. Lt General Jagjit Singh Aurora PSVM was the poster boy of 1971 AD Indo-Pak War.

In the eastern command Gen. Aurora led to an overwhelming victory, Splitting the Pakistan into two. With creation of Bangladesh, General Aurora also received the

surrender from (Governor of Pakistan) and Commander of the Pakistan Army - Lt Gen. Niazi along with 90,000 Pakistani Army troops. This was the largest surrender by an enemy army, since world war two.

Brigadier Kuldip Singh Chandpuri was a major in Indian Army in 1971 AD war. His valiant action in famous Battle of Longewala will always be remembered in Indian Military History. He was awarded Maha Vir Chakra for his exceptional Leadership.

Flying Officer Nirmal Jit Singh Sekhon is the only Flying officer to be honoured by Param Vir Chakra. He was posted in Srinagar for the Air Defence in 1971 AD war. Anandpur Sahib Resolution included both religious and political issues and was unanimously adopted by Shiromani Akali Dal at the meeting held at Anandpur Sahib on 16-17 Oct, 1973 AD. It asked for recognising Sikhism as a religion separate from Hinduism. It also demanded that powers be generally devaluated from the Central to state Governments with more autonomy to Punjab Government. S. Harcharan Singh Longowal President of Akali Dal Stated :-

“Let us make it clear once for all that the Sikhs have no design to get away from India in any manner. What they simply want is that they should be allowed to live in India as Sikhs, free from all direct and indirect tampering with their religious way of life. Undoubtedly the Sikhs have the same nationality as other Indians.”

Despite the resolution declaring its goals within the context of the state and leaving the power of Foreign Relations, Defence, Currency and General Communication as subjects to Central Government, Indira Gandhi, Congress leaders and rivals of Akali Dal viewed Anandpur Sahib Resolution as a secessionist document.

In 1978 AD Nirankari baba Gurbachan Singh led a parade across Amritsar chanting anti Sikh slogans and claiming himself as ultimate Guru. He used Amrit to clean his feet and wiped them with pages torn from Shri Guru Granth Sahib Ji. Jarnail Singh Bhindranwale sent peaceful protestors against this un-tolerable audacity of Nirankaris who started short gunning the innocent Sikhs and killed 13 of them in cold blood.

Baba Gurcharan Singh and 60 other Nirankaris were prosecuted but were acquitted on 4th January, 1980 AD. Sikhs suspected that the Nirankaris were aided and abetted by Central Government and the urban Hindu elite of Punjab. On 20th April, 1980 AD

Baba Gurbachan Singh - the Nirankari head was assassinated. Bhindranwale was accused and took shelter temporarily in Akal Takht Complex, to evade arrest.

In 1981AD, Bhindranwale voluntarily offered his arrest in Amritsar, where he was detained for 25 days, but was released because of lack of evidence. Every one knew he was completely innocent and was genuinely and exclusively dedicated to the teachings of the Gurus. In December 1983 AD, a senior police officer in Chandigarh confessed: 'It is really shocking that we have so little against him (Bhindranwale) while we keep blaming him for all sorts of things'.

BJP leader Subramani Swami met Bhindranwale five times and once spent five days with him in Golden Temple Complex in April, 1984 AD. Swami declared him as a simple saint who could not tolerate any injustice and in no way was a terrorist or anti national. Swami ji made this statement in Parliament that there was no evidence of Khalistan, movement, or of Arms & Ammunition, or transmitters in Golden Temple Complex and demanded a white paper for truth to come out in Public Domain.

In the wake of Indian Government's repression of Sikhs, some of them formed guerrilla bands to take on marauding police. In 1984 AD, in the designated Operation 'Wood Rose' Sikh youths between the age of 15 to 24 years, were picked up from their homes in large numbers. Many were tortured brutally, forcing them to take up arms against the state Government authorities.

"Any knowledge of the "Amritdharis" who are dangerous people and pledged to commit murder, arson and act of terrorism, should be immediately brought to the notice of the authorities. These people may appear harmless from outside but are basically committed to terrorism. In the interest of us all, their identity and their whereabouts must always be disclosed" Indira Gandhi during operation Wood Rose.

The Indian Government started alleging that Bhindranwale was killing Hindus and had allied with Pakistan to create Khalistan. The first time the phrase Khalistan used was by Hind Samachar news paper group. The Indian secret operation called 'Black Cats' was formed (by suggestion of Government) to disguise the Punjab Police as terrorists to kill Hindus in the countryside so as to defame Sikhs. Sant Bhindranwale condemned these killings of Hindus but was never outlined in News.

Russian Influence compounded by Harkishan Singh Surjeet, other communists and congress men, convinced Indira Gandhi of the non existent plan of formation of Khalistan by the Sikhs with the support of Pakistan. This lead Indira Gandhi to order military operation in June 1984 AD, Code Named 'Operation Blue Star' to clear Harmandir Sahib and thirty other Gurdwaras, from control of Sikh Militants The military

attack started on June, 3rd and continued till 8th June, 1984 AD, with tanks resulting in killings of around 3000 and injuries to 700 innocent visitors to Gurdwara Sahib. 200-250 Sikh fighters were also killed including Sant Bhindranwale.

The handling of the operation resulting in damage to the holy shrine and loss of life, lead to wide spread criticism of the Indian Government. The Indian Prime Minister herself was assassinated by her two Sikh bodyguards in retaliation. Following her death, 17000 Sikhs were killed in the 1984 AD riots all over India. On 10th Aug, 1986 AD, General Vaidya, incharge of Operation Blue Star, was killed in Pune in broad day light, on a main road.

After operation Blue Star, Mr. Rajiv Gandhi (Prime Minister) reached out with a compromise with Longowal called Rajiv - Longowal Accord on 24th July, 1985 AD. The Government accepted the demands of Akali Dal who in turn agreed to withdraw their agitation against the Government. Some of the demands of this accord could not be met due to some disagreements. This resulted in Harcharan Singh Longowal getting assassinated by the Sikh Militants, who were opposed to this Accord.

The subsequent Punjab Insurgency saw several secessionist military groups becoming active in Punjab. Indian security forces suppressed the insurgency in early 1990's by doing genocide upon the innocent Sikhs. Over 25,00,000 Sikhs were killed according to Jaswant Singh Khaira who was also killed in a fake police encounter. Khushwant Singh described these times as "I felt like a refugee in my own country. I felt like a Jew in Nazi Germany." In 2002 AD the claims of the popular right wing Hindu Organisation 'the RSS', were that the "Sikhs are Hindus" which angered Sikh sensibilities. Many Sikhs are still campaigning for justice for the brutalities and jail sentences suffered by them in those times, which does not seem to be delivered.

Sikhs have now grown into a Multinational Community with foot print in every corner of the world. Total Sikh Population stands at 30 Million world wide - out of which 83.2% live in India (Which is 1.72% of Total Population of India). In every country of the world , Sikhs are making inroads by excelling in every walk of life.

S. Manmohan Singh is a highly respected Indian worldwide as an Economist, Academia, and Politician who has served as the 13th Prime Minister of India from 2004 AD to 2014 AD for Ten Long years.

Air Marshal Arjan Singh is the only Indian 5 Star General and famous world over.

In the United States the former US Ambassador of the United Nations and former Governor of California - Nikki Haley was born and raised as a Sikh.

Nuclear Scientist S. Piara Singh Gill worked on the Manhattan Project.
Fibre Optics Pioneer was a famous USA scientist named S. Narinder Singh Kapany.
Physicist, Science writer and Broadcaster is a Sikh - Simon Singh.

S. Kartar Singh Thakral of Thakral Holdings Singapore is a successful businessman with total assets equivalent to 1.4 Billion Dollars.

Bob Singh Dhillon is the first Indo- Canadian Billionaire.

S. Ajay Pal Singh Bagga is CEO of Master Card.

Indian born Canadian Sikh - Harjit Singh Sajjan is the Canadian Minister of Defence.

Now Sikhs and their religion is being recognised as a distinct religion world wide.

The American Non- Profit Organisation "United Sikhs" has successfully fought to have Sikhs included in the US Census as "Ethnic Minority" and with belief that "they (SIKHS) are more than religion".

Sikhism is now a State-Registered Religious Denomination Community in Australia. Sikhs are now a Dominant Ethnic Group in Canada.

Sikhism is legally recognised as a Separate Religion in U.K. under the UK's Race Relation Act -1976 AD.

Sikhism is one of the youngest major religion and world's fifth largest Organised Religion. As the world population comes in direct contact with Sikhs now and gets impressed by its simplicity and clarity of thought, they are now adopting Sikh Religion voluntarily. 3HO - an organisation of Bhajan Singh Yogi - popularly known as Gora Sikhs were mainly centred around Espanola- New Mexico, Los Angeles and California. Some of the famous personalities who have adopted Sikhism is listed here

Bhai Mardana - Companion Of Guru Nanak Dev Ji was the first adoptee of Sikh faith from Islam.

Alexander Atkins - actress and daughter of former British cabinet Minister Jonathan Atkins adopted Sikh Religion and named as Uttrang Kaur Khalsa.

Babaji Singh Khalsa a Mexican Sikh who is credited for translating Guru Granth Sahib, the holy text of the Sikhs into Spanish Language.

Vic Briggs a convert to Sikhism, currently plays classical Indian and Hawaiian Music became Vikram Sing Khalsa and was the first non - Indian to perform Kirtan at Harmandir Sahib.

Gurmukh Kaur Khalsa born in 1943 AD as Mary May Gibson in Illinois, is a teacher of Kundalini Yoga and is the founder director of the Golden Bridge Yoga Centre. Kristen Lindholm - former model and actress -won prizes for ballroom dancing - is a yoga instructor in New Zealand and is known by the Sikh name Vikram Kaur Khalsa.

Martin Singh is a Canadian converted to Sikhism and apolitical belonging to the NewDemocratic Party. He is a pharmacist and a business man and lives in Brampton.

Dharma Singh Khalsa born in Ohio - is the President and Medical Director of the Alzheimer's Research and Prevention foundation in Tucson, Arizona .

Syed Prithipal Singh (ne Mushtaq Hussain) only son of Muzafar Hussain and grand son of the famous Bakur Shah Muslim family of Mirpur, Kashmir, became a Baptised Sikh, inspired by Sikhism.

Sikhism has inspired many national and international philanthropists to engage in the Service of Society from the inspiring last lines of Daily Sikh Prayer (Ardas) :-

“Nanak Naam Charhdi Kala - Tere Bhaane Sarbat Da Bhala ”

By the grace of the Name of God every one will remain in high spirits (positive, buoyant, and optimistic) and His (God's) blessings will come “ wellbeing of every one in the world.”

“Sarbat Da Bhala” which means ‘blessings for every one’. The term outlines one of the most important Sikh principles literally meaning “may every one prosper”. Such is the Sikh Philosophy, far reaching and far sighted.

KHALSA AID is an International NGO with aim to provide aid in disaster areas and in Civil Conflict Zones around the world. The organisation is based on the principle

“ Recognise the whole human race as One ”

UNITED Sikhs is Associated with United Nations Department of Public Information

It is a global NGO of Humanitarian Relief and Advocacy with headquarters in New York and empowering those in need especially disadvantaged minority communities.

SIKH RELIEF NGO registered in Europe, North America and India, is supporting Sikhs and societies world wide social well fare. One of the special services being

rendered by them is welfare of prisoners under which they are providing relief and assistance for education for the children of prisoners.

WORLD SIKH ORGANISATION (WSO) Canada protects the Interest of Sikhs in Canada and around the world and advocates protection for the human rights for all.

The SIKH FOUNDATION INTERNATIONAL was founded by S. Narinder Singh Kampany-the father of fibre optics in 1967 AD the with Moto to “Inspire, Educate, and Engage” everyone.

As per Mahan Kosh (Dictionary and Encyclopaedia) the meaning of Gurdwara is ‘Door to the Guru’ i.e a place for Assembly and Worship for all those who believe in Sikhism. It is a place to learn spiritual wisdom. It’s also a place for religious ceremonies. It’s a place where children learn the Sikh Faith, Ethics, Customs, Traditions and Text. Gurdwara is also a community centre offering free food, shelter and companionship to those who need it. It can be located from far off by the saffron fluttering Nishan Sahib (Sikh Flag).

Gurdwara has become popular for world over for free food - Langar to any one, without any discretion of colour, cast, creed or faith. Any one can seek shelter here.

Many opposition leaders took Shelter in Gurdwaras (some dressed as Gur Sikhs) to avoid arrest during emergency enforced by Mrs India Gandhi in 1975 Ad which was in place till 1977 AD. About 80,000 Sikhs were also put behind bars all over India.

Ms Vijaya Lakshmi Pandit, an Indian diplomat, sister of Jawahar Lal Nehru and first female President of United Nations General assembly, stated this about emergency:

“Punjab which has been in forefront of resistance of oppression, kept its colours flying during emergency also. It was in Punjab and Punjab alone that a large scale resistance was organised against it. The worst thing that happened during Emergency was that the brave Nation was frightened into submission and no body spoke except in hushed tones. In Dehradun, where I was, I hung my head in shame, and wondered‘ if this was Bharat ‘ for which we, the freedom fighters, had suffered. Even those not actually in prison, were no less than in jail. Only in Punjab the Akalis organised morcha (Protest) against this. Punjab’s lead in such matters would continue.”

Sikhs have proved their commitment to serve humanity world over for any calamity, voluntarily and without personal gain, political gain or false accolade. Where ever the need arose, whether it was a pandemic brought by disease or natural disaster or war,Sikh volunteers were there to serve humanity of any faith or colour, at times facing

all kinds of difficulties of train or logistics and even opposition of local residents. Bertrand Russel (Philosopher-Mathematician) 1872 AD - 1990 AD had commented.

“If some lucky men survive the onslaught of the third war of atomic and hydrogen bombs, then the Sikh Religion will be the only means of guiding them. When asked, “isn’t this religion capable of guiding mankind before the third war?” He said ‘yes it has the capability, but the Sikhs haven’t brought out in daylight the splendid doctrines of this religion, which have come into existence for the benefit of the entire mankind.

This is their greatest sin and the Sikhs can not be freed from it “Far a Sikh, the word of Guru Matters and Sikhs are fully devoted to the Will of God.

“ Naa Ko Murakh, Naa Ko Siyana, Varte Sub Kichh Tera Bhana “

A quote from Shri Guru Granth Sahib Ji meaning “ As per individual perception, No one is foolish and No one is intelligent - Whatever is happening is happening by the consent of God.

Another quote from Shri Guru Granth Sahib Ji expresses the Philosophy of a Sikh :-

“ Naa Ko Bairi Nahi Begana - Sagal Sang Hum Ko Ban Aai “

Meaning, no one is my enemy and no one is stranger, I perfectly get along with all.

Another quote from Shri Guru Granth Sahib ji expresses the commitment of a Sikh :-

“ Maira Mujh Mein Kich Nahin, Jo Kich Hay So Tera
Tera Tujh Ko Saunp Tay, Kya Lagai Hai Maira ”

Nothing within myself is mine. Whatever there is, is yours (God)

If I surrender to you (God) what is already yours, what does it cost me.

Every religion teaches one thing in common i.e to be a good human being. Sikh religion goes beyond that and teaches the philosophy of service to Entire Humanity.

World over in every Sikh Temple, every day, Sikhs recite in their prayer ‘Raj Kare Ga Khalsa - Aaki Rahe Na Koye ‘which means “Only the purest of pure will rule the world and non faithful will never survive. (The person who is sincere to God will command the humanity and non trustworthy will be destroyed). Khalsa means “Pure and ‘Sovereign Free’ to rule in the hearts of every one in the world.

Guru Gobind Singh had professed :-

“ Jab Lag Khalsa Rahe Niara, Tab Lag Tej Dio Mai Sara
Jab Eh Gahe Bipran ki Reet, Mai Na karo In Ki Pateet “

So long as Khalsa retains his distinct identity, I shall give him my entire radiance and strength. But if he takes up a non-Sikh way of life, then I shall have no confidence in him and will withdraw My Support and protection. Every where in the world, in every Sikh temple, there is presence of Shri Guru Granth Sahib Ji - which has been translated into many world languages. With this, global humanity is learning to understand the philosophy of Sikh religion. Many are falling in love with the Sikhs and Sikhism and several are willingly adopting this Faith. So time is not far off when the entire world, which has become a global village, will become enlightened by the essence (message) of Shri Guru Granth Sahib Ji and will follow the path of free and fair sovereignty.

Milton Friedman writes in his book 'Sikh Jeewan Jach' :-

“Sikhs exterminate and extinguish the hunger of their country by dint of hard work and also safeguard the borders from foreign invasion. They have performed very dynamic, glorious, and effective role in breaking the shackles of slavery of India ever. If the Sikhs are given the leadership, there would not be any problem of multifaceted development of the country and that of poverty. So much so the problem of foreign attacks would be finished once for all.”

Referances:-

1. Shabdarth Shri Guru Granth Sahib By Sukrit Trust
2. Mahankosh By Kahan Singh Nabha
3. Dasam Granth By Adlaide Sangat
4. Guru Granth Sahib By S.G.P.C Amritsar
5. Message of Shri Guru Granth Sahib By DR.Sarup Singh Alag
6. Guru Granth Sahib Way of Life By D.S.D.M.C Delhi
7. Guru Nanak Dev .s 550th AnniversaryBy S.G.P.C Amritsar
And The Golden Temple
8. The Golden Temple By Mandanjit Kaur
9. The Golden Temple By Patwant Singh
10. Glimpses of Harmander By Dr. Sarup Singh Alag
11. Har Mandar Har ka Ghat By Vaid Harbhajan Singh
12. Sikh faith By Baba Iqbal Singh
13. Glimpses of Sikh History By Satnam Kaur
14. Glimpses of Sikh History By Rajinder Singh Jolly

15.	Sikh Dharam Philosophy	By Sikh Missionary College
16.	Sikh Nawan Yug Daa Dharam	By Sikh Missionary College
17.	Sikhism : A Universal Message	By Gurbaksh Singh
18.	Sikhs And Sikhism	By S.G.P.C Amritsar
19.	The Sikhs	By Khushwant Singh
20.	The Illustrated History of Sikhs	By Khushwant Singh
21.	History of Sikhs	By Macauliffe
22.	Ardaas	By Jaswant Singh
23.	Ardaas	By Dr. Onkar Singh
24.	Ardaas	By S.G.P.C Amritsar
25.	Hum Hindu Nahin	By Kahan Singh Nabha

MULTIMEDIA

26. Google Wikipedia Articles
27. S.G.P.C Web Site
28. Web Site www.gurbanifiles.com
29. sikhnet.com
30. Sikhs.org
31. gurbanifiles.net
32. searchgurbani.com
33. allaboutSikhs.com
34. rajacademy.com

A GLIMPSE AT THE LIFE OF GURU ARJAN DEV JI

Priyanka

Asst. Prof. in History Dept.

Sant Baba Bhag Singh University, Jalandhar

Guru Arjan Dev, a real thinker, a famous poet, a practical philosopher, a great administrator, a prominent politician and the first martyr of the Sikh community and religious tolerance. Guru Arjan Dev delivered the message of Guru Nanak during his reign from 1581-1606. Grandson of Guru Amar Das, son of Guru Ram Das and Bibi Bhani Guru Arjan Dev was born on April 15, 1563. The fifth guru was well versed in Gurmukhi, Devanagari, Persian and Sanskrit language apart from this, he was first Sikh born Guru. The spirit of service and self-sacrifice preached by the Gurus became a distinct national quality of the Sikhs during the time of Guru Arjan Dev. With his teachings and works he completely changed the external aspects of Sikhism. In our present writing we will focus on the life and teachings of Guru Arjan Dev.

His works

Adi Granth, popularly called 'Sri Guru Granth Sahib' was compiled by the fifth Guru Arjan Dev in 1604 A.D., includes the bani and teachings of first five gurus. The most distinguished part of this was that in this he included the compositions of both Hindu and Muslim saints which he considered consistent with the teachings of Sikhism and the Gurus. Guru Ji was a versatile genius. This can be judged from the variety and rotation of the compositions spread over about 650 pages out of the total 1430 pages of the Adi Granth. The collection of the Adi Granth was an important milestone in the history of the Sikhs.

In the centre of the city of Amritsar, Guru Arjan Dev built a temple which is now called the Golden Temple, surrounded by a Sarovar which is open to men of all castes and from all directions of the world. He asked the Muslim Sufi saint Mian Mir to lay the foundation stone. Adi Granth was gathered and established in the Golden Temple of Amritsar. It became the holy book of the new faith and created awareness among the Sikhs of their diverse community. It acts as a source of divine wisdom and bliss. Its captivating hymns, sung with deep devotion and devotion, inspire the minds of the listeners with a simple life, high thinking and high ideals of faith in the Almighty.

He also founded the holy town of Tarn Taran in 1590, lying between river Beas and river Ravi. Here at village Khara and started the excavation of a large tank which was named Tarn Taran. Another new city named Kartarpur in 1594 A.D. was established in Jullundhur Doab. He also got a Boali dug up in Dabbi-bazar, Lahore during one of his visits to the city. These construction works undertaken by the Guru called for liberal aid in the form of men and material on the part of the Sikh sangats which they rendered actively in the form of doing physical labour (kar sewa) and financial aid (kar-bheta). The sangats also played a vital role in the planning, execution and administration of the various projects in progress. Thus, the sphere of functions of the sangats were fairly enlarged under the era of Guru Arjan Dev.

The teachings of the Gurus, the abolition of caste and the establishment of Sikh missionaries across the country, as well as Amritsar as their religious headquarters, and the Adi Granth Sahib as their holy book made the Sikhs a living community was dedicated to society. The growing importance of Guru Arjan among Hindus and Muslims cast doubt on Emperor Jahangir. He was surprised to see that some Muslims were also converting to Sikhism.

Ideology in context of Bani.

Here we have tried to illustrate some of the features of the ideology of Guru Arjan dev ji in context of his notable works.

1) In his work: Bara Maha (song of twelve months) looks at the soul of the devotee who longs for the immediate end of separation from the Almighty Lord Explain the theme by the Guru with the observations that we become detached from the Master as a result of our deeds. It is only the grace of the Master that can connect us to Him:

Kirat karma ke vichhurhei

Kar kirpa melah Ram (Adi Granth, page 133)

2) The word 'Ram', as used in Gurbani, means Almighty God, the human soul takes refuge in the Lord. Wandering alone in the four corners and four directions, the soul realizes that the house, the village and the town where God, the Husband is not seen, nothing is weak. "Jeet Ghar Har Kant Na." Therefore, the devotees pray for unity with God whose home is indestructible. This only happens when the Lord bestows the grace of Naam on the devotees:

Sadh sang Jeh Haumai Mess;

Nanak, where did you get Murari?

(Adi Granth, page 25)

3) God resides with the soul. He does not need to be found in the woods. The seeker should absorb the glory of his self-respect and be reconciled to the Lord. The poet dedicates his body and self to the Guru who has united him with the Lord about the real Brahmins and Vaishnavas Guru Arjan

Binau sunah tum Parbrahm Deen Dayal Gopal;

Sukh sumpai bahu bhog ras Nanak Sadh rawal / (Adi Granth, page 258)

4) The real Brahmins are the people with virtues who have understood the divine, the almighty and true Vaishnavas are the ones who adopt the belief in purity under the guidance of the Guru. He emphasized on the attachment of Naam "Ek Naam Bin Kahu Lau Sidhian". Simran of Naam makes a human being enlightened and enlightened.

5) He obtains the four elements, the eight Sidh Bhajans, Nanak Har Naam. The recitation of the Holy Name is the surest key to the treasure of bliss and spiritual virtues. The devotee loses the Amrit and is freed from the torment of formlessness, loneliness and impurity when he merges in the merger of the formless.

Martyrdom

In those days his son Khusrau revolted against him and on his flight to Kabul, he summoned the Guru and as such on such occasions the Guru blessed him. But Jahangir was told that the Guru had given him financial support and had placed a saffron mark on his forehead to bless him against the king. Therefore, Jahangir, believing in the report and seeking to get rid of the man whose authority was increasing, ordered the arrest of the Guru, confiscation of his property and the release of Murtaza Khan, whose court was in Lahore. Asked to hand over. 1606 AD The Guru was tortured and placed in a vessel of boiling water, and burning sand was applied to his naked body. To alleviate the pain, his burnt body was dipped in the cold waters of the Ravi River. Absolutely resigning to God's will, Guru Arjan tortured terribly and devoted his soul to uniting with himself, "Beloved, your will, I beg only Your mercy."

The martyrdom of Arjun Dev Ji was a turning point in the history of the Punjab, which turned the tide of Sikh history and made them more warlike than a pacifist. He was a symbol of the many things that Nanak preached and stood for. He was a builder of cities and a merchant prince who brought prosperity to all communities. Arjuna's blood became the seed of the Sikh community as well as the Punjabi community.

Hence, in the present write up we tried to learn about the important aspects of Guru Arjan Dev Ji's life, his teachings, his ideology and also tried to understand the significance of the first martyrdom in the Sikh history.

References:

1. <http://hdl.handle.net/10603/252412>
2. [https://www.sikhiwiki.org/index.php/Martyrdom of Guru Arjan Dev Ji](https://www.sikhiwiki.org/index.php/Martyrdom_of_Guru_Arjan_Dev_Ji)
3. Guru Arjan Dev - Poet Court: Chand R Agnihotri
4. [[http://lib.unipune.ac.in:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/6968/04_chapter%201. pdf?sequence=4&isAllowed=y](http://lib.unipune.ac.in:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/6968/04_chapter%201.pdf?sequence=4&isAllowed=y)]
5. [https://www.sikhiwiki.org/index.php/Guru Arjan Dev Ji](https://www.sikhiwiki.org/index.php/Guru_Arjan_Dev_Ji)
6. A History of the Sikhs (1469-1839) - Vol. 1: Khushwant Singh
7. Guru Arjan Dev: Life and Creation - Dr. Gursharan Kaur Jaggi
8. The Sikhs of the Punjab by J.S. Grewal
9. <https://www.bbc.co.uk/religion/religions/sikhism/people/arjandev.shtml#top>
10. <http://hdl.handle.net/10603/51322>

ENVIRONMENTAL PHENOMENON IN THE POETRY OF WORDSWORTH

Manjinder Kaur

(Asstt. Prof)

(H.O.D)

Govt. College of Girls

Patiala

Abstract

Words worth's poetry embodies deep ecological thinking and provides insight into the human place and dwelling in Creation. Words worth in his poetry clearly depicts the deep environmental phenomenon directly linking with the deep Ecological movement which believes that animals and wild areas have a value in them and that human value cannot be separated from this because everything is connected and is a part of the same web of life...

Keywords

1. Ecology	:	Environmental Science
2. Environmentalist	:	Habitat
3. Post Modernism	:	Post Structuralism
4. Diversity	:	Manifoldness, Multiplicity
5. Diminishing	:	Shrinking, Reducing
6. Manifestation	:	Demonstration

In his great autobiographical poem "Prelude, Wordsworth states in his cast memory of childhood was the sound of the river Derwent, whose murmurs "from his alder shades and rocky falls, sent a voice that flowed along my dreams"? (I: 272). He claims that his first memories were those of sounds, a speaking forth of the river directly into the dreams of the infant, making him an engaged participant in the world that surrounds him, not merely a detached observer. In the beginning of the 19th century, when industrial revolution started, the manufacturing cities of Longhand disappeared into a thick haze of photochemical smog. It was evident that new technologies of mass production might alter the climate and eventuality destroys the Carth's ability to sustain life. That was the time when the environmentalists perceived thus dancer and warned every as of it and suggested to take the remedial steps to avert. A environmentalist

philosopher Val Plum wood visualizes the natural crisis as the "massive process of biospheric degradation and the failure and permanent endangerment of many of the world's oldest and greatest fisheries, the continuing destruction of its tropical forests and the loss of much of its agricultural land and up to half its species within next thirty years" (Plum wood:). Even the Postmodernism alerted the writers to be conscious of their nature! Surroundings in an age of global warming and industrialization. Man's love for material comforts has led him towards the exploitation of nature's treasure to this extent that today he is in constant war with environment. The poets and writers, time and again, have emphasized the urgency of ecological balance threatened by "an unending conflict and war between the natural eco-sphere and manmade techno-sphere" (Commoner: 7).). the poems of the British Romantic poet William Wordsworth and his contemporary poets and writers invariably focused on nature and environment. In *Ecological Literary Criticism: Romantic Imagining and the Biology of Mind*, Karl Kroeber argues that British Romantic poetry was "the first literature to anticipate contemporary biological conceptions and those poets such as Wordsworth, Coleridge and P.B. Shelley were proto-ecological in their intellectual orientation" (). They have addressed the questions concerning the relationship between mankind and the nature concerning the development of ecological literary criticism. The well-known critic Jonathan Bate voices his anxiety: Carbon dioxide produced by the burning of fossil fuels is trapping the heat of the sun, causing the planet to become warmer. Glaciers and permafrost are melting, sea levels rising, rainfall patterns changing, winds growing stronger. Meanwhile, the oceans are overfished; deserts are spreading, forests shrinking, and fresh water becoming scarcer. The diversity of species upon the planet is diminishing, (2000: 24). The study of the poetry of these poets can be a positive step towards the solution of this Global problem because, "The business of literature is to work upon consciousness"(Bate, 2000. 23). The present paper attempts to unfold the environmental phenomenon as portrayed in the poetry of Wordsworth Towards the close of the eighteenth century, man was disappearing into money and nature into machinery. That is why Rousseau's call back to nature' sounded authentic and was widely acclaimed by the Romantic poets. Man was indeed reveals the fact that man is alienated even in the society. The most common and powerful literary creations of this period are *End Ancient Mariner*, a self-exiled Childe Harold and a *Solitary Reaper*. The order of Wordsworth are ordinary people, shepherds, sad and lonely women all lost creatures showing a strange strength of heart in the company of

nature. On the whole Wordsworth is particularly concerned with man and nature. Fed up with the crowded smoggy city life, Wordsworth is instinctively driven to nature where he seeks his freedom in places of nature. For example in "The Daffodils," the poet cherishes the eco friendly moments:

I wandered lonely as a cloud
That floats on high o'er vales and hills,
When all at once. I saw a crowd,
A host, of golden daffodils. (187).

Nature for Wordsworth is a spirit ready to soothe a suffering heart. Wordsworth is a poet of ecology in the sense that he perceived turbulent contemporary times and reacted against it. The following observation of Wordsworth in the Lyrical Ballads exhibits his prophetic vision,

"For a multitude of causes, unknown to former times, are now acting with a combined force to blunt the discriminating powers of the mind, and, unfitting it for all voluntary exertion, to reduce it to a state of al-most savage torpor. The most effective of these causes are the great national events which are daily taking place, and the increasing accumulation of men in cities, where the uniformity of their occupations produces a craving for an extraordinary incident which the rapid communication of intelligence hourly gratifies. To this tendency of life and manners, the literature and theatrical exhibitions of the country have conformed themselves." (Brett and Jones: 210)

Wordsworth obviously felt the dehumanizing impact of the growing mechanization of could foresee the gradual manifestation of the horrible consequences of the industrial revolution. His anguish results in the following lines of the sonnet "The World is Too Much with us":

Great God! I'd rather be

A pagan suckled in a creed outworn,
So might I, standing on this pleasant lea,
Have glimpses that would make me less forlorn.
Have sight of Proteus rising from the sea
Or hear old Triton blow his wreathed horn. (23)

In the above lines, the word 'forlorn' is a key word which stands at the threshold of the forces that force the poet to go back to the primitive realm of nature. People are running after a materialistic life,

Which is eating away their time and energy blinding them of the beautiful objects of nature? The poet depicts the horror of social, moral and ecological degradation embedded in the industrial pursuit:

*The world is too much with us, late and soon
Getting and spending, we lay waste our powers*

Little we see in Nature that is ours,

We have given our hearts away, a sordid boon! (Ibid.)

In this context, Bate's remark is quite apt: "Wordsworth's politics were truly green and that he is the first authentic ecological poet in English. His message has strong relevance to our own contemporary census with the depiction of the layer, the damages of acid rain, the disappearance of the tropical rainforests, and the development of energy saving technology and clean engines, and the problems of industrial pollution generally". Wordsworth believes in the presence of divine spirit in the objects of nature like trees, plants and flowers etc.

In the poem "Tintern Abbey," he describes again his return to the banks of the river Wye that he first visited five years ago. His initial response is one of sheer delight in the evidently unchanged appearance of the landscape: he celebrates the endurance of wild natural beauty, even in the midst of intensive human preoccupation. The opening lines of the poem depict a human community dwelling in harmonious co-existence with nature; the local farmsteads are green to the very door, and the local farmers have acted to preserve a remnant of the primordial ecosystem of the region by allowing their hedgerows to run wild. It is the central meditative development of the poem in which Wordsworth depicts his younger self as if 'he were a wild beast, bounding over the mountains. In short, Wordsworth wrote poetry to propagate natural peace and prosperity on this planet.

Wordsworth's poetry particularly "Lines Written in Early Spring," manifests, as K. R. Johnston observes "the same split or contrast between praise of natural beauty and expressions of sympathy for the poor" (179). The following is an apt instance of poet's anxiety about the lot of man alienated from natural eco-sphere:

*To her fair works did Nature link
The human soul that through me ran;
And much it grieved my heart to think
What man has made of man. (482)*

However, it is worthwhile to infer that being aware of the environmental hazards; he aspires for natural wilderness for the growth and survival of humanity. His poems succinctly reveal the ecological speculations. Wordsworth delineates the picture of the early morning in the poem "Upon Westminster Bridge" where the great beauty of the London city is marvelous. He imagines an environment where the towers, domes and temples stand glittering under the smokeless sky. Such a sort of ecological speculation is experienced in the following lines:

*This City now doth like a garment wear
The beauty of the morning: silent bare,
Ships, towers, domes, theatres, and temples lie
Open unto the fields, and to the sky,
All bright and glittering in the smokeless air. (269)*

Hence, one can see that Wordsworth has the perception of the natural world as a dynamic ecosystem and a passionate commitment to the preservation of wild creatures and serenity of nature. Fed up with 'anthropocentric' problems, he turned his back to the realm of primitive nature. The peace that he derived from natural objects was not merely a response to the striking and beautiful patterns of nature but a constant source of enrichment of his imagination and moral being. Most important was his characteristic belief that man and nature were inter-dependent. If there would be imbalance then this inter-dependence would lead to colossal loss which would ultimately harm the humanity.

Works Cited

- Bate, Jonathan. *Romantic Ecology: Wordsworth and the Environmental Tradition*. London and New York: Routledge, 1991.
- The Song of the Earth, London: Picador, 2000.
- Brett, R.L. and A.R. Jones. ed. *Lyrical Ballads: The Text of the 1798 edition with the Additional 1800 poems and the prefaces*, London: Methuen, 1963.
- Commoner, Barry. *Making Peace with the Planet*, New York: Pantheon. 1990.
Dwivedi, Suresh Chandra, ed. Titiksha, I, I, June 2000, Allahabad.
- Hutchinson, Thomas and Ernest De Selincourt, ed. *The Poetical Works of Wordsworth*, London: O.U.P. 1904 rpt. 1936. (The poetic lines of Wordsworth quoted in this paper refer to this edition).
- Johnston, Kenneth R. "New Historicism," *An Oxford Guide to Romanticism*, ed. Nicholas Roe, New Delhi: Oxford University Press, 2005.
- Kroeber, Karl. *Ecological Literary Criticism: Romantic Imagining and the Biology* New York: Columbia University Press. 1994.
- Mckibben, Bill. *The End of Nature*, London: Viking Penguin, 1990.
- Plumwood, Val. *Environment Culture: The Ecological Crisis of Reason*, London Routledge, 2002.
- Mithilesh K. Pandey. "Environmental Imagination: The poetry of Wordsworth and Karuyasilkeda". *The Indian Journal of English Studies*. Association for English Studies in India. VoXLIX 2012

INDIAN CINEMA : PORTRAYAL OF WOMEN AND WOMEN'S VOICE IN SELECT MOVIES

Dr. Neelam Bhardwaj

Associate Professor
P.G. Dept. of English,
S.C.D. Govt. College,
Ludhiana, Punjab, India

Abstract:

Women have a crucial role to play in every sphere of life, be it household, economic contribution, child rearing or societal development. To play these roles effectively women should be conscious of their optimum potential. Women's status in India has greatly improved from being doubly marginalized to being revered for their achievements. The mass media have long been welcomed as the watch dog of society and this tradition bestows upon them the social responsibility to mirror and guide the process of social change. Movies are the most influencing medium by which the audience in all strata of society often get carried away and any interpretation can have tremendous impact on the society.

The paper deals with portrayal of women and women's voice in recent cinemas. Though Movies remain male-dominated terrain, in recent years a few women-centric movies are produced and appreciated which portray women as a social member who can shoulder great responsibility with dignity unlike their counterpart from earlier years. The female characters from electromovies are analyzed in the light of Standpoint Theory and Gender Empowerment Theory. Standpoint Theory affirms that an individual's own perspectives are shaped by his or her social and political experiences. It is a postmodern method for analyzing Inter-subjective discourses. Gender empowerment Theory helps one to assess by figure in go ut from four criteria; they are socioeconomic development, rising gender egalitarian process, historical legacies and institutional design factors.

Key Words: Women, Hero, Movies, *Mary Kom*, *Dangal*, *Pink*, *Ki and Ka*, *Parched* and *Uda Punjab*.

—I think women are foolish to pretend they are equal to men. They are far superior and always have been. Whatever you give a woman, she will make it greater...she multiplies and enlarges what is given to her || -William Golding

The status of Indian women has seen ups and downs throughout the centuries. The lowtide or nadir was the situation when she was considered a mere child bearing machine and maid to the family. Women had to face double marginalization. Coventy Pat more in his poem—Angel of the House explains the aspects of a perfect woman, which later on went on to become the stereo type. She is a wonderful being who sacrifices her pleasure, leisure and choices for the well being of her family, no matter what they do to her in return. A wonder woman should be anepitome of patience, forbearance and forgiveness. Cinema played an active role in cementing this image. Movies of the earlier times portrayed woman as gentle, mild, submissive and selfless, somebody who never rebels against any injustices done to her. Even the head strong women who play the negative role is also shown to have passions spent and calm down in the course of life.

As the time went on, women gained access to education. She realized her folly and her fight resulted in the raising of various feministic theories around the globe, thereby mass emancipation of women folk. With the first wave of feminism her voice was heard reminding male chauvinist of her existence. With the second wave of feminism she wanted her rightful place in the male dominated world. With the passing of the third wave she came to an enlightened situation from where she understood she needn't compete with men but could express the experience of being a woman. In the recent times women have empowered themselves and achieved a stand where even men revere and respect her. Mass media helps in the dissemination of information. With the advancement of technology, the world has shrunk into a global village. One of the most effective media is cinema. Movies with its audio-video aids captivate audience and leaves everlasting message in the hearts of the audience. Movies can be called agents of change as the primal stereotypes of mild submissive woman is created through movies.

The paper aims to analyse the pattern and themes of portraying women's characteristics through the select movies in the light of Standpoint Theory and Gender Empowerment theory. Theselect movies are *Mary Kom*, *Dangal*, *Pink*, *Ki and Ka*, *Parched* and *Udta Punjab*.

Standpoint theory's concept is that an individual's own perspectives are shaped by his other social and political experiences. According to this approach, a standpoint is a place from which a person views the world. A standpoint influences how the people adopting it socially construct the world. Michael Ryansays,—The idea of collective standpoint does not imply an essential overarching characteristic but rather a sense of

belonging to a group bounded by a shared experience. Standpoint theory emphasizes the utility of a naturalistic, or everyday experimental, concept of knowing ones standpoint shapes which concepts are intelligible, which claims are heard and understood by whom, which features of the world are perceptually salient, which reasons are understood to be relevant and forceful, and which conclusions credible.

Female empowerment theory focuses on the socioeconomic development, rising gender-egalitarian attitudes that transform economic development into a cultural process of human development, historical legacies stemming from a society's cultural and political traditions and institutional design factors (Alexander and Welzel). The four aspects of gender equality are basic living condition, participation in civic actions, positional empowerment and political representation.

Mary Kom depicts Kom's journey of becoming a boxer to her victory at 2008 world boxing championship in Ningbo. It was directed by Omung Kumar and produced by Sanjay Leela Bansali. The biopic portrays the difficulties which resulted in triumph of the boxing star. Her father asks her to choose between him and boxing, from which she chooses the latter. Narjit Singh coach esher and she wins 2006 Women's World Amateur boxing Championships. She also chooses to make way for matters of the heart, marriage and kids before coming back to winning global recognition again in 2008, 2010 and 2012. She is nicknamed Magnificent Mary She is the renowned example of the multitasking woman who maintains perfect balance between work and family.

Dangal is a 2016 biographical sports drama film directed by Nitesh Tiwari. Mahavir Singh Phogat is an amateur wrestler who trains his daughters Geeta Phogat and Babita Kumari to win Gold and silver medal respectively in Commonwealth Games. The movie initially begins with the father wishing for a male heir who later on realizes the potential of his daughters. In the society where female infanticide is a common, where considering girls as burden is the custom, in that particular society (Haryana), training women in the male dominated field is unique.

Ki and Kais is a romantic film written, directed and produced by R. Balki. The lead contradicts the gender roles placed upon women and men of Indian society. Kia wishes to become successful business woman whereas Kabir wants to become—house husband. The conflict comes when Kabir gets fame for his interview stating that it doesn't matter if ki(girl) takes up the role of Ka(boy) and ka takes up the role of Ki. In the movie in the cameo role, Jaya Bachan advises Kia that Kabir's decision of breaking the stereotype is

great choice but being wife to such a person is even greater task. The age old taboo is broken through Kabir's character, thus emphasizing gender equality.

Parched is directed by Leena Yadav. The story revolves around four women residents of a desert village of Rajasthan. Rani is a widow who supports her mother-in-law and son Gulab who is rebellious and spoilt. Rani was widowed earlier in life and has led a life of suffering and struggle adhering to the traditions and culture which imposes torture on widows. Gulab, who is violent and wayward, is married to Janki who is a child bride, she tries to avoid marriage by chopping off her hair. Janaki also becomes victim to Gulab's atrocities but later on is relieved from marriage and joins her childhood lover. Lajjo struggles with her alcoholic husband who beats her and calls her Barren woman but in reality her husband is impotent. And Bijli is a erotic woman sort of sex worker. The women join hands to and relieve each other's misery, they are good at embroidery and handicrafts, and they show courage to take a bold step to leave their native village which is rebellious. And finally refuse to subdue to all customs, traditions and patriarchy.

Uda Punjab is an Indian Crime Drama Film directed by Abhishek Chaubey. It is based on drug abuse by youth population of Punjab. The women characters of Bauria, a farm worker also hockey player and Preet Sahni, a doctor-cum-activist, are remarkable. One stands for the victim and other as a savior. Bauria finds a small bundle of drugs, she tries to sell it to earn quick money, but she is trapped. In spite of all her troubles during repeated rapes—Good days are yet to come. Bauria inspires the pop singer to believe that there is another side to desperation. In fact she is the person who transforms him. She wanted to play Hockey at the national level, but unfortunate events like her father's demise shatters her dreams. She is a bold girl who never complains but welcomes good or bad turns of events cheerfully. Whereas Preet runs rehabilitation centre and tries to create awareness about harms of drugs. She collects evidences of drug trade and hopes that someday the state would be free from drugs. Preet becomes martyr in the process of abolishing drugs from the state. Yet it was her initiative which resulted in the abolition of drug abuse. Preet stands tall as a modern empowered woman who can initiate change.

Pink is a courtroom drama film produced by Aniruddha Roy Chowdhry. The movie revolves around three girls Meenal Arora, Falak Ali and Andrea Tariang, being trapped in false accusations from some rich, politically influential boys, whom an eminent lawyer Deepak Sehgal saves thereby giving a strong social message of being sensible to

women's rights. The closing remarks are, Deepak mentions that his client said NO, which is not a word but a statement and implies a woman's right. NO simply means No and doesn't require further explanation. It can come from anyone, a girlfriend, a sex worker, or even your wife. The film depicts the matter of fact that, in spite of being educated women are not aware of their rights. The movie ends with a poem by Amitabh Bachchan which can be translated as —when character is pure why are you worried? Sinners don't have any right to question you.

The characters in the movie form their standpoint based on the circumstances they live. The characters from the above mentioned movies have fought with the circumstances to win in the struggle. Here are examples of people who have discovered themselves at the crossroad. Proper channelisation of energy with right direction of path makes an effort fruitful and the sense of direction is given by education. The heroines know to differentiate right from wrong and are in a position to alleviate the pain. Geeta and Babita are pushed on to become Wrestlers being inspired by their legend father. Kia, being educated and empowered aspires to become business magnet and adopts road not travelled, Bauria and Preet are brave enough to fight against drug because they have witnessed what drug can do to fellow humans. Rani, Bijli, Lajjo, and Janaki being subjected to male chauvinism, oppressions and are chained to age old customs. Having reached the saturation point they revolt. The characters fight their fears and chains that keep them down, finally breaking bonds. Meenal, Falak and Andrea's story creates an awareness about women's rights.

The trend of Indian cinema is changing and nowadays women centric movies are being produced. The stereotype of woman as a docile creature who suffers in silence is changed to somebody who fights for her rights with dignity. Like Literature even cinema imitates life. The positive trends are the indicators of the positive change in the society. The select movies present the iron willed women who empower themselves and emerge victorious thereby becoming role models for others to follow.

Workscited

- Alexander, Amy C., Christian Welzel. *Empowering women: Four Theories tested on four different aspects of gender equality*. California: Uof California.Print.
- *Dangal*, Dir. Nitesh Tiwari.2016.Film.
- *KiandKa*, Dir.LeenaYadav.2016.Film.
- *MaryKom*, Dir.OmungKumar.2008.Film.
- Patowary, Himashree. —Portrayal of Women in Indian mass media. | *Journal of Education & Social Policy*. 1.1(2014).Print.
- *Pink*, Dir. Aniruddha Roy Chowdhury. 2016.Film
- Rolin, Kristina.—Standpoint Theory as a methodology for the study of power relations. Web.26Jan 2017.
- Roy, S.S., (2012)—Portrayal of Women of Indian Media—in the Era of Neo Liberal Economy, *Global Media Journal*, June vol.3,no.1.Print.
- Sprague, Joey. —The Standpoint of theart /criticisml. Web.26 Jan 2017
- *Udta Punjab*, Dir.Abhishek Chaubey. 2016. Film

IMPLICATION OF RABINDRANATH TAGORE'S NATURALISTIC PHILOSOPHY FOR ENRICHING ECO-CONSCIOUSNESS

Kuntal Dutta

Research Scholar, Lovely Professional University

Guided by: Dr. Kulwinder Pal (Prof. & Asst. Director)

Abstract : Rabindranath Tagore (1861-1941), not only Indian but was Asia's first Nobel Laureate, was born in Calcutta under the cultured family during the 19th Bengal Renaissance. The objective of this paper is to study the Rabindranath Tagore's philosophy and its implication on Eco-consciousness. The present Indian scenario lacks environmental consciousness. Our purported civilized society has alienated itself from Nature. Rabindranath Tagore was very conscious of Nature. The practices he introduced in the early 20th century in Bengal finds its relevance in present time. The analysis of the study of Naturalistic philosophy of Rabindranath Tagore's philosophy can bring a positive change in the present environmental circumstances.

Keywords: Rabindranath Tagore, Naturalistic Philosophy, Eco-Consciousness.

Introduction: The natural problem was a crucial issue during Tagore's time. Tagore acquainted with the influence of the Industrial revolution. Tagore observed the destruction of the forest for the construction of the urbanization. Though environmental consciousness is more recent concern in literature, Tagore could think it about a century ago when environmental consciousness is not an issue in literature. In this sense Tagore can be considered a modern thinker. (Rahaman, Hossain and Islam, 2018)

Tagore's mind is extremely sensitive and responsive to Nature. When we go through his poems, song, music, dramas, we can meet bright sunshine, mellow evening, calm night and many other aspects of nature

Tagore was not only very much concerned with the harmony of social relations, but also with the people's harmony with nature (Sengupta, 2005).

The origin of Tagore's educational theory was his own life and the freedom he had experienced with it. Tagore's brothers and sisters were poets, musicians, playwrights and novelist and thus. Tagore's home was filled with the musical, literary and dramatic pursuits. As such Tagore got his education mostly at home by self-study. Education prevalent in the days of Tagore was rigid and lifeless that it did not confirm to the needs

of individuals and demands of society. Hence, he deadly opposed the current education and insisted that education should acquaint the child with the voice and mission of individuals as well as international life and achieve a harmonious balance between all the factors being free from all compulsions and restrictions.

From the early stage of his life he ignored the British system of education. He thought that the objective of colonial system of education was to transform the Indian people to the clerk. So he was a staunch opponent of British education system. He put out various drawbacks in the focus of British Indian teaching method (Gupta, 2004).He point out that the mother tongue should be the medium of instruction in teaching learning process. He also said, 'don't limit a child to your own learning, for he was born in another time'. (Radhakrishnan, 1918).

Tagore recommended that education should be provided in the company of Nature which will strengthen the ties between man and Nature. Both man and Nature are the creations of one and the same God. He considered Nature as a powerful agency for the moral and spiritual development of the child exerting a very healthy influence upon the heart, mind and body of the child. Under the natural and healthy environment, pupils can find a natural outlet for their capacities and great chance of their development. He was of the firm view that education is a vehicle of social reform. Hence, it should act as a life-giving current to modern society serving in various ways. He advocated that education should be according to the realities of life. Any education cut away from life is useless. Hence, any plan of education should involve both nature and needs of man in a harmonious program. (Tagore,1917).

He is of the view that the students practice Brahmacharya and live in close contact with his guru in the bosom of Nature. He advocated the Nature and the teacher as agents of education.

“The human mind is in the embryo stage in childhood and schoolboys should live in surroundings which protect them from all disturbing forces. To acquire strength by absorbing knowledge both consciously and unconsciously should be their sole aim, and their environment should be adapted to this purpose.”(Tagore,1961).

Tagore's importance on nature in education is perfectly applicable in environmental Consciousness in today's' education system. It is important to develop knowledge, understanding and concern for the environment through school education. Environmental consciousness is an essential part of every pupil's learning .It helps to

encourage awareness of the environment, leading to informed concern for active participation in resolving environmental problems. NCERT has published in collaboration with the Centre for Environmental Education, Ahmadabad a book titled “joy of learning “with lot of environmental activities.

Objectives of this paper :

- To study the Rabindranath Tagore’s Naturalistic Philosophy.
- To study the implication of Rabindranath Tagore’s philosophy for enhancing Eco- Consciousness in present context.

Methodology:

This paper is primarily based on secondary sources like the Books, Journals and Articles. The method used is historic - analytic method.

Rabindranath Tagore’s Naturalistic philosophy:

Tagore points out the ecological atmosphere of the educational institutions. He argues that healthy atmosphere of the schools ensures their smooth functioning. The autocratic and authoritarian atmosphere of the school only serves to spoil the atmosphere of the educational institutions. Tagore emphasizes favorable, adaptable and appropriate atmosphere, free from rigid disciplinary practices of teachers on pupils. (Tagore,1917). Tagore has argued that nature and international relations have created a strong bond among human beings. So true education, according to him, should induce the fellow-felling and love in all the present things. For this reason Visva Bharati University comes across from the pen of Rabindranath Tagore (Pushpanathan, 2013) .He mentioned the importance of the school environment of the children whose mind is very close to nature has the capacity to gather nourishment and sustenance from its surroundings. The good environment has the ability to build up good morality in present youths. The school environment should create compassionate soul and permit opportunity to the mind from oppression of ignorance and lack of concern (Tirath,2017).Tagore believed that education should be provide in the minds of the children in the environment of freedom .He should be free from all compulsions and restrictions otherwise he will remain sitting in the class like an exhibit of museum (Tagore, 1931). Like the British poet, William Wordsworth, Rabindranath believed that education should be provided on the lap of Nature. Like him, Tagore believed that nature has the power to guide human being from joy to joy, to overcome the troubles and sneers of the world. Losing oneself in the contemplation of nature is the best way to derive divine inspiration. Like Rousseau, Tagore acknowledged

that the Nature acts the most powerful and effective teacher for the child. He expressed his faith in Nature as teacher, as follows:

“I believe that children should be surrounded with the things of Nature which have their own educational value. Their minds should be allowed to stumble on and be surprised at everything that happens in the life of to- day. The new tomorrow will stimulate their attention with new facts of life. This is the best method for the child .But what happens in school is, that very day, at the same hour, the same book is brought and poured out for him .His attention is never hit by the chance surprises which come from learning from Nature.”(Tagore,1925).

That is why Rabindranath selected a natural , isolated , secluded area near a open jungle place for the location and establishment of his ‘Santineketan’ and ‘Sriniketan’ in the district of Birbhum under the state of West Bengal. Tagore’s Naturalistic philosophy is based on nature that means teaching learning will take place in close contact with nature .He also believed in the universal brotherhood and love for God. He also believed in the philosophy of existentialism which emphasizes the existence of the person as a free and responsible agent. (Tagore,1912).

Basic Principles to Rabindranath’s Educational Philosophy:

Tagore has discussed the nature of Education. According to him, education is the fullest growth and freedom of soul .He holds the view that education is a lifelong process beginning with childhood and progressing through adolescence into the maturity of adulthood.

Tagore was an incredible philosopher and educationalist. He expressed himself in these capacities by his own efforts. He was born in a family which was well known for its progressive views, social and cultural attainments, political awakening and also as centre for the struggle of independence .Artists, poets, dramatists, musicians, scientists and philosophers belonged to this family (Kathleen, 2002). Tagore grasping imbibing powers were so acute and sensitive that he inculcated all the refinements in his personality easily and smoothly under the educative environment of his family (Kripalini, 1941). The self education developed Tagore’s inherent capacities of the fullest extent. According to S.G.Sarcar-“he discovered for himself all the theories and principles of education which he was later to formulate for himself and use in his Santiniketan”.

Tagore’s philosophy of education was influenced by the following factors:

(I) Influence of the Home Environment

(ii) Love for Nature

(iii) His Extensive Visits

Following were the aims of education according to Tagore:

1. **Self Realization:** Spiritualism is the soul of humanism .Manifestation of personality depends upon the self realization and Spiritual knowledge of individual.
2. **Intellectual Development:** By intellectual development Rabindranath means development of imagination, creativity, free thinking, constant curiosity and alertness of the mind. Child should be free to adopt his own way of learning which leads to all round development.
3. **Physical Development:** Tagore’s educational philosophy aims at the physical development of the child .He gave much importance to sound and healthy physique. Yoga, games and sports are prescribed in Santiniketan as an integral part of the educational system.
4. **Love for Humanities:** Tagore held that education can teach people to realize oneness of the globe .Education for international understanding and universal brotherhood is another important aim of his educational philosophy.
5. **Freedom:** Freedom is considered as an integral aspect of human development.Education is a man making progress, it explores the innate power that exists within the man .It is not an imposition rather liberal process that provides utmost freedom to the individual for his all round development.
Tagore stressed on the concept of freedom in the education of the growing child. He clearly defines freedom as
“The gift of love which Nature has given the mother is absolutely necessary for children because this love is freedom, and so I felt in this Institution (Santiniketan), that our young pupils who came away from their mothers, should have their freedom of relationship[with their teachers.”(Tagore,1924).
6. **Co- relation of Objects:** Co- relation exists with God, man and nature .A peaceful work is only possible when co- relation between man and nature will be established.
7. **Mother tongue as medium if instruction :** Language is the vehicle of the self-expression .Man can freely express his thought in his mother tongue .Tagore has emphasized mother tongue as the medium of instruction for the Childs education.

8. **Moral and Spiritual Development:** Tagore emphasized moral and spiritual training in his educational thought. Moral and spiritual education is more important than bookish knowledge for an integral development of human personality.
9. **Social Development :** According to Tagore, ‘Brahma ‘ the supreme soul manifests himself through men and other creatures .Science is the source of all human beings and creature, so all are equal .Tagore said , “severe to man is service to God”. All should develop social relationships and fellow feeling from the beginning of one’s life”. All should develop social relationships and fellow feeling from the beginnings of one’s life .Education aim at developing the individual personality as well as social characters which enables him to live as worthy being.
10. **Curriculum:** Tagore recommended a curriculum for the full man satisfying the spiritual, the creative, the aesthetic and the occasional aims of education. Besides proving for the teaching of ordinary schools, Tagore developed many educational ideas, year ahead of others. Now-a-days educationists talk so much about the educational value of crafts, projects, music, dancing, fine arts etc. But it is needed very significant to note that the poet provided for the teaching of most of these subjects from the very beginning in his school at Shantiniketan.
11. **Methods of teaching:** Tagore strongly criticized the bookish and examination oriented teaching. He stressed movement of the whole body in various learning activities .He followed the activity principle, and advocated constructive and creative activities.
12. **Children as Children:** It is a mistake to judge children by the standards of grown-ups. Adults ignore the natural gifts of children and this is men most cruel and most wasteful mistake.
13. **Discipline and freedom:** Living ideals cannot be set into clock- work arrangement .Tagore wrote,
“I never said to them. Don’t do this, or don’t do that I never punished them.”
14. **An Ideal School:** An ideal school is an Ashram where men gather for the highest end of life. Tagore observed: “**To give spiritual culture to our boys was my principal object in starting my school at Bolpur**” Children would be free’ to organize their own immediate environment.’ Shantiniketan (abode of peace), the

poet's first school was designed as an ashram community, modeled on the lines of the tapovana (forest colony) of the Vedic lore. It was established on the outskirts of a small town with surrounding villages wherein the sympathy for nature was quite visible.

15. Role of the Teacher: In teaching, the **guiding** spirit should be personal love based on human relations. In education the teacher is more important than the method. Tagore pointed out, "A teacher can never truly teach unless he is learning himself. A lamp can never light another lamp unless it continues to burn its own flame. The teacher who has come to the end of his subject, who has no living traffic with his knowledge, but merely repeats his lessons to his students, can only lad their minds; he cannot quicken them. Truth not only must inform but inspire. If the inspiration dies out and the information only accumulates, then loses its infinity".(Tagore, 1922)

16. Religious Education: Tagore stressed religious education through practice. He wrote, 'Teaching of religion can never be imparted in the form of lessons; it is where there is religion and living- where life is simple'.

Tagore was born in a family practicing a monotheistic religion based upon the philosophy of the Upanishad. (Tagore,1953).

Tagore writes, "The highest mission of education is to help us realize the inner principle of unity of all knowledge and all the activities of our social and spiritual being."(Tagore, 1922). True education is the realization of inner quality of man, a realization that places human life in harmony with all existence. Therefore, the most important aim in education is the development of the individual leading to harmonious growth of personality.

Tagore's vision of Ecological Harmony:

Philosophically and realistically, Rabindranath had a deep concern between man and nature both. The poet's concept of Indian topovan is clearly evident in his experiments in the field of education at Shantiniketan and Sriniketan, West Bengal where he spent most of his life. This can be seen in the arrangement of boarding schools cum ashram of pupils and thus reflects his concerns with man's proximity to nature. He anticipated the transformation of the dry landscape around Santiniketan along with rural reconstruction. Under the guidance of British agriculturist L.K.Elmhirst, Sriniketan was developed in the 1920s, which is close to Santiniketan. On sociological point of view

Tagore attempts to harmonize nature and mankind through various ways which are reflected through his actions and deeds (Banerjee, 2018).

He was well aware of the destruction of the environment by fast urbanization, industrialization, deforestation and other related evils and condemned the same. Whether rich or poor, air/water/soil pollution affects every day but the poor is the most affected. He churned out poems, plays and short stories emphasizing the need to protect nature.

“There are invisible writings on the blank pages of these desolate places which tell the story of how some civilizations had for ages elaborately busied itself in preparing its own burial ground.” (Chaudhury, 2012).

He anticipated an introduction of a collective practice that would catch the popular imagination and make people plant trees together irrespective of class, creed, gender or religion; a practice that celebrates the love for nature. Consequentially, he introduced a community festival known as ‘Vriksharopana’(planting of trees) in the year 1928 in Shantiniketan. He cherished this ceremony and said:

“Trees of the earth are cut for several necessities and the earth became naked by plundering its shadows of clothes. It increased the temperature of the air and damage the fertility of the soil. The homeless forests tend to warmth by an unbearable heat of the sun. Keeping these words in minds, we held the ceremony of tree planting which is nothing but the function of filling in the gaps of plundered mother’s wealth”.(Tagore , 2007).

Conclusions:

The brutal consumers have created the damage of our environment day by day in the name of industrialization and urbanization. As a result, human society faces a list of environmental problems which snatches away our life from the blissful earth. COVID-19 situation is also the result of environmental labefaction. For this deadly virus many lives goes to the house of death due to the lack of oxygen in our environment.

Present-day human being has lost the connection and harmonious relationship with our environment. Rabindranath was not against the modernization but he encouraged modernizing and rebuilding society by inculcating rational attitude through the knowledge of environmental education, changes in interpersonal relationship and behavior, collective and egalitarian ideology.(Sinha, 2019). He can be regarded as the greatest environmentalist of this age who preached the virtues of reverence, humanity, responsibility and care towards Mother Nature .

To cope up with the current ecological degradation, Rabindranath Tagore's Naturalistic philosophy of Education, though it flourishes in late 19th century and early 20th century is relevant in the present situation too. We hope that actual consciousness, seriousness, following proper environmental ethics, we can set up a sustainable development of our environment which is suitable for all our valuable life.

“ONE OF THE FIRST CONDITIONS OF HAPPINESS IS THAT THE LINK BETWEEN MAN AND NATURE SHALL NOT BE BROKEN “ - LEO TOLSTOY.

References:

- Choudhury, P. (2012). The Father of Environmentalist and An Activist.
- Kathleen, O'Connell.(2002). Rabindranat Tagore:The Poet as Educator,Calcutta:Visva-Bharati
- Keipalani, K.(1941).The Poet as Educationist, Visva-Bharati Quarterly ,May-October,1941.
- Pushpanathan, T.(2013). Rabindranath Tagore's philosophy of education and its influence on Indian education .*International Journal of Current Research and academic Review*, 1(4), 42-45.
- Radhakrishnan, S. (1918).The philosophy of Rabindranath ,Kessinger Publishing Co, USA :Whitefish , Montana.
- Rahamab Zillur Md..Hossain Akta Md.,Islam Sadekul Md.(2018) Rabindranath Tagore's Eco-consciousness in 20th Century Bengali Literature,*IOSR Journal Of Humanities And Social Science(IOSR-JHSS)*,23(12)
- Sengupta, K. (2005).(Ed.).The Philosophy of Rabindranath Tagore. England: Ashgate Publishing Limited .p.58.
- Sinha , D. (2019).A Poets' Experiment in Rebuilding Samaj and Nation : Sriniketan 's Rural Constuction Work , 1922-1960 , Birutjatio Sahitya Sammiloni.
- Tagore, Rabindranath , *Personality* (1917) , pp.113- 120.
- Tagore, Rabindranath , *Towards Universal Man*(1961),Asia Publishiung House ,London, p .82 .
- Tagore ,R.N.(1912) , Gitanjali [Song Offerings] .English translation in prose by Tagore himself in a book of 103 of his poems published by London , The Indian Society ,1912.
- Tagore , Rabindranth , “*Thoughts on Education*”, in Visva – Bharati Quarterly ,12(I), 1946 , p.19 , as quoted in A. Biswas and J.C. Aggarwal , Seven Indian Educationists , New Delhi , Asia Prakashan Griha , 1968, p.123-124.

- Tagore, Rabindranath, “*My School*”, in *The Modern Review*,37(5), Issue of May, 1925, p.502.
- Tagore, Rabindranath, *My Reminiscence* (1917).
- Tagore, Rabindranath, *Creative Unity* (1922).
- Tagore, Rabindranath. “*The Schoolmaster*”, in *The Modern Review*, 36(4), issue of October, 1924, p.371.
- Tagor,Rabindranath. *A Tagore Testament* (1953), p.38
- Tirath , R.(2017) .Role and impact of Rabindranath Tagore educational philosophy in contemporary Indian education .*International Journal of Business Administration and Management*, 7(1), 150-1

EFFECT OF MUSIC ON HUMAN BODY WITH SPECIAL REFERENCE TO HINDUSTANI INSTRUMENTAL MUSIC

Dr. Jagdev Kumar

Assistant Professor

Department of Music (Instrumental)

Government Mohindra College, Patiala

INTRODUCTION

Music being a universal art, it is not surprising to find that musicians and musicologists of one country feel interested in the music of the other countries. Instrumental Music is a form of art that involves audible sounds which expresses ideas and emotions through the elements of rhythm, melody and harmony. It is a universal and living language that has been developed over centuries and continues to be refined and reinvented by composers, musicians, researchers till today. Any set of systematic sounds which have been planned and usually noted too much so that the sound is largely consistent all the time for its functioning of Hindustani String Instrumental Music (HSIM). So, the researcher has observed, studied, and evaluated the compiled and collected material for the needs and potential of this study for future generation.

In this synopsis, "**EFFECT OF MUSIC ON HUMAN BODY WITH SPECIAL REFERENCE TO HINDUSTANI INSTRUMENTAL MUSIC**" will be analyzed and examined theoretically and scientifically on the basis facts and fiction. In this universe, a beautiful creation of the nature is Human being. **HINDUSTANI INSTRUMENTAL MUSIC** effects our biologically level. Internally, it can affect blood pressure, heart rate and even our nervous system. Music touches the limbic system of our brain. It is a set of structures of our brain and deals with emotion and memory and the learning ability of our languages. It has an extra ordinary power to control our emotions, sentiments and even develop feelings. Externally, our personality and social behaviour. Instrumental Music has a powerful social, emotional, and educational implication for the overall growth of human beings. It is a constructive relationship between mind and body. Instrumental music binds us where language separates us. But in short, Music is a divine source of energy. On behalf of this, Instrumental Music connects individual energy into cosmic energy. With the power of Instrumental music, musicians, composers and researchers can

help the society and form a connected world. Hindustani String Instrumental Music has the capacity to improve ourselves everyday and its capacity to perceive, to understand and to manage our own emotions as well as others like,

1. Self awareness means 'to know what we feel'.
2. Self management means 'ability to develop discipline and self control'.
3. Social relationship means 'ability to understand the emotional makeup of other people and to treat them according to their emotional reactions'.
4. Relationship management means 'ability to create networks and find common grounds.

Hindustani String instrumental Music creates a bond among the people, cultures and other traditional civilizations in the whole world. The stature of Human beings varies continuously from the longest to the shortest about sex, languages and memory. This study will undertake the problems of sex differentiation, the concept of LSRW (listening, speaking, reading and writing) of any languages, and memory through the synchronization of Brain.

In these days, I have sent a numbers of mail to different professors of different universities of the United States like **Prof. Giuseppe Gerbino, Prof. Ellie M. Hisama, Prof. Aaron A. Fox, prof. Waler Frisch, director and Prof. Brad Garton, prof, Joseph Dubiel, Prof. and director Magdalena Stern- Baczewska, Prof. Susan Boynton of The Department of Music, Columbia University in the City of New York,** and such Associates of the Harvard Music Department 2018-19 like **Noel Bisson,** Harvard University, **Phoebe Carrai,** Harvard Baroque Chamber Orchestra, **Tom Everett,** associate, **Edward Jones,** Gund university organist and choirmaster, **Mark Oison Director of the Harvard Bands, Thomas Sheehan, Memorial Church, and Steven Takesugi, associate faculties of the department of Music of the Harvard University, Dr. Emil Moss, Prof. jeffrey Benedict, Prof. Michael Caldwell, Prof. Paul DeCastro, Prof. James Ford, Prof. Sara Graef, Prof. Christopher Gravis, Prof. Susan Kane, Department of Music, University of CAL STATE Los Angeles,** and last but not least the strings faculty of the **University of Southern California Thornton School of Music, Dean Robert Cutiletta, Prof. Bruce Alan Brown, Prof. Veronika Krausas, Prof. Adam Knight Gilbert etc.** I am feeling too blessed because I've received a healthy and motivational consent from above scholars for my future research. In such research, the researcher would like to examine an experimental reports from **USC Thornton school of**

Music, California and SOAS University of London, AIIMS (All India Institute of Medical Sciences), New Delhi and PGIMER (Post Graduate Institute of Medical Education & Research), Chandigarh research branch.

OBJECTIVES

The following objectives will be theoretically and practically examined during the period of this research like-

1. The meaning, definitions, origin and historical development of the **EFFECT OF MUSIC ON HUMAN BODY WITH SPECIAL REFERENCE TO HINDUSTANI INSTRUMENTAL MUSIC.**
2. **Place of practical experiments will be examine from these competent authorities like USC Thornton school of Music, California and SOAS University of London, AIIMS (All India Institute of Medical Sciences), New Delhi and PGIMER (Post Graduate Institute of Medical Education & Research), Chandigarh research branch.**
3. How the Hindustani String Instrumental Music (HSIM) works as a music therapy like
 - a. Neurological and Psychological (Behavioral studies through Hindustani String instrumental Music) studies of the human mind through HSIM?
 - b. How HSIM help human memory, language (LSRW-listening, speaking, reading and writing) Skills and sex?
4. A comparative study of the Hindustani String Instruments like Tanpura, Veena, Sitar, Swarmandal, Surbahar, Sarod, Santoor, Rabab, Saranda, Taus, Dilruba, Israj etc. will be practically examined. A complete practical implementation of the above instruments will be also comparatively analyzed through *Notations System, melody versus harmony, Chordal and Rhythmic, Symphonic and Monophonic etc)*
5. Impact of Hindustani String Instrumental Music on 6 rasa out of 9 Rasa. e.g. Love-Shringara, Wonder-Adbhuta, Courage-Veera, Peace-Shanta, Sadness-karuna, Anger-Raudra on human mind and body will be practically examined in the Neurological and Musical laboratories.

REVIEW OF LITERATURE

The status of the reviews of literature concerning this research will be examined internationally and nationally. A numbers of books, good reviews and the outline of the relevant data's are available in the following books and thesis and journals, recordings

and external link. In short, researcher can say that these books are providing me a little bit knowledge about my research title from the brief references of such books, thesis and links e.g.

Books

1. An illustrated Encyclopaedia, *Musical Instruments of the World*, New York, Sterling Press and Company, 1997.
2. Anil Mihirperna, *New instrumental Composition for North Indian Music*, Indica Books, Jan 1 2007.
3. Arthur Jacobs, ed, *New Penguin Dictionary of Music*, England: Penguin Books Ltd.,1997.
4. Ewen, David, *Panorama of American Popular Music*, Practice Hall, 1957
5. Ferris, Jean, *America's Musical Landscape*, Brown & Benchmark, 1993
6. Krishnaswami, S.,*Musical Instruments of India*, Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, Govt. of India, 1967.
7. Slobin, Mark, *Music in culture of Northern Afghanistan*, Tucson Publication for wanner- Gren foundation for Anthropological Research by University of Arizona press, 1976.
8. Slobin, Mark, *Kirgich Instruments of Music*, New York, Society for Asian Study, 1969
9. Kalsiwal, Suneera ,Dr.,*Classical Musical Instruments*, Publication Rupa and Company, New Delhi.

Thesis

1. Mamta Sharma. *Musicality Extraversion and Neuroticism in Mental Relaxation Under the influence of Music and Biofeedback*, Department of Psychology, Punjabi University, Patiala.
2. Monica Sharma, *An analytical Study of Western Notation of Music and its relationship with Indian Notation System of Music*, Department of Music, Punjabi University, Patiala
3. Shaji, John, *A study of Music therapy and Meditation on performance in professional shooters*, Department of Sport Science, Punjabi University, Patiala. These thesis are showing a little bit resemblance with researcher future study but the objectives, scope of the study and hypothesis will be totally different as compared to them.

HYPOTHESIS

The area of HSIM induced emotions using a Neuro physical approach involving bio-sensors is relatively new and due to its vast scope and applications in everyday social life, extensive research is going on in different parts of the world to tackle a number of unanswered questions that this domain evokes. Information retrieval, music psychology and cognitive neuroscience of the Classical String Instrumental Music, will be required to know the answer to all of these-

1. How the auditory and motor systems interact to produce HSIM (Hindustani String Instrumental Music)?
2. How people encode and recognize HSIM?
3. How Music Induce emotional reactions?
4. How HSIM experience and training affect brain development?
5. How HSIM training/ exposure affects language, cognitive and social abilities in both children and adults?

SCOPE OF THE STUDY

The Hindustani String Instrumental Music is a powerful and wonderful form of performing arts. It lifts up the individual self into the social self and sometime even beyond that. It is a bond of social and cultural unity. HSIM would unite the whole world (Human races) in love and peace.

All human and various non-human living species love Music and but biotic species respond to it. It is a nature direct wireless message. In this study, a number of different types of experimental and documentary information will be analyzed and collected from North-America and South Asian countries like Afghanistan, Bangladesh, Bhutan, India, Maldives, Nepal, Pakistan and Sri Lanka with Cultural exchanges and variations. This research mainly focuses on the following research points:

1. Experimental values will be compiled through string instrumental melodic vibration on particular ragas like Bhairav, Aahir Bhairav, Jaunpuri, Malkauns, Bhairvi, Sohni and Brindabani Sarang.
2. Implication of the string instruments on Human mind and Body specially in the limbic area of the brain (chemical reactions of dopamine and other hormones)
3. Hindustani String Instrumental Music must be a part and parcel of our curriculum and should be incorporated in our social, cultural and academic system.
4. Geo-Musical variation will be encountered during this research.

5. How HSIM increases the Skills of LSRW (listening, Speaking, Reading and Writing) and Languages skills? To what extend HSIM promotes human memory? And To what extend HSIM is responded by different cultural groups?
6. In what ways and to what extend HSIM therapy can help various human mood and brain disorders?
7. What to see in North American CSIM through South Asian eyes and vice a versa?

RESEARCH METHODOLOGY

The present study will be based on the collection of literary facts in the forms of manuscripts, coins, symbols (Descriptive and Historical analysis) from North America and South Asia. The experimental facts and sample will be collected and examined in the Neurological and musical laboratories with the help of Neuro-Surgeon and String instrumental music composers for the patient of mental disorder. Research data will be compiled through primary and secondary sources, surveys methods, interviews (directly and indirectly) and through sampling. Intelligence test will practically used during research. The Scale consists of 60 problems divided into 5 sets of 12. The five sets provide opportunities for grasping the method and five progressive assessments of person's capacity for intellectual capacity. It is non verbal, cultural and free test of intelligence. The Self-administered or group test (adults) grading will be done by seeing the Neuro-Science labs reports (percentile points) of the adjacent score for said age group according. Grading will be done according to the grades given in the manual of S.P.M. (Standard Progression Matrices)

LIMITATIONS

In the present research work, 'Individual' sessions were conducted and the patients were given pre-recorded cassettes to listen to the music. Methods such as the group therapy method, or improvisation of music were not studied. The effect of live HSIM or the active participation of the patients of Dementia, Schizophrenia and Parkinson's diseases during the sessions could be done because of constraints relating to administering and monitoring the same. In the classical string instrumental music, only *five ragas (ragas- Bhairav, Aahir Bhairav, Jaunpuri, Malkouns, Bhairvi, Sohini, and Brindabani sarang were selected, rendered by select renowned artists. Only a few were selected in this research work. Using different music pieces, one can find out the various possibilities of the therapeutic effect of music in depressed patients. This study will focus on the following limitations only like:*

The Effect of Music on Human Mind with special reference to Hindustani String Instrumental Music.

1. To what extend HSIM (Hindustani String Instrumental Music) is responded by different cultural groups?
2. In what ways and to what extend HSIM therapy can help various human mood and brain disorders?
3. What to see North American HSIM through South Asian eyes and vice a versa?
4. What to extend string instrumental biological impact in the neurological laboratories and Musical labs?
5. Geo-Musical impact of HSIM on the patient of mental disorder.
6. Place of practical experiments will be examine from these competent authorities like **USC Thornton school of Music, California and SOAS University of London, AIIMS (All India Institute of Medical Sciences), New Delhi and PGIMER (Post Graduate Institute of Medical Education & Research), Chandigarh** research branch.

The experimental method can also be used to obtain statistical evidence of the effects of music on depressed patients. The present study is a descriptive study; statistical tests have not been applied to the data.

Tentative Chapterisation

Chapter 1st Origin and development of Music

Chapter 2nd Effect of Music on Human Mind

Chapter 3rd Literary aspects of the Hindustani String Instrumental Music

Chapter 4th An Experimental facts of the Hindustani String Instrumental Music

Chapter 5th A comparative study of the Hindustani String Instrumental Music and Other countries String Instrumental Music

a. Similarities

b. Dissimilarities

c. Impact of Classical String Instrumental Music on 9 Rasa.

d. Effects of Hindustani String Instrumental Music (HSIM) on Management of mood, Stress, Immunity, Aid to social bonding.

e. Impact of the HSIM on the patient of dementia, Alzheimer Schizophrenia and Parkinson's diseases.

Chapter 6th Social, Cultural and Educational Findings of HSIM

Chapter 7th Conclusion: main findings and implications of the study.

BIBLIOGRAPHY

BOOKS:-

1. Allen, K., Blascovica, *Effects of Music on Cardiovascular reactivity among surgeons*, JAMA272:882-884.
2. An illustrated Encyclopaedia, *Musical Instruments of the World*, New York, Sterling Press and Company, 1997.
3. Anil Mihirperna, *New instrumental Composition for North Indian Music*, Indica Books, Jan 1 2007.
4. Arthur Jacobs, ed, *New Penguin Dictionary of Music*, England: Penguin Books Ltd.,1997.
5. Alper, T.G. Memory for completed and uncompleted tasks as a function of personality, An analysis of group data. J. Abnorm. Soc. Psychology 41,403_420 (75) 1946.
6. A.E.E. McKENZIE, *Sound*, Cambridge at the University of Press,1959.
7. Bharat Muni, *Natyashastra*, Baroda, Gaewad Oriental Series,1994
8. Bharat Muni, *Natyashastra*, (The Kashi Sanskrit Series, with Hindi Translation by Babu Lal Shukla Shastri), Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Sansthan, 1985
9. Bialer, I. & R.L., Task Repetition in Mental defectives as a function of Chronological and Mental Age, Amer. J. Ment. Defic. (65) 265-268 (117),1960.
10. Bob Snyder, *Music and Memory; an Introduction*, ISBN-13:978-0262692373
11. Brihaspati,Sulochana, *Khusarau, Tansen तथा Anya Kalakar*, New Delhi, Rajkamal Parkashan,1993
12. Collins, Ace, *The stories behind Country Music's All-Time Greatest 100 songs*, Boulevards Books, 1996
13. D.A. Russel and Michael Windterbottom, *Classical Literary Criticism*, Oxford University Press,2001
14. David R. Courtney, *The Music of South Asia- An Institute of Appropriate approach to the classical Music of India, Bangladesh, & Pakistan*, Sur Sangeet Service,
15. Deva,B.C., *Psychoacoustics of Music and Speech*, Madras: Music Academi,1967.
16. Elizabeth Helmuth Marulis- *On Repeat: how Music Plays the mind*; 1st edition,ISBN-13:978-0199990825

17. Ewen, David, Panorama of American Popular Music, Practice Hall, 1957
18. Ferris, Jean, America's Musical Landscape, Brown & Benchmark, 1993
19. Krishnaswami, S., Musical Instruments of India, Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, Govt. of India, 1967.
20. Misra, Lal Mani, Bhartiya Sangeet Vadya, New Delhi, Bhartiya Jnanpitha Prakashan, 1973
21. Sachs, Curt, The History of Musical Instruments, New York, WW Norton & Com. Inc., 1940
22. Beinecke Rare Book and manuscript libraries, The Whole of Bay Psalms Book, British North America, Publication from Cambridge Massachusetts, 1640
23. John, Baily, War, Exile and the Music of Afghanistan, The Ethnographic tale, Ashgate Publication limited, England, 2015
24. John, Baily, Music of Afghanistan, Professional Musicians in the city of Heret, Cambridge University, Press, Cambridge, 1988
25. John Tyndall, Sound, Longmans, Green and Co. 1875
26. Lee, O K et al Music and its effects on psychological and anxiety levels of patients receiving Mechanical ventilation: a pilot study. Journal of clinical nursing 14 (5) 609_620
27. Mohammad Ali, Bous the street Singers, of Bagladesh (Intangible cultural heritage), Create Space independent Publishing Platform, April, 9, 2013
28. Mockel, M Rucker, Immediate psychological responses of healing of healing volunteers to different types of music: cardiovascular, hormonal and mental change 1994
29. Rosenzweig S.G. Mason, An Experimental Study of Memory in Relation to the Theory of repression, Brit. J. Psycho. (24) 247-265 (49)
30. Sawyers, June Skinner Celtic Music: A complete Guide, Da Caps Press, 2000
31. Stephen Jones folk music of china: living instruments traditions. Oxford university press, London, Nov. 9, 1995
32. Slobin, Mark, Music in culture of Northern Afghanistan, Tucson Publication for Wanner- Gren foundation for Anthropological Research by University of Arizona press, 1976.
33. Slobin, Mark, Kirgich Instruments of Music, New York, Society for Asian Study, 1969

34. Trowbridge, EH, Memory for failures test, In: Murray 490-91 (59)
35. Warner, Craig, A Change in Gonna come: Music, Race, & the Soul of America, Prentice Hall, 1998
36. Wiblur, Campbell, Shoe Tickler Rag, Southern California Music, Los Angles, California Co., 1993
37. Wooster and Ethyl B. Smith, The Black Cat Rag, Frank Wooster Co., Music Publishers St. Louis Mo. 1905
38. Yuan Jjingfang; Zhao Boyo, Chinese Traditional Instrumental Music, Central Conservatory Music Press, 05, 2016
39. Bor, Joep, Indian Music and the West, Seminar organised by SRA western Region, Bombay, 29 Nov.-1 Dec. 1996
40. Modak, H.V., Authomatic Musical Instrument, The Journal of the Madras Music Academy, No. I-V; XLVI

RECORDINGS:-

1. Gilliland, John, A play of a simple melody: American pop Music in the early fifties-(Audio) pop chronicles, University of North Texas Libraries, 1969
2. Proceedings of the seminar on 'Sitar' organized by ITC-SRA (Western Region) co-sponsored by NCPA & Music forum Bombay on 23th of Sept. 1991; Bombay
3. Proceedings of the seminar on 'Instrument Makers' organised by ITC-SRA (Western Region) co-sponsored by NCPA & Music forum Bombay on 14th of Feb 1997; Bombay
4. Proceedings of the workshop on 'Tanpura' organised by ITC-SRA (Western Region) co-sponsored by NCPA & Music forum Bombay on 6th of July 1997; Bombay MP3:-Chinese Moods; Oriental Music for Meditation and Relaxation, Asian Sound Therapy by Yang-li-jung/ yin yang Music Zone.
5. Chakra Meditation universe Meditation yoga Calm spirit; Sunset in China, Zen Meditation, Asian Ambient Inner Bliss, yoga Nidra

THESIS:-

1. Mamta Sharma. Musicality Extraversion and Neuroticism in Mental Relaxation Under the influence of Music and Biofeedback, Department of Psychology, Punjabi University, Patiala.

2. Monica Sharma, An analytical Study of Western Notation of Music and its relationship with Indian Notation System of Music, Department of Music, Punjabi University, Patiala
3. Shaji, John, A study of Music therapy and Meditation on performance in professional shooters, Department of Sport Science, Punjabi University, Patiala
4. Newt.phys.unsw.edu.au/jw/string.html
5. Instruments in depth: the Viola: an online features presented by Bloomingdale school of Music (2010)
6. Chisholm, Hume, Ed. (1911), 'Stringed Instruments' Encyclopaedia Britannica (11th ed.), Cambridge University Press, Cambridge.

LEARNING DISABILITIES

Prof. Manjeet Dhariwal

Mehar Chand College of Education

Bhanopli

Imagine a child having important ideas and need to communicate them, but one who is unable to express them .

Abstract

Learning disability is an emerging dynamic and expanding field Children with learning disabilities are found across all ages, socio- Economic level and races . The problem of these children may range from mild to severe . There is still a great deal of debate about what is meant by the term ' Learning disabilities ' . learning disabilities may affect individual different and different stages of life early childhood , the elementary school years , adolescence and adulthood. In some cases , other problems also coexist with learning disability First, Having a learning disability means that the brain "processes" information differently from what most other student do . Certain kinds of information get stuck or lost while travelling through the brain. Only in recent years have the problems related to learning disabilities been acknowledged and begun to receive acceptance and recognition. Yet this shows that the number of children is not new. Observations in school shows that the number of children with learning disability in a class room considerable. Dropping out is usually attribute to economic reason, but impact, if these children do not receive special intervention , it is apprehended that a large number of drop - outs could be children with learning disabilities.

Objectives

- * Understand the concept of learning disabilities .
- * Define learning disabilities
- * Characteristics of learning disabled children .
- * Perceive the three phases of origin of the field of learning disabilities .

The field of learning disabilities is the newest challenging sub area of the broader field of special education. It was a parents meeting in New York city in the early 1960s that this term was proposed by Samuel Kirk. In those days such a child was likely to be referred to as being minimally disabled. Hence this label learning disabilities was most welcome to parents who had anticipated a diagnosis of mental retardation. It is learning disabilities that are the most vague and mystifying when compared to other major handicapping or disabling conditions with the possible exception of emotional disturbances. It is only at a later that learning disabilities were officially recognized than other handicapping conditions and so there is still great deal of debate as to what is meant by the term learning disabilities. There are many reasons why the field of learning disabilities is receiving considerable public attention. In this text we are taking broad view of learning disabled. As we explore the field of learning disabilities a challenging sub area of the broader field of special education.

History of Learning disability:- According to some reviewer of the History of learning disabilities the work of Frans Joseph Gall , a Viennese physician is the earliest that might be readily traced to what we presently call learning disabilities. In 1802 Gall published a description of a theoretical construct in which he related specific brain activities to identifiable parts of the brain. Gall had worked with adults who had brain injuries resulting from a variety of causes. These patient developed language disorders consequent to the known injuries So, Gall believed that he could relate specific areas of damage to what we now call aphasia. he delineated how patients whose brain was damaged were unable to express feelings and ideas in spoken language later on , Gall became connected with phrenology a system that allegedly could predict personal characteristics through knowledge of the shape and character or protuberances of the skull because of which he was soon discredited. Gall loss of direct influence on further scientific developments in the search to relate specific areas of the brain to particular types of brain dysfunction did not deter his followers such as Bouillaud from carrying on his original intentions forward Broca proposed the idea that the functions of the two hemispheres of the brain were in many ways separate and different.

The advent of Twentieth Century witnessed increasing concern with a person might be able to learn and how to teach him with the elements of overall mental ability that were intact or functional. In 1926, Head concluded loss of their abilities like mechanized aptitude and disorders in language are based on integrated function higher on

the neural hierarchy than motor or sensory abilities and thus cannot necessarily be classified as motor, visual or auditory disorders. Gall early efforts formed parallel in other efforts that became part of the base of in another strand of the developing field of learning disabilities. William Dember Szives accounts of contributions relating the recognition of visual perceptual problems as early as 1801 in visual perception. It evinces that research in visual perception was under way throughout most of the nineteenth century. In 1885 James Hinshelwood a Scottish ophthalmologist expounded visual perceptual problems. Which he termed ' word blindness ' His reports of severe defects in visual memory documented severe reading difficulty in children with normal intelligence. James Kerr, a physician and W.P Margan, an ophthalmologist who brought to light cases of persons with severe reading problems despite normal intelligence. This paved way for substantiating another type of learning problems, which was later recognized as a learning disability.

The establishment of a maternal Advisory Committee on Handicapped children marked the second major event in the evaluation of a definition of learning disabilities. the first National Advisory Committee on Handicapped Children was headed by Samuel Kirk the first annual report of the committee was presented on January 31, 1968. The committee made ten recommendations including a definition. The committee suggested the following definition.

Children with special learning disabilities exhibit a disorder in one or more of the basic psychological processes in valued in understanding or in using spoken or written languages. Those may be manifested in disorders of listening, thinking, talking, reading, writing, speaking or arithmetic. They include conditions, which have been referred to as perceptual handicaps, brain injury, minimal brain dysfunction, dyslexia, developmental aphasia etc. They do not include learning problems that are due primarily to visual hearing or motor handicaps to mental retardation, emotional disturbance or to environmental disadvantage. The third step in the development of national definition in relation to public law 94-142, the education for all Handicapped children Act of 1975 in U.S.A. The Bureau of education for the Handicapped was instructed to find a better definition and to expound precisely how children can be identified as learning disabled. The bureau made an extensive effort to develop more specific definition. Ultimately after months of lack of consensus the following definition and criteria were published in the Federal Register.

"Specific learning disability means a disorder more or more of the basic psychological processes in valued in understanding or in using language, spoken or written which may manifest itself in an imperfect ability to listen, think, speak, read, write, spell or to do mathematical Calculation. The term includes such conditions as perceptual handicaps, brain injury, minimal brain dysfunction dyslexia and developmental aphasia. The term does not include children who have learning problem which are primarily the result of visual, hearing or motor handicaps or mental retardation of emotional disturbance or of environmental, culturally or economic disadvantage".

Criteria for developing the Existence of a specific learning Disability

(a) A team may determine that a child has a specific learning disability if :-

(1) The child does not achieve commensurate with his or her age and

ability levels in one or more of the areas listed in paragraph (a) (2) of this section , when provided with learning experiences appropriate for the child's age and ability levels; and

(2) The team finds that a child has a severe discrepancy between achievement and intellectualability in one or more of the following areas :

- (i) Oral expression
- (ii) Listening Comprehension
- (iii) Written expression
- (iv) Basic reading Skill
- (v) Reading Comprehension
- (vi) Mathematics Calculation
- (vii) Mathematics reasoning

(b) The team may not identify a child as having a specific learning disability the severe discrepancy between ability and achievement is primarily the result if :

- (i) A visual , hearing or motor handicaps
- (ii) Mental retardation
- (iii) Emotional disturbance
- (iv) Environmental, cultural or economic disadvantage

The committee proposed the following definition that does, in the opinion of many educators, provide for more clarity and less confusion :

Learning disabilities is a generic term that refers to a heterogeneous group of disorders manifested by significant difficulties in the acquisition and use of listening, speaking, reading, writing, reasoning and mathematical abilities. These disorders are intrinsic to the individual and presumed to be due to central nervous system dysfunction. Even though a Learning disability may occur concomitantly with other handicapping conditions (such as sensory impairment, mental retardation, social and emotional disturbance) or environmental influences (such as cultural differences, insufficient or inappropriate instruction, psychogenic factors), it is not the result of those condition or influences.

There is no end to the problem and vagueness and ambiguity with definitions of learning disabilities,at least no solution, acceptable to a majority of advocates for the learning disabled.

From the above discussion it can be seen that learning disabilities are formally defined in many ways. However they usually contain three essential elements . They are a discrepancy clause, on exclusion clause and an etiology clause .

The discrepancy clause asserts that there is a significant disparity between aspects of specific functioning and general ability. The second exclusion clause states that the disparity is not due to intellectual, physical, emotional or environmental problems. The etiology and usually is not part of the educational assessment or remedial programme commended for the students (Crealock and Kronick, 1993)The difference between areas of functioning is the most frequent clause used in determining whether a student has a learning disability . When an individual evinces a great disparity between those areas of functioning in which he or she does well and those areas in which he or she experience considerable difficulty, he or she may be deemed to have a learning disability .Individuals of any intellectual level can have a learning disability, although most countries define a learning disabled as having a near normal, normal or above normal intelligence . Persons with other handicaps also can have a learning disability and they can be considered as multiply handicapped . Learning disability can affect one or more of a person's intelligence language , spatial temporal , visual , mathematics , knowledge of one's body and what it can do , social or practical . Crealock and Kronick (1993) state that even when one's learning disability appears to be confined to a specific area of intelligence, frequently there are some problems in other areas of intellect also .

Need and Importance : Only in recent years have the problems related to learning disabilities been acknowledged and begun to receive acceptance and recognition . yet this condition in children is not new. There have always been children struggle to cope with the demands of their home, school and society. what is now is that finally the problem are being acknowledged. Today learning disability from other childhood disorders, Although, this is a group of disorders which affects the lives of million of children, it has not yet received legal recognition. The persons with Disabilities Act, 1995 refers to mental illness , therefore, schools are at present not abliged to provide special resources to children with learning disabilities .

Observation in schools shows that the number of children with learning disabilities in a classroom is considerable. Dropping out is usually attributed to economic reasons, but , infact , if these children do not receive special interventure it is apprehended that a large number of drop out could be children with learning disabilities .

Causes of Learning Disabilities

There is no single or a primary cause of learning disabilities. Infact, the causes are many. There are people who view that the problem lies in the child's environment and situation out side the child (e.g. inapprppriate instruction, lack of appropriate reinforcement etc.) There are people who view that problem dies with in child. Both view points are true to some extent. The definition of learning disability imlies that the problem is related to the central nervous system (neurological deficit). The neurological deficit could be the result of genetic , prenatal, perinatal and postnatal factors.

Genetic factors:- Is learning disability hereditary ? There is someevidence to suggest that learning disability and hyper activity tend to run in families. Morrison and start (1981) fund that 2% of a group of hyperactive children had at least one parent who was hyperactive. Only 5% non hyperactive children had a hyperactive parent. So genetic basis of learning of genetic factors does not helps in providing remedial assistant to the learning disabled child.

Prenatal Cause :- When the child is in mother's womb, certain maternal factors can influence the development of the fetus. The neurological deficit in the child may be brought absent if the mother (i) uses drugs (ii) consumes excessive alcohol , (iii) suffers from malmnutrition (iv) suffers from rubella (German measles) or (v) suffers from severe sickness and fever to the point being physically immobile .

Perinatal Causes :- (i) Perinatal factors refers to those that occur at birth , (ii) injury to the child's brain as he passes through the birth canal or immediately after birth , and (iii) any other method of delivery , causing injury to the brain cells of the child .

Postnatal Causes:-

Biological or Biochemical Causes:-The factors in this category responsible for learning disabilities include (i) Hypoglycemia or low blood sugar , (ii) nutritional deficits (iii) food allergies , particularly to sugar , eggs . wheat and chocolate , (iv) hyperactivity caused by certain substances in the diet such as artificial coloring or certain chemicals found in fruits and (v) use of certain types of drugs .

Environmental Causes:- Several environmental factors are linked to learning disabilities, Any factor that can cause neurological problems can cause a learning disability. These factors include (I) accidents or other types of traumata the brain ,(ii) ingestion of certain substances (e.g. lead panel) and (iii) exposure to emissions from huorescent lights and television .

Development Causes:- Learning disability may be caused by lags in neurological development (not loss of neurological function). This is called maturational lag. This theoretic model presumes that there has been some delay in the development of certain central nervous system components and in many cases, this may be overcome through natural development , sometime in the future .

The development of listening, speaking, reading and writing skills for the learning disabled children is slow. Researchers believe that learning disabled children take longer to go through the process of myelinization (i.e, the myelin, which is a protective cover for the nervous system and vehicle for electrochemical communication develop slowly in the learning disabled children.

Medical Causes:-This regales such as diet or allergies might be called medical theories.

Prominent Models:-

- (i) A specific - area brain defect model
- (ii) Perceptual - motor model
- (iii) The language development model
- (iv) Information processing model
- (v) learning strategy deficit model
- (vi) Behavioral theory model
- (vii) Met cognitive Model

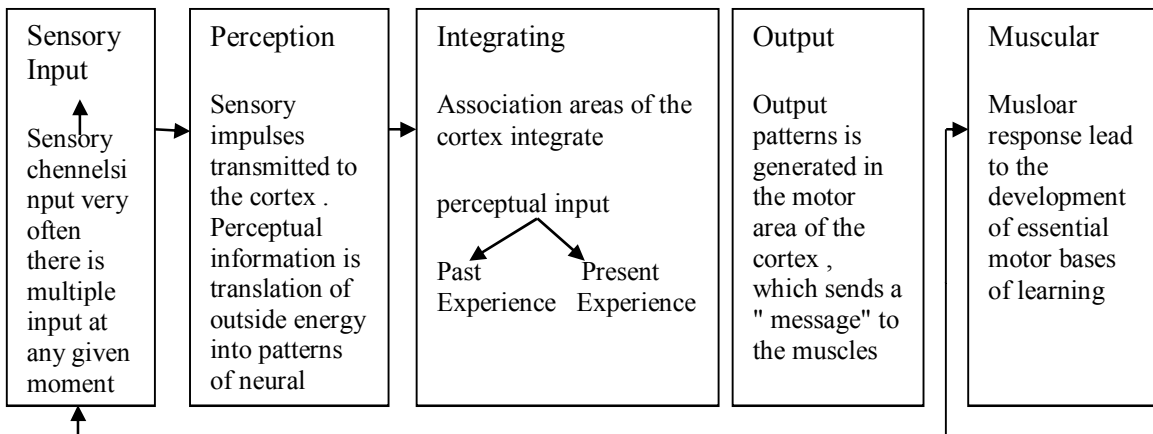
(viii) other Models

(i) A Specific - Area Brain Defect Model :- Learning disabilities are associated with specific area brain defects . There are adequate studies which provide evidence for this fact. These studies may be classified on the basis of their focus as shown below.

- (a) studies of localization of function
- (b) Neuroimaging studies
- (c) Post mortem studies
- (d) Electrophysiology studies

The Perceptual-Motor Model :- The perceptual -motor Model is a more complex model that relates learning disabilities to intermediate problems, which are in turn caused by brain dysfunction. Perceptual disturbances or abnormalities are caused by brain injury or brain dysfunction. Hal lagan And Cruickshank have discussed all epidotic factors in detail. In their discussion they note that there is one large group of students, whose learning disorders are based on perceptual psychopathology which inturn is imbedded in neurological dysfunction. The intermediate effects brought about by brain dysfunction /defect are visual perception disorder and language disorder. The find effect brought absent by visual perception disorder intermediate effect is hyperactive and severe reading disability. Language disorder culinimates is severe reading disability and and other learning difficulties specific area brain defect model in which the final effect is severe reading disability and the perceptual - motor model of learning disabilities relate to each other and to more recent conceptualisations . This perceptual disorder model has been supported by many researches.

Perceptual- Motor Learning Theory

Continuous feedback is provided to the input end of the system

The perceptual motor process, when working properly, leads to normal learning; when working improperly; it may lead to learning disabilities.

Intervention Strategies for Attention Problem

Attention is the process of focusing on certain stimuli while screening out others. Attention problems among students with learning disabilities are apparently quite common. Numerous teachers report attention problems among students with learning disabilities and researchers have further probed into the attention problems of learning disabled students. Parents and teachers have long complained that children with learning disabilities do not pay attention. Also, research supports the suggestion that these children have difficulty with attention. Most clinical research to date on the attention problems of students with learning disabilities has focused on only two aspects of attention: sustained attention and selective attention. Sustained attention refers to the degree to which attention is maintained over time, whereas selective attention refers to the ability to identify important stimuli and important aspects of a stimulus and disregard other stimuli in the environment.

A diagnosis of attention problems requires a multi-method behavioural assessment. This assessment is necessary for making appropriate administrative decisions as well as designing intervention strategies. In addition to formal academic assessment and school-based assessment; there are multiple measures such as teacher rating scales, sociometry measures; and direct observation in both according to the level in which the disability is experienced first at initial level i.e. perception, it will lead to disabilities at other levels also. Hence it is very essential for all teachers to ascertain the level in which the learning disabilities is first experienced.

Is the deficiency one in which the sensations reaching the brain are meaningful or non-meaningful? Is the problem basically verbal or nonverbal? For example, is the basic problem in auditory reception or visual imagery? Is it one of abstracting, conceptualizing, that is of gaining meaning? This information will facilitate effective use of appropriate remedial techniques.

- Which of the subject matter areas does this disability affect most? Is it primarily a reading or an arithmetic problem, or does it also show up in art and physical education? This is very important not only in planning intervention programmes but also in providing guidance regarding course work, life planning, and so forth.

- What are the effects both present and potential , of the disability on the development of social maturity ? If the goal of education includes development of independent , responsible , self- supporting citizens , this dimension is of prime importance .

Unlike perceptual - motor based programmers, which were considerably criticized, remedial programmers based on the language development theory have not been the target of mordant criticism and charges of ineffectiveness. The theoretic model and remedial suggestions provided by Johnson and Myklebust can be used in parallel with other models as well. Further they have much in common with information processing models.

Information Processing Models:- Information processing theory is a cognitive theory of learning that describes the processing , storage and retrieval of knowledge from the mind. Information processing model; is that most influential model in cognitive psychology to date the teacher, taking notes when appropriate only 30% of the time. Then they were given self monitoring treatment in which they were given a recording sheet with the printed direction to record their attending behaviours whenever they thought of it by marking at when they were on Task and a when they were not . During the next phase self recording was continued with the addition of the condition of praise by the teacher for good study habits. After that self recording was withdrawn and the praise was continued. The study was concluded with a return to initial phase. The obtained result established that their attention behaviours improved during treatment phase. Also the frequency of these behaviours remained at relatively high levels when self monitoring and praise were withdrawn.

Medically Based Interventions:- Medical sciences can play a major role if the attention problems are due to hyperactivity . If a student is hyperactive , he or she is more likely to have difficulty with learning . when there are attention problems , educational remedial interventions should be applied . If these intervention strategies do not alleviate the problem , a drug intervention maybe attempted.

Type of Drug Interventions:-

Offer the medication chosen for hyperactivity and attention problem is one in the amphetamine family . The three stimulant medications most often prescribed for attention deficit disorder are methylphenidate , Ritalin and Dextroamphetamine . These medications vary in terms of their effective in less than half an hour but methylphenidate takes up to for weeks . There is a striking contrast in the duration of action also . Methylphenidate is Taken once a day and its effect

are long lasting where s the effect of Ritalin and Dexedrine last for three to five hours only . Therefore , it becomes necessary for a second doest be administered at School . It poses administrative problems .

Effectiveness of Drug Intervention:- Numeric studies have shown that medically based intervention are effective in controlling problem behaviours in the classroom . Some research indicates that drug intervention improves academic classwork as well as behaviours . However , parents and teachers are often more interested in performance on standardized achievement tasks , where the impact of drug interventions has been only modest , Further research is needed in which longitudinal studies are use to track children for a number of years to determine whatever they think , learn and socially function morw effectively with medication , not whether they are quick more attentive or productive in one particular situation.

Combined Approach:- Medication treatment by itself is seldom sufficient for dealing effectively with the total set of symptoms associated with attention difficulties . In the majority of cases , the children do not take medication treatment at home for attention difficulties . As a result the home - work hour becomes a currently being thought about is stored . Information may enter short - term memory from sensory registers or from the third basic component of memory system , long term memory . It is not possible to assess the exact rate of decay of information as this component is controlled by the subject short term memory retains information in auditory verbal linguistic repretation . For example , while recalling letters , the child may sub vocally rehearse a letter by voicing the letter .

Working Memory :- Working memory is viewed as a dynamic and active system because it simultaneously focuseson both processing and storage of information and is considered term memory is partly under stood as a component of a limited capacity system from accumulating and holding segments of information in order as they arrive during a listening or reading task . Material in short term memory is retained if it is rehearsed . In contrast , working memory is concerned with the interpretation of and integrating of information with previously stored information occasion for a specific response to occurs while the consequences alters the portability that the behavior will mcrease or decrease in the future . Behavioural intervention strategies include direct instruction and errorless learning.

Numerous teachers report attention problems among students with learning disabilities and researches have fairly worked into the attention problem of learning

disabled children . A diagnosis of attention problems requires a multi method for making behavioural assessment. This assessment is necessary for making appropriate administrative decisions as well as designing intervention strategies. After making proper assessment of the attention problems an appropriate course of action should be devised. Intervention Strategies for circumventing attention problems include behavioral intervention, cognitive behavioral intervention and medically based intervention

References :

1. Allen , M.S (1962) Morphological Creativity . Prentice- Hall , Englewood Cliffs N.J.
2. Bandura , A (1977) social learning Theory , Prentice -Hall Englewood Cliffs , N.J.
3. Becker H.(1986) Instructional uses of School Computers . The Johan Hapkins University center for social or ganestate of schools , Batti more , M.D .
4. Bender , W.N (1985) Difference Between Learning Disabled and Non- Learning Disabled children in Temperament and Behavirour . Learning Disability Quartely 8
5. Lokanandha Reddy , R.Raman , A . Kusuma 2000 Learning Disabilities (A practical guide to practwner Discovery Publishing House New Delhi .

MANAGEMENT INFORMATION SYSTEM FOR EFFECTIVE AND EFFICIENT DECISION MAKING

Prof. Navjot Kaur

Govt College Ropar
Computer Science, HEIS

ABSTRACT

Decision making is an integral part of the functioning of any organization. To facilitate Decision making in this ever-competitive world it is imperative that managers have the right information at the right time to bridge the gap between need and expectation. To facilitate better flow of information adequate Management Information Systems (MIS) is the need of the hour. Thus it is important to have an understanding of the MIS followed in an organization by all levels of management in order to take effective decisions

A management information system collects and processes data (information) and provides it to managers at all levels who use it for decision making, planning, program implementation, and control. The MIS has many roles to perform like the decision support role, the performance monitoring role and the functional support role.

Significant improvements have been made in the application systems and infrastructure. From Batch processing to on-line systems, from IBM1401 to the latest UNIX and Windows 2003 based machines it has made timely transitions determined by available technologies and business requirements. The MIS has greatly facilitated and synchronized the information flow in the organization and the management feels that it has played a role in the growth and increased performance of the company.

INTRODUCTION

Management Information Systems (MIS), referred to as Information Management and Systems, is the discipline covering the application of people, technologies, and procedures collectively called information systems, to solving business problems.

“MIS’ is a planned system of collecting, storing and disseminating data in the form of information needed to carry out the functions of management.”

Academically, the term is commonly used to refer to the group of information management methods tied to the automation or support for human decision making, e.g. Decision Support Systems, Expert Systems, and Executive Information Systems

Management : Management is art of getting things done through and with the people in formally organized groups. The basic functions performed by a manager in an organization are: Planning, controlling, staffing, organizing, and directing

Information : Information is considered as valuable component of an organization. Information is data that is processed and is presented in a form which assists decision maker.

System :A system is defined as a set of elements which are joined together to achieve a common objective. The elements are interrelated and interdependent. Thus every system is said to be composed of subsystems. A system has one or multiple inputs, these inputs are processed through a transformation process to convert these input(s) to output.

Objectives of MIS :

Data Capturing :MIS capture data from various internal and external sources of organization. Data capturing may be manual or through computer terminals.

Processing of Data :The captured data is processed to convert into required information. Processing of data is done by such activities as calculating, sorting, classifying, and summarizing.

Storage of Information :MIS stores the processed or unprocessed data for future use. If any information is not immediately required, it is saved as an organization record, for later use.

Retrieval of Information :MIS retrieves information from its stores as and when required by various users.

Dissemination of Information :Information, which is a finished product of MIS, is disseminated to the users in the organization. It is periodic or online through computer terminal.

Hebert Simon model:

- INTELLIGENCE
- DESIGN
- CHIOCE

Intelligence :In this phase MIS collects the raw data. Further the data is sorted and merged with other data and computation are made, examined and presented. In this phase, the attention of the manager is drawn to the entire problem situation, calling for a decision.

Design :Manager develops a model of problem situation on which he can generate and test, summarizing the different decision alternatives and test the feasibility of implementation. Assess the value of the decision outcome.

Choice :In this phase the manager evolves a selection criterion and selects one alternative as decision based on selection criteria.

In these three phases if the manager fails to reach a decision, he starts the process all over again from intelligence phase where additional data and information is collected, the decision making process is refined, the selection criteria is changed and a decision is arrived at.

Need for management information system

This is a universally accepted fact that all managerial functions are performed through decision making. For taking rational decisions, timely and reliable information is essential and is procured through a logical method of information collecting, processing and disseminating to decision makers. In today's world of ever increasing complexities of carrying out business, every organization, in order to survive and grow, must have a properly planned, analyzed, designed and maintained MIS. This need is even more increased because organizations now have to compete not only locally but also globally. MIS assist decision makers, by providing the required information at various stages of decision making and thus greatly help the organization to achieve its goals and objectives. On the other hand, if an MIS is poorly planned and constructed, it may provide inaccurate, irrelevant or obsolete information, which may even prove fatal for the organization.

TYPES OF MIS AND USES

MIS is a concept, which is a matter of degree rather than an absolute one. In management there are perhaps few other areas other than MIS which has created so much controversy. We would make an attempt to try to look into different types of MIS as they have evolved during the course of time.

1. Transaction Processing System
2. Management Information System
3. Decision Support System
4. Executive Support System
5. Office Automation System
6. Business Expert System

Transaction Processing System: It processes transactions and produces reports. It represents the automation of fundamental, routine processing used to support business operations. It does not provide any information to the user for decision making. TPS uses data and produces data.

Management Information System: : MIS is an information system that processes data and converts it into information. A management information system uses TPS for its data inputs. The information generated by the information system may be used for control of operations, strategic and long-range planning, short-range planning, management control and other managerial problem solving.

Decision Support System: A decision support system is an information system application that assists decision-making. DSS tends to be used in planning, analyzing alternatives and trial and error search solutions. They incorporate a variety of decision-making models and thus are capable of performing what-if analysis.

Executive Support System: An ESS is a special kind of DSS. It is specially tailored for the use of chief executives of an organization to support his decision-making. Thus ESS is a comprehensive information system that includes various types of decision support systems, but it is more specific and person oriented.

Office Automation System: Office automation refers to the application of computer and communication technology to office functions. Office automation systems are meant to improve the productivity of managers at various levels of management by providing secretarial assistance and better communication facilities.

Business Expert System: A BES is a knowledge based information system that uses its knowledge about a specific, complex application area to act as an expert.

Components of MIS:

Executives: Executives are the people who utilize MIS. These people are computer professionals who operate MIS for data processing to achieve organizational goals like planning and decision-making.

Hardware: The hardware components of MIS include various input and output devices that help in feeding data as well as displaying the information when required. The input devices include the keyboard, scanners and mouse. The output devices may be the monitor, printer, network devices, and so on.

Software: Computer programs which are designed to do a specific task for example, MS Office, Banking Software's, Railway's applications etc, different kinds of software

available to process the data/information in an organization such as ERP (enterprise resource planning) and CRM (customer relationship management).

Organizational Procedures: Procedures are sets of rules or guidelines that an organization establishes for the use of a computer-based information system. The procedures may vary from one organization to another. It may also vary from one department to another as per the requirement. For example, the working of production department is different from the working of sales department. The production department requires information regarding the raw material or quantity of goods to be produced. So, the production department sets its procedures in such a way that the MIS system helps in retrieving the information required by the department.

Functions of MIS:

To collect useful data: MIS executes the data through computer system using the sources of an organization. The organizational data is stores in computer system or as a paper record by its end users.

Data Processing: Processing data includes converting the storage data into the required information to take beneficial actions. Data processing includes mathematical and logical operations like, calculations, sorting, classifying and summarizing the data.

Information storage and retrieval: MIS stores data as an organizational record and processed for future use. The data organizes as a fields, records, files and databases for future use. Information retrieval comprises to access the stored data as per the requirements of the management users.

System : System is an organized collection of parts (or subsystems) that are highly integrated to accomplish an overall goal. The system has various inputs, which go through certain processes to produce certain outputs, which together, accomplish the overall desired goal for the system. So a system is usually made up of many smaller systems, or subsystems. For example, an organization is made up of many administrative and management functions, products, services, groups and individuals. If one part of the system is changed, the nature of the overall system is changed, as well.

Types of System :

Physical or Abstract : Physical system is tangible entities that may be static or dynamic in nature. Abstract system is conceptual or non-physical. The abstract is conceptualization of physical situations.

Open and Closed : An open system continually interacts with its environment. It receives input from the outside and delivers output to outside. A closed system is isolated from environment influences.

Sub System and Super System : Each system is part of a large system. The business firm is viewed as the system or total system when focus is on Management Information Systems 9 production, distribution of goal and sources of profit and income. The total system consists of all the objects, attributes and relationship necessary to accomplish an objective given a number of constraints. Sub systems are the smaller systems within a system. Super system denotes extremely large and complex system

Permanent and Temporary System : A permanent system is a system enduring for a time span that is long relative to the operation of human. Temporary system is one having a short time span.

Natural and Man Made System : System which is made by man is called man made system. Systems which are in the environment made by nature are called natural system.

Deterministic and Probabilistic : A Deterministic system is one in which the occurrence of all events is perfectly predictable. If we get the description of the system state at a particular time, the next state can be easily predicted. Probabilistic system is one in which the occurrence of events cannot be perfectly predicted.

Man-made Information System : It is generally believed that the information reduces uncertainty about a state or event. An information system is the basis for interaction between the user and the analyst. It determines the nature of relationship among decision makers. An information system may be defined as a set of devices, procedures and operating system designed around user-base criteria to produce information and communicating it to the user for planning control and performance.

Types of Information System:

- a) Formal Information System
- b) Informal Information System
- c) Computer Based Information System

Formal Information System : It is based on organizational chart represented by the organization.

Informal Information System : it is an employee based system designed to meet personal and vocational needs and to help in the solution of workrelated problems. It also

funnels information upward through indirect channels. It works within the framework of the business and its stated policies.

Computer Based Information System (CBIS) : This category of information system depends mainly on the computer for handling business applications. System analyst develops different types of information systems to meet variety of business needs. There is a class of system collectively known as computer based information system. They can be classified as

Transaction Processing System (TPS)

Management Information System(MIS)

Decision Support System (DSS)

Office Automation System (OAS)

MIS Goals and Objectives : It is necessary to develop the goal and objectives for the MIS which will support the business goals. The MIS goals and objectives will consider management philosophy, policy constraints, Business risk, internal and external environment of the organization and business. The goals and objectives of the MIS would be so stated that they can be measured. The typical statements of the goals can be providing online information on the stock and market; the query processing should not exceed more than three seconds and the like.

Strategy for Plan Achievement : The designer has to take a number of strategic decisions for the achievement of MIS goals and objectives. They are

Development Strategy : Ex. an online, batch , a real time.

System Development Strategy : Designer selects an approach to system development like operational verses functional, accounting verses analysis.

Resources for the Development : Designer has to select resources. Resources can be in-house verses external, customized or use of package.

Manpower Composition : The staff should have the staffs of an analyst, and programmer.

The Architecture of MIS : The architecture of the MIS plan provides a system and subsystem structure and their input, output and linkage. It spells out in details the subsystem from the data entry to processing, analysis to modeling and storage to printing.

The System Development Schedule : A schedule is made for development of the system. While preparing a schedule due consideration is given to importance of the

system in the overall information requirements. This development schedule is to be weighed against the time scale for achieving certain information requirements.

Hardware and Software Plan : Giving due regards to the technical and operational feasibility, the economics of investment is worked out. Then the plan of procurement is made after selecting the hardware and software. One can take the phased approach of investing starting from the lower configuration of hardware going to the higher as development take place. The process needs matching the technical decisions with the financial decisions.

Functional MIS:

MIS for Marketing :In order to pursue market opportunities as well as anticipate marketing problem, manager need to collect comprehensive and reliable information. Managers cannot carryout marketing analysis, planning, implementation and control without monitoring and researching customers , competitors, dealers and their sales and cost data. Every firm has many information flows of interest to marketing management. Many companies are studying their executive's information needs and design information system for marketing to meet these needs. Instead of plethora of unrelated data, an MIS combines various inputs and present integrated reports.

MIS for Personnel Management :Personnel management has the primary objective of providing suitable manpower in number and with certain ability, skills and knowledge, as the business organization demands from time to time. Its goal is to control personnel cost through continuous increase in manpower productivity resorting to the following techniques :

- a) Motivation through Leadership and Job Enrichment
- b) Grievance Handling
- c) Structuring the Organization
- d) Promotion and Rewards through Performance Appraisal
- e) HRM through Training and Upgrading the Skills

The information and scope of personnel function have resulted in greater complexity in field. There is need to cope with incredible volume of information and maintaining it. There is need to classify, reclassify and cross this information. This can be achieved by computerized personnel system which enables personnel management to manage more efficiently and effectively and to provide more positive services to the organization.

MIS for Financial Management :Financial management function has a primary objective of meeting the financial needs of the business. The second objective of FM is to meet the statutory compliance by way of declaring the auditing financial result, submitting reports and returns to the govt. and Tax authorities and fulfill the obligations to the shareholders. FM uses variety of tools and techniques like Break Even Analysis, ABC Analysis, Ratio Analysis, Management Accounting and Cost Analysis.

Input Documents :

Receipts from customers, authorities, employees, shareholders, financial institution and others. Payment to suppliers, authorities, shareholders, financial institutions and others. Data from stock exchange on the shares prices consolidated financial results of the other companies etc. Transactions are payments and receipts and they are documented through journal vouchers, bills, debit notes, credit notes, receipts and transfer documents.

Conclusion:

MIS is an integrated user-machine system that provides information to support operations, management and decision-making functions at various levels of an organization. Organizations are aware that MIS is a special-purpose system useful for management objectives. The study has highlighted that MIS should be accessible in supplying appropriate and high quality of information from its generation to its users. To MIS, to be vital and effective, a carefully conceived, designed and executed database should exist to communicate the adaptive decisions. In short, the results of the descriptive statistics revealed that MIS primarily used to enhance Strategic planning in the banks. The study also revealed that MIS is the least implemented in the Tactical planning.

References:

1. Uma Gupta ,Management Information Systems – A Managerial Perspective, Golgoti Publication , 2004
2. Post and Anderson , Management Information Systems, TMH , 2008
3. https://gurukpo.com/Content/BCA/Management_Information_System.pdf
4. RajanManro ,SunitaManro, Management Information Systems.

CLLOUD COMPUTING AND IT'S APPLICATIONS

Prof. Mandip Kaur

Govt. College Ropar

Abstract

Cloud Computing Abstract Cloud computing has come of age since Amazon's rollout of the first of its kind of cloud services in 2006. It is particularly relevant to Hong Kong because of the tremendous amounts of data that are being processed here daily in various sectors, and there are signs that subscription to cloud services by the local companies will soon be on a skyrocket course, despite a slow start in previous years. As a research theme, cloud computing now easily tops any list of topics in computer science because of its far reaching implications in many areas in computing, especially big data which without cloud computing is at best a concept. Alibaba's jump in 2014 FQ on the bandwagon (www.aliyun.com), as well as the recent establishment of one of its datacenters in Hong Kong, signified the beginning of a new era in cloud computing where not just the scale, but also every other single aspect in a cloud service will meet with much elevated complexities.

Hong Kong is poised to play a role in the advancement of cloud computing technologies because of its track record in networking, and recently cloud, research. The recent establishment of a major cloud R&D center in Hong Kong by Lenovo (January 2015) attests to this fact. Researchers in various local institutions already have an active agenda of important and significant problems for which they would like to seek the best and optimized solutions. We believe solving these problems will create a spot for Hong Kong in the world map of cloud computing research. The results will also benefit Hong Kong as the reliance on cloud computing services is rapidly increasing. This brieftalk will outline some of the concerns pertaining to the further development of cloud computing into a mature technology that meets its original goals.

What is Cloud Computing?

Cloud computing is a service, which offers customers to work over the internet. It simply states that *cloud computing means storing and accessing the data and programs over the internet rather than the computer's hard disk.*

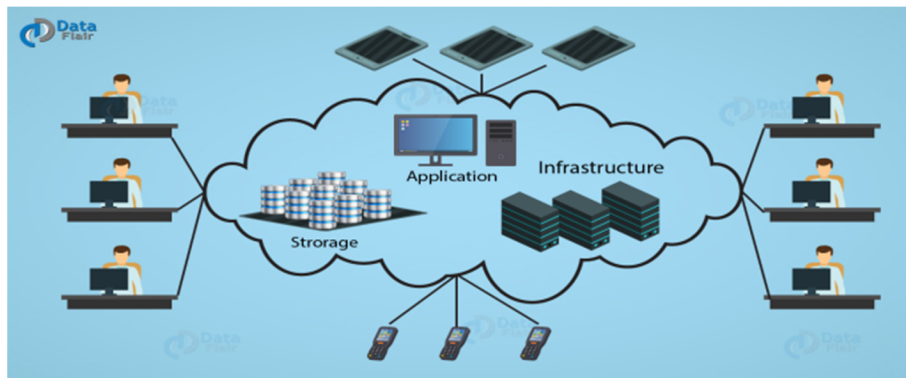
The data can be anything such as music, files, images, documents, and many more.

The user can access the data from anywhere just with the help of an internet connection. To access cloud computing, the user should register and provide with ID and password for security reasons.

The speed of transfer depends on various factors such as internet speed, the capacity of the server, and many more.

The management of Cloud Computing is done by the host itself as they come up with new modifications, which continuously improves the service.

The host has an ample amount of storage and fast processing servers, through which the data gets accessed very quickly. Cloud Computing major advantage is that the user can only concentrate on the job while leaving the problems behind.

History of Cloud Computing

Before cloud computing emerged, there was client/server computing, centralized storage in which all the data, software applications and all the controls reside on the server side

If a user wants to run a program or access a specific data, then he connects to the server and gain appropriate access and can do his business. Distributed computing concept came after this, where all the computers are networked together and resources are shared when needed.

The Cloud Computing concept came into the picture in the year 1950 with accessible via thin/static clients and the implementation of mainframe computers. Then in 1961, John McCarthy delivered a speech at MIT in which he suggested that computing can be sold like a utility like electricity and food.

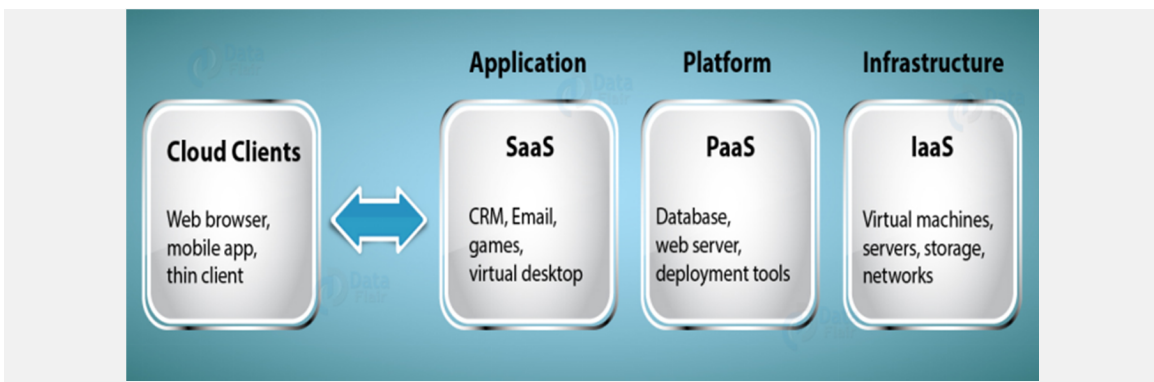
The idea was great but it was much ahead of its time and despite having an interest in the model, the technology at that time was not ready for it.

In 1999, Salesforce.com became the 1st company to enter the cloud arena, excelling the concept of providing enterprise-level applications to end users through the Internet.

Then in 2002, **Amazon** came up with Amazon Web Services, providing services like computation, storage, and even human intelligence. *In 2009, Google Apps* and **Microsoft's Windows Azure** also started to provide cloud computing enterprise applications.

Other companies like HP and Oracle also joined the stream of cloud computing, for fulfilling the need for greater data storage.

Types of Cloud Computing

In this part of the Cloud Computing Tutorial, we will explore the three types of Cloud Computing which are:

i. SaaS

SaaS stands for Software as a Service, provides a facility to the user to use the software from anywhere with the help of an internet connection. It is also known as software on demand. The remote access is possible because of service providers, host applications and their associated data at their location.

There are various benefits of the SaaS as it is economical and only the user has to pay for some of the basic costs such as licensing fees, installation costs, maintenance fees, and support fees. Some of the examples of SaaS are Yahoo! Mail, Hotmail, and Gmail.

ii. PaaS

PaaS stands for Platform as a Service. This helps the user by providing the facility to make, publish, and customize the software in the hosted environment. An internet connection helps to do it. It also has several benefits such as it has lower costs and only the user has to pay for the essential things.

The host of a PaaS has the hardware and software of its own. This frees the user from installing the hardware and software to execute a new application.

Cloud Computing Tutorial – PaaS (Platform as a Service)

iii. **IaaS**

IaaS stands for **Infrastructure as a Service**. With the help of IAAS, the user can use IT hardware and software just by paying the basic price of it. The companies that use IaaS are IBM, Google, and Amazon.

With the help of visualization, the host can manage and create the infrastructure resources at the cloud. For small start-ups and firms, the IaaS has the major advantage as it benefits them with the infrastructure rather than spending a large amount of money on hardware and infrastructure.

The reason for choosing IaaS is that it is easier, faster, and cost-efficient which reduces the burden of the organizations.

Advantages of Cloud Computing

i. Economical

Cloud computing is economical as the user has many free opportunities when they start using it and after that, they have to pay only for the basic services. There are many reliable services available for no or low cost for the use of the general public.

ii. 24*7 Availability

The cloud service is available every time as all the queries and the issues are resolved with the help of technical support, which is provided through the phone call. The workers can get assistance from anywhere.

iii. Security

As the data has been saved at multiple places, there is no loss of data. Cloud Computing offers a high level of security as the data stored is important and should not be lost. The data can modify or delete from anywhere with remote access.

Even if the device is lost the data can modify or delete from anywhere with the help of an internet connection.

Disadvantages of Cloud Computing

• Downtime

One of the major disadvantages of cloud computing is the downtime. If the servers of the companies are not accurate so, this will lead to the downtime as it won't be able to perform properly and the access facility of the data can deny.

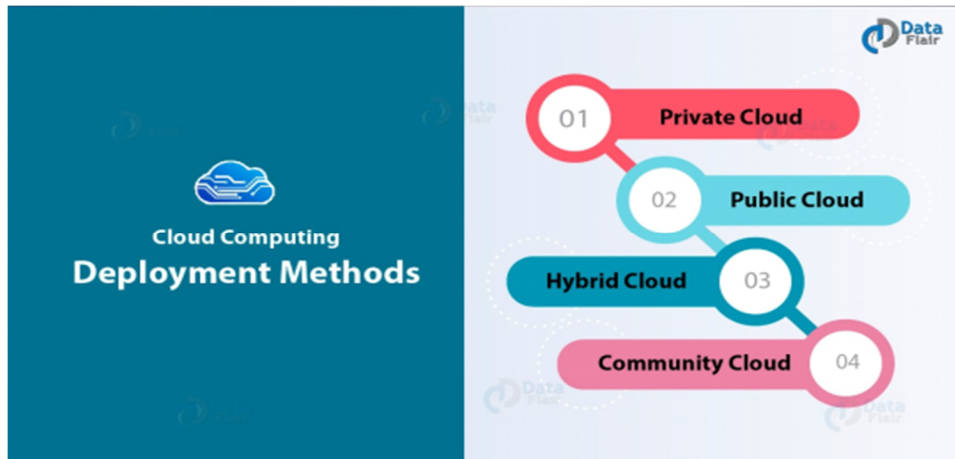
• Vulnerable to attack

If you are connected to the internet there are chances that you suffer severe attacks as you are exposed to potential vulnerabilities. The chances are less but sometimes even the best team suffers.

Cloud Computing Deployment Methods

There are four cloud computing deployment methods that vary as per the requirement. The customer can choose which suits them the most among them. In this session of Cloud Computing Tutorial, we are going to mention all the deployment methods-

1. Private Cloud
2. Public Cloud
3. Community Cloud
4. Hybrid Cloud

i. **Private Cloud**

A particular Cloud Company maintains the management, deployment, and operation of the cloud. The operation can be in-house or with a third party.

ii. **Community Cloud**

The companies having similar interest and work can share the same cloud and it can be done with the help of **Community Cloud**. The initial investment is saved, as the setup is established.

iii. **Public Cloud**

In **Public Cloud**, the company serves the infrastructure to the customer on a commercial basis. This helps the customer to develop and deploy the application with minimum financial outlay.

iv. **Hybrid Cloud**

In a Hybrid cloud, there is an ease to move the application to move from one cloud to another. Hybrid Cloud is a combination of Public and Private Cloud which supports the requirement to handle data in an organization.

Cloud Computing Companies

Most of the companies are using Cloud Computing and others are about to use Cloud Computing. Cloud Computing is one of the important parts of a business and can benefit in many ways.

There is a tremendous amount of data generated day-by-day and the data needs to store, therefore, most are the companies are in need of it. Some of the companies which use Cloud Computing are-

- Netflix

- Pinterest
- Xerox
- Instagram
- Apple
- Google
- Facebook

So, this was all about Cloud Computing Tutorial. Hope you like our explanation.

Cloud Computing Tutorial – Conclusion

Cloud computing is the major focus as companies are generating lots of data which is to store for further analysis. The companies are coming up with fast servers so that the service should be fast and quick access.

With the help of Cloud Computing, the user can focus on different aspects of the company and help to provide growth to the company. Furthermore, if you have any query regarding Cloud Computing Tutorial, feel free to share with us!

Cloud Computing Applications

1. Art Applications

Cloud computing offers various art applications for quickly and easily design **attractive cards, booklets, and images**.

Moo is one of the best cloud art applications. It is used for designing and printing business cards, postcards, and mini cards.

ii. Vistaprint

Vistaprint allows us to easily design various printed marketing products such as business cards, Postcards, Booklets, and wedding invitations cards.

iii. Adobe Creative Cloud

Adobe creative cloud is made for designers, artists, filmmakers, and other creative professionals. It is a suite of apps which includes PhotoShop image editing programming, Illustrator, InDesign, TypeKit, Dreamweaver, XD, and Audition.

2. Business Applications

Business applications are based on cloud service providers. Today, every organization requires the cloud business application to grow their business. It also ensures that business applications are 24*7 available to users.

There are the following business applications of cloud computing -

i. MailChimp

MailChimp is an **email publishing platform** which provides various options to **design, send, and save** templates for emails.

iii. Salesforce

Salesforce platform provides tools for sales, service, marketing, e-commerce, and more. It also provides a cloud development platform.

iv. Chatter

Chatter helps us to **share important information** about the organization in real time.

3. Data Storage and Backup Applications

Cloud computing allows us to store information (data, files, images, audios, and videos) on the cloud and access this information using an internet connection. As the cloud provider is responsible for providing security, so they offer various backup recovery application for retrieving the lost data.

A list of data storage and backup applications in the cloud are given below -

i. Box.com

Box provides an online environment for **secure content management, workflow, and collaboration**. It allows us to store different files such as Excel, Word, PDF, and images on the cloud. The main advantage of using box is that it provides drag & drop service for files and easily integrates with Office 365, G Suite, Salesforce, and more than 1400 tools.

ii. Mozy

Mozy provides powerful **online backup solutions** for our personal and business data. It schedules automatically back up for each day at a specific time.

iii. Joukuu

Joukuu provides the simplest way to **share and track cloud-based backup files**. Many users use joukuu to search files, folders, and collaborate on documents.

iv. Google G Suite

Google G Suite is one of the best **cloud storage and backup** application. It includes Google Calendar, Docs, Forms, Google+, Hangouts, as well as cloud storage and tools for managing cloud apps. The most popular app in the Google G Suite is Gmail. Gmail offers free email services to users.

4. Education Applications

Cloud computing in the education sector becomes very popular. It offers various **online distance learning platforms** and **student information portals** to the students. The

advantage of using cloud in the field of education is that it offers strong virtual classroom environments, Ease of accessibility, secure data storage, scalability, greater reach for the students, and minimal hardware requirements for the applications.

i. Google Apps for Education

Google Apps for Education is the most widely used platform for free web-based email, calendar, documents, and collaborative study.

ii. Chromebooks for Education

Chromebook for Education is one of the most important Google's projects. It is designed for the purpose that it enhances education innovation.

iii. Tablets with Google Play for Education

It allows educators to quickly implement the latest technology solutions into the classroom and make it available to their students.

iv. AWS in Education

AWS cloud provides an education-friendly environment to universities, community colleges, and schools.

5. Entertainment Applications

Entertainment industries use a **multi-cloud strategy** to interact with the target audience. Cloud computing offers various entertainment applications such as online games and video conferencing.

i. Online games

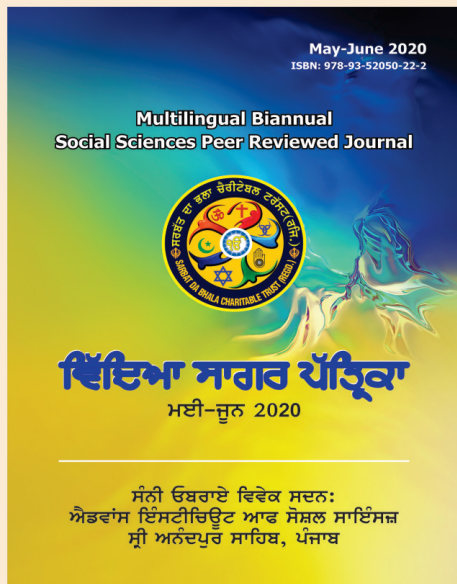
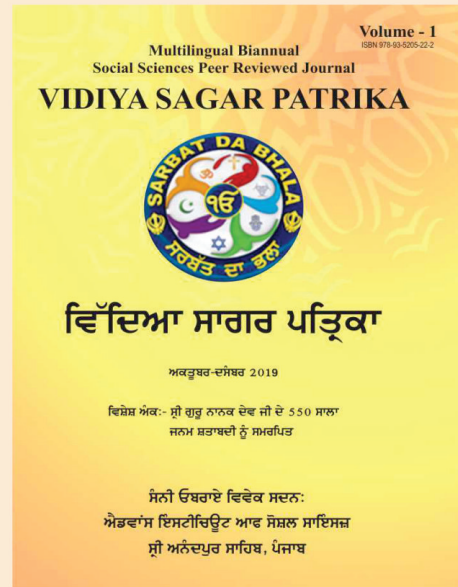
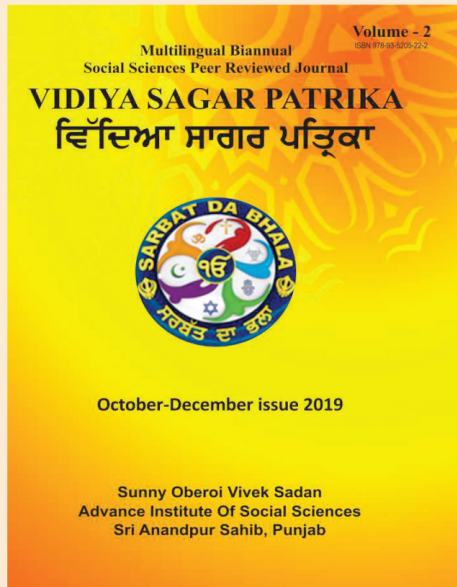
Today, cloud gaming becomes one of the most important entertainment media. It offers various online games that run remotely from the cloud. The best cloud gaming services are Shaow, GeForce Now, Vortex, Project xCloud, and PlayStation Now.

ii. Video Conferencing Apps

Video conferencing apps provides a simple and instant connected experience. It allows us to communicate with our business partners, friends, and relatives using a cloud-based video conferencing. The benefits of using video conferencing are that it reduces cost, increases efficiency, and removes interoperability.

References:

- Ahmed M, Litchfield AT (2018) Taxonomy for identification of security issues in cloud computing environments. *J Comput Inf Syst* 58(1):79–88 [Google Scholar](#)
- Anisetti M, Ardagna C, Damiani E, Gaudenzi F (2017) A semi-automatic and trustworthy scheme for continuous cloud service certification. *IEEE Trans Serv Comput* 10(1):1–14 [Google Scholar](#)
- Annette JR, Banu WA, Chandran PS (2015) Rendering-as-a-service: taxonomy and comparison. *Procedia Comput Sci* 50:276–281 [CrossRef](#) [Google Scholar](#)
- Apps Run The World (2017) Cloud applications revenue from leading vendors worldwide in 2015 and 2016 (in million U.S. dollars). <https://www.statista.com/statistics/475844/cloud-applications-revenues-worldwide-by-vendor/>. Accessed 11 Dec 2018
- Arasaratnam O (2011) Introduction to cloud computing. In: Halpert B (ed) *Auditing cloud computing, a security and privacy guide*. Wiley, Hoboken, NJ, pp 1–13 [Google Scholar](#)
- Bajaj A (2000) A study of senior information systems managers decision models in adopting new computing architectures. *J AIS* 1(1es):4 [Google Scholar](#)
- Baldwin LP, Irani Z, Love PED (2001) Outsourcing information systems: drawing lessons from a banking case study. *Eur J Inf Syst* 10(1):15–24

ਬਾਵਨ ਕਵੀ ਹਜ਼ੂਰ ਗੁਰ, ਰਹਿਤ ਸਦਾ ਹੀ ਪਾਸ,
 ਆਵਹਿ ਜਾਹਿ ਅਨੇਕ ਹੀ, ਕਹਿ ਜਸ ਲੋ ਧਨ ਰਾਸ।
 ਤਿੰਨ ਕਵਿਅਨ ਬਾਣੀ ਰਚੀ, ਲਿਖਿ ਕਾਗਦ ਤੁਲਵਾਇ,
 ਨੌਂ ਮਣ ਹੋਏ ਤੋਲ ਮਹਿ, ਸੂਖਮ ਲਿਖਤ ਲਿਖਾਇ।
 ਵਿਦਿਆਸਰ ਤਿਸ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋ, ਨਾਮ ਧਰਯੋ ਕਰ ਪ੍ਰੀਤਿ,
 ਨਾਨਾ ਬਿਧਿ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ, ਰਖਿ ਰਖਿ ਨੌਂ ਰਸ ਰੀਤਿ।
 ਮਚਯੋ ਜੰਗ ਗੁਰ ਸੰਗ ਬਡ, ਰਹਯੋ ਗ੍ਰੰਥ ਸੋ ਬੀਚ,
 ਨਿਕਸੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਤਜਯੋ, ਲੂਟਯੋ ਪੁਨ ਮਿਲ ਨੀਚ।

ISBN : 978-93-52050-22-2

9 789352 050222